

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

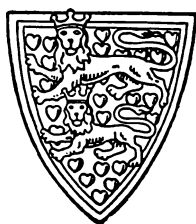
II. HALVBIND 1965

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN
OG
KNUD FANØ

1965

HEJMDALS BOGTRYKKERI - ÅBENRÅ

INDHOLD :

<i>H. P. Clausen: Dansk og tysk på Als 1812-48 I</i>	side 1-36
<i>Peter Kr. Iversen: Lærer Alfred Torps optegnelser fra et ophold i Tønder III</i>	» 37-82
<i>Kaj Rølfesen Nissen: Problemer omkring »Præsident« Topff</i>	» 83-103
<i>Jens Holdt: Breve fra Jørgen Iversen til Rasmus Clausen i årene 1889-1903</i>	» 105-138
<i>Aage Trommer: Modstandsbevægelsen i Åbenrå og omegn</i>	» 139-180
<i>Urban Schrøder: Løjt-degnen Hans Mikkelsen som salmedigter og andre iagttagelser over et håndskrevet salmehefte</i>	» 181-203
<i>Holger Hjelholdt: Palmerstons mæglingforslag — 19. maj og 23. juni 1848 i den dansk-tyske strid</i>	» 204-213
<i>F. Matzen: Historien om en gammel kanon</i>	» 214-219
<i>Knud A. Rasmussen: Ny litteratur om 1864</i>	» 220-243
 <i>Anmeldelser:</i>	
<i>Geschichte Schleswig-Holsteins (ved Johan Hvidtfeldt)</i>	» 244-248
<i>Kegnæs 1615-1965. Træk af Kegnæs sogns historie (ved Peter Kr. Iversen)</i>	» 248-250
<i>Jørgen Mågård: Tysk fangelejr i Danmark (ved Johan Hvidtfeldt)</i>	» 251-252
<i>Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644 (ved Urban Schrøder)</i>	» 252-257
<i>Frederik Høyberg: Gennem 80 År. Erindringer fra fremmedherredømmets tid (ved Morten Kamphövener)</i>	» 258-260
 <i>Bognyt (ved Olav Christensen, Peter Kr. Iversen og Morten Kamphövener)</i>	 » 261-264
 <i>Noter og nyt:</i>	
<i>Axel Linvald — Landsarkivet — Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg slot — Tønder Museum — Restaureringen af Sønderborg slot — Den store egnsvandring — Kirkehistorisk samlag — Nordfriisk Instituut — Båndoptagelser og arkivalier til sangens historie i Sønderjylland — Amtskredsenes arbejde</i>	» 265-284
 <i>Årsberetning og regnskab 1964-65 (ved Peter Kr. Iversen og Olav Christensen)</i>	 » 285-290
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 292-296
<i>Fortegnelse over skrifter m. v., udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland</i>	» 297-298

og af Åbenrå Kreds dag og dens kommissioner. Begge steder stod han fra midten af 80'erne i et frugtbart samarbejde med Rasmus Clausen, Smedager, og Nis Callesen, Lerskov, ligesom H. P. Hanssen var hans fortrolige rådgiver. I 1892 opgør han sine »bestillinger« til over 18, som volder ham adskilligt fritidsbesvær, for ikke at sige »vrøvl«, f. eks. medlemskabet af skattekommissionen og formandskabet i landboforeningen, der i slutningen af 90'erne under Køller-regimentet erklæredes for »politisk« og måtte indstille sin offentlige virksomhed. Han var naturligvis også blandt de ledende i de nationale foreninger.

Een bestilling gav ham dog gennem årene »ublandet glæde« og »en slags væsensfornyelse«, nemlig den årlige instruktion af sangforeningens dilettanter. Denne danske amatør-virksomhed, der gav de unge deltagere både en vis åndelig udvikling og større selvtillid i offentlig optræden, har i øvrigt haft en ikke liden folkedannende indflydelse i udlændighedstiden. Iversens litterære belæsthed har gjort ham til en fortrinlig vejleder på dette felt.

H. P. Hanssen fremhæver i sin minderune i Sprogforeningens Almanak 1924 Iversens store retsindighed og trofasthed, hans kraftigt udviklede personlighed med en stilfærdig, beskeden ydre optræden, hans rige evner og myndige viljestyrke.

Han var en stout nordslesvigsk odelsbonde i en folkelig skæbnetid. Efter genforeningen hædredes han med ridderkorset.

★

De her offentliggjorte breve omhandler kamptiden op under århundredskiftet. De er prægede af afsenderens lune humor og giver et fortrinligt indblik i kampens vilkår og Iversens personlige livsholdning og betydelige indsats på det kirkelige og politiske område i disse år. Hans berømmelige optræden i den danske sprogsag på Åbenrå provstisynode 1893 må anses for at være en historisk dåd, der satte spor, bl. a. i de 77 nordslesvigske præsters og lokalskoleinspektørers henvendelse til centralregeringen i Berlin, ganske vist uden resultat. En jævn dansk bondemand bragte her hele Nordslesvigs tyske præsteskab i bevægelse.

Iversens kritiske bemærkninger til kampfællen Clausens poetiske frembringelser og hans indtrængende opfordring til at gøre

dette jævne digtertil frugtbar i folkesagens tjeneste har ligeledes haft sin betydning. »Nu gælder Henrik Ibsens ord fra 1864« skriver han: »Hver mand på dækket, her gælder rappe råd«. Talenterne, også de sønderjyderne sparsomt tildelte digteriske og Clausens specielle moraliserende i Wessels stil, må ikke graves ned, men skal bruges i den folkelige eksistenskamp. Clausen fik ved dette venneråd mere tro til sin muse og blev da den lige afdøde Frøslev-bonde Karsten Thomsens folkelig-poetiske afløser.

Med en vis berettiget stolthed fremhæver Iversen, at det er den nordslesvigske bondes folkelige kultur og karakter, som nu har fået den historiske opgave at byde den tyske embedsmandsdannelse trods og sejre over den og dens politiske terror. »Folkenes ret arbejder sig frem til sidst, men desværre rigtignok gennem blod og tårer«, skriver han. Det lykkedes som bekendt også her, ganske vist ikke så hurtigt, som den optimistiske Iversen drømte om, nemlig før århundredskiftet, at »vort gamle Dannebrog igen vifter over Sønderjyllands jord og dets folk«. Som »den gæske ånd« i sin tid sejrede over Roms imperialisme, vil Nordslesvigs dansker-ånd også overvinde den tyske erobringmagt. Thi som magttilbedelsens »afguderier« fik overhånd i det gamle Israel til statens undergang, vil også magt-afguderiet i Slesvig-Holstens kirkesamfund få sin historiske dom. Dets »hyrder flygtede fra deres post og overlod det til statsmagtens ulv at vogte dets får«. Sådant vurderer Iversen resultatet af provinssynodens forhandlinger om den danske sprogsag i 1894. Præsternes leder, biskop Kaftan, bøjede sig umandigt for statsmagten og svigtede derved sine nordslesvigske danske menigheder i deres sjælelige »livs-fare«. Grænselandets danske befolkning skulle nu engang langsomt fortyskes og skole og kirke være de virksomste redskaber hertil, som det forud var sket i den sydlige del. Men Iversen venter nu, at Nordslesvigs præster af rets- og samvittighedsgrunde må nærme sig den danske front, hvorfor den danske grænse-pressen ikke skal »sparke for meget« til dem. Heri tog han dog fejl. Præsterne forblev deres statslige embedsed tro: også at ville fremme det tyske folks sag. For sent indså de med de liberale politikere Johannes Tiedje og Johannes Schmidt-Vodder, at det kun kunne ske ad fredspolitikens indre vej og ikke ved ydre tvangsmidler.

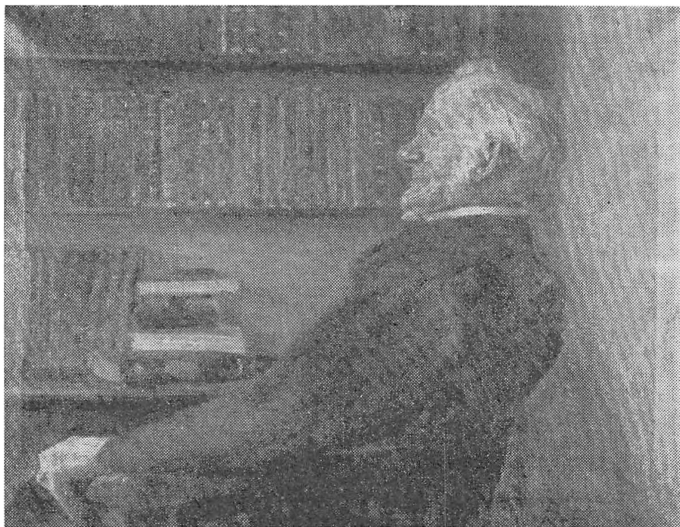
Brevene er gengivne med originalstavning, der varierer noget. Småkorrekturer er foretagne og tegnsætningen normaliseret. Enkelte mindre afsnit vedrørende kritikken af Clausens digteriske forsøg og dagens småhændelser er udeladte. De fremsatte udtalelser om andre personer i samtiden må naturligvis tages som øjeblikkets privat-fortrolige opfattelse, uden at skulle forstås som en almindelig historisk vurdering af vedkommende. Om brevmodtageren Clausen og deres korrespondance henvises til min levnedstegning i Sønderjyske Årbøger 1956.

6/2 1889:

Kjære Ven! Det kan maaske interessere Dig at erfare lidt om Valgkomedien fra igaar, og derfor faaer Du dette Brev. Jeg er ikke helt vis paa det; men jeg troer dog, at man var mødt med det kristelige Forsæt hjemmefra, at vi skulde undes et Medlem i Kredsudvalget — altsaa det halve af, hvad vi efter Ret og Billighed kunde tilkomme — men i Valgkampens Hede gik man fra Concepterne og gik løs med at vælge tyske Grundeiere saalænge, til der var kun et Medlem tilbage, og det skulde Byen jo da gerne have; til Slut leverede man da en lille Valgkamp om Borgermesteren eller Jørg Lorenzen, hvorved den sidste gik af med Seiren. Valgt blev: Hinrichsen, Bruhn, Jacobsen, Rinkenæs, Clausen, Colstrup, Neuman do og Jørg Lorenzen.¹

Da jeg førte en af Kontrollisterne, som jeg siden stak til mig, har jeg Afstemningen liggende, den er ikke uden Interesse. Jeg antager, at der er bleven en hel Del Fornærmede paa Bunden efter dette Valg. Først blev den saakaldte Baron v. Uslar fornærmet, fordi han ikke blev valgt; saa var Byens Repræsentanter fornærmede, fordi Byen kun fik en Repræsentant; saa var Borgermesteren vistnok fornærmet, fordi han ikke blev det, og endelig antager jeg næsten, at Brink ogsaa var det, fordi han faldt igjennem.² Der er derfor Brændstof nok til senere Stridigheder, og derpaa har jeg bygget en Felttogsplan for Fremtiden, som jeg nok ønsker at høre Din Mening om. Først maae vi arbejde hen til større Enighed og Sammenslutning mellem os selv indbyrdes, end vi i længere Tid har været vant til, og derfor maae vi til at optage Partimøderne igjen.

Dernæst maae vi for det første holde os fuldstændig passive,

*Jørgen Iversen ved skrivebordet i sit hjem, malet af Petersen, Stubbæk.
Han havde en af Sprogforeningens bogsamlinger til udlån.
(Maleriet ejes af sønnen Chr. Iversen, Tumbøl.)*

maaske endog kun møde med et enkelt Medlem i Forsamlingerne. Naar saa en kortere eller længere Tid Spliden og Partivæset, som neppe kan udeblive, er blevet frodig udviklet hos dem, så møder vi fuldtallig og dikterer Freden. Det er efter min Mening den eneste Maade, hvorpaa man kan faae lidt Fornøjelse og muligviis en enkelt Gang lidt Nytte ud af den hele Indretning.

Venlig Hilsen fra os begge til Eder Alle.

Din heng *Jørg Iversen*.

2. Paaskedag 1889:

Kjære Ven! Jeg har nydt Dine Vers³ i disse Paaskedage med god Appetit og stor Fornøielse og siger nu foreløbig mange Tak for Mad! Det hører vel egentlig ikke til god Tone, at Gæsten efter Maaltidet lige over for sin Vært udbreder sig over Retternes mere eller mindre gode Kvalitet og Tillavning; men da vi er paa Aandens Omraade, vil jeg alligevel vove mig ind paa dette Emne, rigtignok med betydelig Fare for at plumpe i.

Først vil jeg imidlertid navnlig takke for den Tillid, Du viser mig ved at slippe disse — ja hvad skal jeg kalde dem — skum-

lende Smaadjævle ud af Dine egne Hænder og over i mine. Jeg skal vise mig Din Tillid værdig.

Min Mening om selve Versene er, at Din Pegasus er et ulasteligt Dyr. Benene er gode og sunde, Vingerne, skjønt ikke stærkt udviklede, er dog stærke nok til at bære i de Regioner, Du færdes i, og Kroppen, afseet fra nogen Eiendommelighed, temmelig normal. Dyrets Fodskifte kunde jeg ønske lidt bedre. Det traver, efter min Mening, ikke let nok og snubler af og til, hvor Sprogets Landevei er knudret. Men dette rettes let ved lidt Øvelse, og jeg vil derfor anbefale Dig at bruge det oftere; det har uden Tvivl staaet for meget paa Stalden. Dette i Almindelighed. Gaaer vi over til det Enkelte, da gaaer det Dig, som det er hændet flere beaandede Mennesker, at det, som de har gjort sig mest Umage paa, det er langtfra altid det, som Andre synes bedst om; hvilket derimod i Reglen gælder om det, som fremkommer umiddelbart hos dem; uden at have krævet videre Tænkning og Uleilighed. Dette gjælder, som min Mening, om Indledningen i Forhold til de følgende Specialtegninger, og blandt disse er navnlig Verset om Brink, som Du forleden lod løbe af Stabelen paa staaende Fod, saa træffende i Karakteriseringen og saa fiint i sin Ironi, at jeg kalder det et af de bedste. Verset om Mathias finder jeg ogsaa er meget fiint. Det er virkelig træffende sagt, at man skal nyde M.'s materielle saavelsom hans aandelige Produktion med Maade. Jeg kan ikke rigtig finde Liigheden i Billedet af mig selv. Tager vi Meningen lige frem — og det synes dog der at være Din Mening, saa er der aabenbart smurt meget for tykt paa Lyssiden, medens Skyggen mangler. Hvis Du ikke har noget derimod, vil jeg foreslaae Dig at sætte:

Jeg kjender Jørgen Iversen,
 Som ærlig, brav og trofast Ven.
 Som Fjende er han sløi og svag
 Og gavner, saa som saa, sin Sag.
 Han glimre kan ved Vid og Aand,
 Men svag er baade Krop og Haand,
 Og stod han ene, blev han nok
 En Ranke liig, foruden Stok.

Saadan troer jeg nok, vi komme Sandheden nærmere; idetmindste er det af et Slags naturligt Instinkt, at jeg har sluttet

mig nærmere til Dig, fordi jeg ligesom har det paa Følelsen, at dér er Noget at støtte sig til.

Det Vers, Du har lavet over Dig selv, er godt nok i Formen; men Indholdet udtømmer ikke Gjenstanden tilstrækkeligt. Jeg vil derfor lade min Geist lave et om Dig.

Hør nu efter:

Ras Clausen er det dybe Vand,
 Hvor Bunden let ei skjælnes kan.
 Paa Fladen leger Boblen rund
 Og varsler om en mudret Grund.
 Men duk kun ned med freidigt Mod
 I hans Satires bedske Flod.
 Du finder, om just ei i Hast
 Dog Bund, fuldgod og klippefast.

Slutningsversene finder jeg fortræffelige, og, mærkværdig nok, — der travet Din Ganger med Paludan Møllersk Lethed og Elegance hen over alle Forhindringer; men det beviser ogsaa, at Dyret skal blot røres tilstrækkeligt, saa løber det let nok.

I det hele tager jeg mine Ord fra forrige Gang om, at Du laver blot Riim, men ingen Digte, tilbage, og jeg gaaer endnu et Skridt videre, idet jeg nu paastaaer, at Rimene — skjønt de falde Dig let nok — ikke er det bedste ved Versene; men det bedste er efter min Mening, det eiendommelig gjennemtrængende Blik, hvormed Du straks og fuldt ud opfatter Din Gjenstands hele Væsen, for i et Par kort henkastede tildels ironiske Træk at give det fuldstændig igjen.

Jeg kan sige til foreløbig Slutning — for det er sandsynligt, at jeg kommer yderligere tilbage til Sagen — at hvad jeg har faaet, har vakt Appetitten efter mere, og at jeg vil være meget taknemmelig, om Du skulde blive tilsinds at lade Mere dryppe af til mig.

Hils nu Dit hele indenrigske Ministerium fra min Hustru og vær selv og Alle venligst hilset fra Din hengivne

Jørg Iversen

P.S. Jeg staaer i Begreb med at rage uklar med vor Skolemester. Han var før dansk Underofficer, nu er han en af Germanisationens værste Apostle. Foreløbig har jeg indskrænket mig til

at klage over hans Religionsunderviisning til Kirkekollegiet; thi han har i sidste Aar af egen Magtfuldkommenhed været endnu et Skridt forud for den sidste Instruktion. Dersom Du i Flensb. Av. eller Freia om kortere eller længere Tid læser en Beskrivelse à la Dickens af en Skoleexamen, vil dette Produkt rimeligviis være af mig.⁴

6/6 1889:

Kjære Ven! . . . Det var ikke sandt, at vor Præst har indviet Flagstangen. Du har maaske seet, at jeg har berigtiget i Dannevirke. Jeg fandt det især nødvendigt, efterat jeg havde modtaget Dit sidste Brev.

Vor Skolemester har maattet tage Reb i Seilene, idetmindste foreløbig har han atter maattet optage den danske Religionsunderviisning. Jeg har derfor holdt min Skildring af hans berømte Skoleexamen tilbage fra Offentligheden . . .

Med venlig Hilsen fra os til Eder Alle.

Din heng. *Jørg Iversen.*

2/1 1890:

Kjære Ven! Vorherre give Dig og Dine et godt og velsignet Nytaar, og han give, at det Decennium, vi nu begynde paa, ikke maa gaae i sin Grav, førend vort gamle Dannebrog igjen vifter over Sønderjyllands Jord og dets Folk. Tak for Salmen!⁵ — ja Du kan godt kalde den Salme, jeg har læst den igjennem mange Gange, og for mig har den bestandig vundet i ophøiet Sempelhed og dyb kristelig Inderlighed. Jeg veed ikke, hvor megen eller hvor lidt Pris Du sætter paa min Mening om Dine poetiske Fostre, men jeg synes dog, at jeg gjør ret i at kalde godt, hvad jeg finder i Sandhed at være det. Forøvrigt staaer jeg igjen maabende lige over for Dig og spørger mig selv, hvor er dog Bunden i det Menneske? Hvor mange Sider har han egentlig?

Det passer mig godt, at Du i Dit Brev selv kommer lidt ind paa et Æmne, som jeg kunde have Lyst til at afhandle lidt nærmere med Dig: Du siger, jeg kunde maaske gjøre mit Pund mere frugtbringende, men maatte saa osv. Du veed vistnok bedre end jeg, i hvor høj Grad vort sønderjyske Aandsliv har været fattigt paa digterisk Begavelse lige siden H. A. Brorsons Dage. Bendix Han-

sen,⁶ den eneste digterisk begavede Sønderjyde, som har skrevet noget offentligt, har Vorherre jo taget for længe siden, og det er maaske ogsaa mindre hans Retning, vi nu trænge til, end til en Digter, der har en passende skarp Lud til skurvede Hoveder iblandt os. Kunde Du ikke forsøge paa at præstere Noget i den Retning? Hvorfor gaaer Du og taber Glimt og Gnister rundt om Dig til liden Nytte, i stedet for at samle det spredte til en Ild, der kunde fortære den Abeforfængelighed og det dumme Bonde- og Pengehovmod iblandt os, hvoriblandt det tyske Væsen har sin bedste og frugtbareste Arbeidsmark. Dersom Du ikke har Lyst, saa behøver Du jo derfor ikke at træde frem som selvstændig Forfatter. Vi har jo nu de sønderjyske Aarbøger at skrive i, og desuden har vi Almanaker, Søndags- og Dagblade nok. Ifald Du, mod Formodning, skulde være for stolt til at bringe Dine digteriske Fostere til Verden ad den Vei, vil jeg huske Dig paa, at H. C. Andersen, St. Blicher, E. Bøgh og flere er gaaet den Vei før Du; og dersom Du skulde være for tilbageholdende — for overdreven Tilbageholdenhed er en af Dine værste Feil — saa kan Du skrive under et Mærke. I det hele troer jeg neppe, at Vorherre vil give Dig Ret til i disse trange Tider at grave Dit Pund ned i Jorden. Tag Exempel af vor fælles Ven Nis Callesen,^{7*} som sætter ikke længere sit Lys under en Skæppe og udvikler sig rask til en fængslende Foredragsholder; ja som betænker sig end ikke paa at stikke en lille poetisk Praas frem ved Leilighed — et Forsøg, som jeg dog ikke vil raade ham til at gjøre i Din Nærhed — der kunde let slaae en elektrisk Geist over i det. Det gaaer i Verden vist ikke så sjelden paa, at den, som slet intet poetisk Pund har, han føler en kriblende Trang til at meddele Verden af det, han ikke har — alle Dannevirkes Vers, som er skrevne af Sønderjyder, er et Beviis derpaa — medens den, som sidder inde med Aandens Kræfter, slaar Selvkritikkens Laas for, hvad han sidder inde med, saa længe, indtil de gjærende Kræfter indenfor tilsidst sprænger Laas og Dør og skummer ud i en Flod, der saa rigtig nok i Begyndelsen kan være noget grumset. »Hver Mand paa Dækket, her gjelder rappe Raad«, sang Henrik Ibsen i 64;^{7**} den samme Sang gjelder endnu, og her er Dækket, her er Valpladsen, hvorpaa der skal kæmpes med Aandens Vaaben; og kun den, som seirer paa Aandens Omraade her, har vundet den endelige Seir.

Det hjalp kun det mægtige Rom lidt, at det sejrede over Grækenland; det blev dog nok den græske Aand, som seirede tilsidst. Seer vi vor Sag fra dette Standpunkt — og dette er dog det rigtige — saa staaer den slet ikke saa daarligt. Er det danske Aandsliv i Sønderjylland end fattigt, saa Gud hjelpe dog det tyske i hele Slesvig-Holsten, for det er nok for Øieblikket reduceret ned til mindre end intet. Saadanne Størrelser som Jep Hinrichsen, Jacobsen, Bruhn og Jørg Lorenzen er idetmindste reent negative. Men jeg vender tilbage til, hvor jeg gik ud. Der er ingen dansk Mand her, der kan forsvare at stænge for, hvad han sidder inde med, det være sig nu Tanke, Talent eller Geni; alt maae frem, frem paa Dækket her, her staaer Kampen, og her gjelder rappe Raad.

Tænk nu over det og vær forresten tilligemed Hustru og Børn venligst hilset baade fra min Kone og Din Ven

Jørg Iversen.

26/2 1890: . . . 30/3 1890: . . .

Har Du ingen Forbindelser ovre i Hellevad, saa Du kunde gjøre noget for, at de Godtfolk valgte N. Callesen til Kredsmand i Christesens Sted.⁸

Det glæder mig forresten, at det gode Exempel synes at smitte, jeg læste nemlig en gandske god Salme i Ingemanns Stiil og Aand i sidste Søndagsnummer, af en Steffensen,⁹ som jeg ikke kjender. Naar saaledes Enhver som kan, lægger sin Sten til Værn om Modersmaalet, baade i kristelig og folkelig Aand, saa har vi slet ingen Nød endnu, men Ulykken har været, at hidtil har de bedste Kræfter holdt sig tilbage og i falsk Beskedenhed begravet deres Pund. Jeg vil derfor igjen forestille til Din Overveielse, om Du ikke, naar Du er i Stemning, vil gaa Dit Digt til Dine sønderjyske Landsmænd¹⁰ igjennem og saa see at faa det ind i Aarbøgerne. Ovenover første Afdeling skrives »til mine sønderjyske Landsmænd«, og vil Du have det sidste med, kan Du skrive ovenover det »til en enkelt sønderjysk Ven«. Jeg antager — det vilde idetmindste være det rigtige — at man i Aarbøgerne holder en Plads aaben for bedre digteriske Frembringelser, navnlig af Sønderjyder, i Nutiden.

Hils Din Hustru og Børn og vær selv venligst hilset fra min Kone og

Din heng *Jørg Iversen.*

2/10 1890:

Min kjære Ven! Naa! det er da godt, at man endelig hører lidt fra Dig. Jeg har en Gang været inde hos Gæstgiver Sønnichsen at høre mig for, og fik den Beskeed, at Du havde været hos Doktoren, saa jeg tænkte nok, at Du havde det ikke godt; men saa slemt, som det har været, har jeg rigtignok ikke tænkt mig det. Gud skee Lov for, at Du kommer til Hægterne igjen, for man kan nu engang ikke godt undvære Dig i Længden; desuden er Du endnu saa kritisk anlagt, at jeg troer, at Du foreløbig passer bedre for denne Verden end for den Anden.

Det vilde rigtignok være os en Fornøielse at see Eder alle her, med det første, selv om vi kun skal være Bedested; men jeg vil dog anbefale Dig at bede for Natten over baade paa Hen- og Hjemveien, thi ellers kan Touren blive Dig drøj nok. Vi har godt Plads til 5 og til Flere, naar det kniber; desuden har vi aldeles udmærkede Pærer, hvad maaske kan friste de yngre Medlemmer af Familien; samt saa mange Nødder, at Folk ikke kan overkomme at faa dem alle plukket — noget som sjelden er Tilfælde — men de falder vel sagtens af forinden.

Aa ja! naar man husker 48-50 og 64, som det var igaar, saa kunde man nok være i Stemning til at løbe efter Maneuvergjøglet forleden. Det gik forresten livligt nok til. Jeg kunde see ude i vores Have, at Dybbølbanken, trods det røgfrie Krudt, var indhyllet i Røg. Og hvad Kanonaden angik, var den paa en vis Maade elektriserende; thi den mindede mig langt mere om de seierrige Kampe i min Barndom, end den mindede mig om den dræbende Minutskydning i 64. Graastenerne er blevne forfærdelig lange i Ansigterne siden; man havde efterhaanden oparbejdet den patriotiske Glæde og den økonomiske Forventning til en svimlende Høide, og det mere end tarvelige Resultat har derfor virket som en Spand Iisvand over Hovedet paa dem. Den tyske Communeforstander dernede er kommen værst hen; i Tillid til Guldstrømmen derude fra leiede han Gæsteværelser, mest hos dansksindede Folk, til et Beløb af over 2000 M, deraf fik han bjerget i Leie et Par Hundrede; Resten har han maattet betale af sin egen Lomme, for saa vidt man ikke af Barmhjertighed har givet ham noget efter. Men det værste blev dog, at da han saa, at det gik galt, blev han arrig og ragede uklar med Hofmarschallen,

og nu har han faaet Tilhold om at søge sin Afsked. Ligesom Indtægterne blev langt under Forventning, er det ogsaa gaaet med Uddelingen af Ordner og Titler; hverken Landraaden eller den selvskabte Baron paa Buskmose er bleven betænkte, og der var vel mange flere, som har faaet søde Forventninger bittert skuffede. Med Indkvarteringen kom vi fredelig ud af det. De ældre Officerer ned til Hauptmanden, der har været med i virkelig Krig, er rimelige Folk uden store Fordringer; men derimod har jeg faaet Indtryk af, at Leutnantsklassen bilder sig ind at være i den Grad hævet over sædvanlige Dødelige, at de betragter Folk, ogsaa deres Kvarterværter, som Luft.

Vi er færdig med Vintersæden, og Høsten fik vi efter Omstændighederne godt bjerget; men den er, ligesom hos Eder, godt fyldende, men mindre giftig. Vil I ikke snart til at stoppe op med Meieriet ude i Vesteregnet; nu lønner det sig neppe mere?

Med venlig Hilsen til Eder Alle, ogsaa fra min Kone.

Din hengivne *Jørg Iversen*.

7/7 1891:

Kjære Ven! Jeg har nu baade i Prosa og paa Vers været sat til Vægs af Dig saalænge, at det vel er paa Tiden at gjøre et Forsøg paa at slippe ud af denne Stilling. Først maa jeg dog, ligesom mangan anden Skribent eller Foredragsholder, forudskikke et Par Bemærkninger:

1. Er Du, trods al modsat Tilsyneladelse, i Virkeligheden en temmelig følsom Natur, der ikke godt taaler nogen Berøring, enten det saa er med Fløielshandsker eller med Rivejern, og som man derfor, skjønt Du synes at være af Granit, dog maa behandle som Porcellain.

2. Vil jeg een Gang for alle have det fastslaaet, at hvilke Meninger og Domme om Dine poetiske Frembringelser jeg end har fremsat eller i Fremtiden vil fremføre, saa vil jeg kun have dem udgivne for mine personlige Meninger, som ikke gjør Fordring paa at være almenyldig Dom.

Derefter vil jeg saa tage mig den Frihed at gaa Dit Gjenmæle igjennem, idet jeg paa Forhaand, som Helhedsdom over det, erklærer det for et godt og paa sine Steder fortrinligt poetisk Indlæg. Jeg vil helst tage det for i fire Parter:

1. Forsvaret for Salmen:¹¹ At Du spinder en lang Ende af lidt Hamp, og at Din Pegasus slaar over Skaglerne ved at see mine kritiske Bemærkninger, saavel de rosende som de forbeholdne, i langt forstørret Maalestok, forringer jo ikke Digtets Værdi som Digt; men naar Du tilsidst, paa min Bemærkning om, at jeg i Salmen savner ret Følelse for Lidelsens store Drama, paadigter mig Smag for og Trang til Føleri, herrnhutisk Blødsøderi, vammelsød Klynken, neppe følt Vane Ynken osv, saa gaar Du sandelig utilladelig vidt. Jeg er her inde paa et Omraade, hvor jeg vanskelig kan finde Ord for, hvad jeg vil sige og vil derfor henvise Dig til Nr 111¹² i den nye Salmebog, som Exempel paa et godt Udtryk for, hvad jeg mener med Følelse for Lidelsen. Denne Salme vil Du vist neppe betegne som vammelsød Klynken.

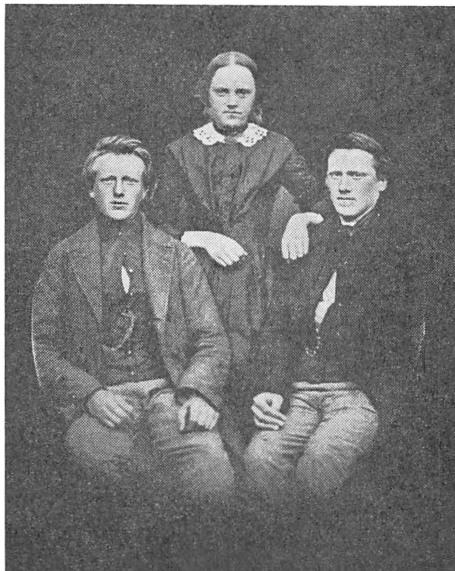
Jeg er, som jeg vel har sagt Dig en Gang før, enig med Dig i, at Din Salme er meget godt brugelig i det Smaa, til Føde for et sultent kirkeligt Søndagsblad; men da jeg kort i Forveien havde, under samme Mærke, sendt bemeldte Blad noget af det bedste af Dig, jeg veed af at sige, saa syntes jeg ikke, jeg vilde have Mærket sat ned i Værdi. Jeg vil ogsaa give Dig Ret i, at anerkendte Mestre har skrevet ikke saa lidt baade maadeligt og slet, men jeg seer ikke deri nogen Grund til, ikke at kunne sige Dig min Mening om, hvad Du viser mig af Dit — og sige Dig den reent ud. At jeg har Sands for Din Retning og Tro til Din Muse og derfor efter Evne har opmuntret Dig, kan sandelig ikke berettige Dig til at forlange, at jeg skal finde Alt, hvad Du skriver, for godt, og naar Mestre stundom kan skrive slet, saa kan Svende vel ogsaa. Det glæder mig imidlertid, at Du som Hovedresultat af min Kritik har faaet ud, at »Skidt ei underkues af saa lidt«.

2. Din Anskuelse af Menneskets Forhold til Gud kan jeg ikke gaa ind paa. Lovovertrædelse er Synd, og Synden er et Onde, det største Onde, som gives, og Kilden til al menneskelig Jammer baade her og hist. Dersom hvert Menneske fra Barnsben af var fuldkommen fri for Lovovertrædelser, vilde Uskyldigheden endnu have hjemme paa Jorden, Paradiset endnu ikke være flyttet derfra og Frelserværket være overflødig. Den uskyldige Slægt vilde lige saa godt føle og erkjende, at den skyldte Gud sin Lykke, som den frelste Slægt nu føler, at den skylder Gud sin Frelse; men Fortabelsen, denne skrækkelige Kjendsgerning, vilde ikke være til.

3. Din poetiske Retning: Det vilde rigtignok være en sær Forventning, om Du — med det Maal af Selverkjendelse Du har — vilde anse Dig selv for Romantiker. Naar Du paastaaer, at Du som Realist hellere bygger op end river ned, saa viser Dit Alvorsord »Til Dine kjære nordslesvigske Landsmænd« ogsaa, at dette er Dit Alvor. Forsaavidt vil jeg nok indrømme Dig Berettigelsen til at afskyde Pil mod Forfængelighed, Selvoervurdering, Skinvæsen og Aandsforladthed, selv om en og anden ved Leilighed ogsaa skulde ramme mig; men jeg vil dog, i al Beskedenhed, formane Dig til at holde den Linie fast »Dog Ondskab ikke just mig driver«, thi der er nok Grændsen, hvor Opbygningen ender og Nedrivningen begynder. Jeg skønner ikke rettere end, at Du vilde være i Stand til at gavne og styrke Dine nordslesvigske Landsmænd og vor Folkesag i det hele, dersom Du efterhaanden traadte lidt mere frem i den Retning, hvor Du er mest Dig selv, nemlig ved at moralisere, filosofere, kritisere og ved Leilighed snærte og studse de alt for geile Grene paa vort Folketræ. Der gives slet ikke saa lidt af den Slags, navnlig i Retning af at faae sin egen kjære Person stillet frem i bengalsk Belysning, selv om det skal skee paa Sagens Bekostning.

4. Dit digteriske Fremtidsmaal har Du fremsat smukt i de 3 Smaavers til Slutning, der lige som Dine Slutningsvers i Reglen er nydelige. Der er vel ingen Grund til at rose Din Beskedenhed; men den, som ikke sætter sit Maal høit, naar i Reglen ikke ret langt. Jeg har nu Troe til Din Muse, og derfor er det, at Dine Vers interesserer, baade de gode og de mindre heldige.

Jeg kjender lidet eller intet til P. Skaus¹³ digteriske eller sproglige Begavelse, kan altsaa ikke have nogen Mening om, om han har været paa sin Plads i Salmebogskommissionen eller ei; derimod troer jeg nok, at Du, som Sprogmand og Versemaalsstilit, vilde kunne have gjort god Fyldest, men der er det jo ogsaa Din ubetimelige Tilbageholdenhed, der har været Skyld i, at Du ikke er kommen paa Din Plads. Hvorfor har Du, i sin Tid, aldrig skrevet en Linie offentlig over et Æmne, der dog laae Dig saa nær? Det er kun en daarlig Trøst nu, at Du kunde have gjort Et og Andet og slet ikke saa Lidt endda bedre; den Tid er nu forbi. Iøvrigt er det jo snarere et Under, at Bearbejdelsen af Salmerne er løbet saa heldig af, som den er; naar man betænker, hvil-

*T. v. Jørgen Iversen ca. 1860,
t. h. Christian Iversen, der overtog
sognefogedgården i Felsted.
I midten Kristine Iversen,
gift med Johan Nissen, Slyngsten.
Billedet ejes af datteren Marie,
gift Nissen,
„Tingbjerggård“, Egvad sogn.*

ken Grad af poetisk og sproglig Takt der skal til, ikke just for at gjøre en ussel Oversættelse brugelig, men meget mere for at føre en gammel Mesters ikke mere tidssvarende Billeder og Sprogformer over i vor Tids Maal. Det er navnlig ved Bearbejdelsen af Kingo, at dette Forhold træder frem; man er gaaet over ham med saa varsom Haand som muelig, men har, efter min Mening, overalt ikke været videre heldig.

For nu at vende tilbage til Virkeligheden vil jeg fortælle Dig, at vi fik vores Kløverhø sat i Stak igaar, hvad der var en Lykke, for saavidt som det øsregner idag. Korn og Græs staar nu aldeles fortrinligt her, og jeg vil haabe, at Varmen og Regnen ogsaa maa have hjulpet paa Forholdene hos Eder.

Hils nu Din Hustru ogsaa fra Min og vær venlig hilset

Din heng Ven *Jørg Iversen*.

20/8 1891:

Kjære Ven! Efterat jeg nu i Flensb. Av. har læst Din Sang til J[unggreen]'s Mindefest¹⁴ rigtig grundig igjennem, og efterat jeg har veiet og vraget efter bedste Skjøn, finder jeg mig foranlediget

til at tage de Ord tilbage, som jeg — halv fuld af suur Rødvin og pathetisk Begeistring — ytrede om den til Dig dernede paa Aabenraa Søndermarked forleden.

I Visen er virkelig sagt alt det Meget, som kunde og burde siges ved J's Mindefest, sagt med simple smukke og sande Ord, og mere kan der ikke med Billighed forlanges. Et Forbehold tager jeg dog: Det, at Du har flettet Junggrens Navn — ikke hans kristelige Jens Peter J., men hans litteraire og politiske J. P. J., ind i andet Vers, synes jeg vedblivende ikke om; men det er jo en Smagssag, som der altid kan tvistes om.

Til Undskyldning for min løse og letfærdige Dom har jeg ikke meget at sige; thi den Omstændighed, at jeg kun havde læst Sangen løst igjennem een Gang, efterat den var sunget, er jo ingen Undskyldning, eftersom jeg i saa Fald burde have holdt min Dom tilbage og holdt min Mund indtil videre.

Dette var der navnlig saa meget vægtigere Grund til, da i Reglen alt, hvad Du skriver, er saa forbandet tankevægtigt og Tankefylden klemmt ind i det mindst muelige Antal Ord, saa man maa altid læse grundigt og flere Gange, inden man kommer med. Efterat jeg nu har ydet Dig Din Ret, har jeg rigtignok faaet Lyst til at kaste mig over Gustav Johannsen. Hans Mindetale ved Bordet over Junggren forekommer mig ikke at være Emnet værdig. Denne vidtstvævende Vending, at J. gik ud i Verden for at søge Guld, og fandt ikke det materielle, men Hjertets Guld, som han bredte ud herhjemme til Landsmænds behagelige Afbenyttelse, er efter min Mening baade meget søgt og meget smagløs. At Kjøbmand Petersens Tale for J.'s Familie var Vaas fra Ende til anden, kan ikke overraske Nogen; thi man kan jo ikke forlange andet af en Stud end o. s. v.; men det Værste var, at denne inderlige Flauhed gik igjennem næsten alle vi Sønderjyders officielle Taler; hvad rigtignok tildels har været begrundet i, at de blev holdt paa Kommando. Iøvrigt har jeg hørt, at mange Folk baade herfra og fra Kongeriget samledes senere med Junggrens Familie paa Enigheden og morede sig til ud paa Aftenen.

Igaar fik vi vor Rug ind, Gud ske Lov, inden Regnen kom; hvordan har I det?

Med en venlig Hilsen til Din Hustru og Børn fra os begge.

Din heng *Jørg Iversen*.

5/10 1891:

Kjære Ven! Det var da en underlig Ide af Dig, at jeg som nybagt Medlem af Synodeudvalget, ovenikjøbet valgt med et knebent Flertal, skulde ligestraks stille mig i Spidsen og rende Panden mod Væggen. Jeg er — som Du ved temmelig ubekjendt med Provsten og fuldstændig ubekjendt med Synodalanordningen, saa der er al muelig Udsigt til, at jeg vil støde an mod Formen og hente mig en Næse hos den gamle satiriske Provst. Dog alt dette fik at gaa; men jeg er overbeviist om, at jeg vil gjøre Pastor Johannsen¹⁵ meget ulykkelig, dersom jeg stiller mig frem, da han af Kollegaer og Autoriteter vil faa Skyld for at staa bagved, skjönt Vorherre veed, at ihvor det gaar, vil han altid være fuldstændig uskyldig. Men Ære den, som æres bør! Jeg sender Akterne til N. Callesen, og vil han affatte et Andragende, skal jeg gjerne underskrive med; men mere troer jeg ikke, der med Billighed kan forlanges af mig foreløbig. Skulde Callesen mod Formodning ogsaa vægre sig, skønner jeg ikke rettere, end at Du som den, der bedst kjender den Slags Ting, helst maa affatte Andragendet, saa kan vi andre underskrive.

Da jeg har travlt med andre Ting, maae Du undskylde, at jeg denne Gang slutter kort med en venlig Hilsen til Eder Alle.

Din heng *Jørg Iversen*.

10/12 1891:

Kjære Ven! Jeg har i længere Tid gaaet med en Trang til at udøse mit Hjerte for Dig, men jeg har maattet sidde 5 Dage i Forindskatningskommissionen, og om Aftenen har jeg maattet instruere Dilettanterne, saa jeg har ikke havt Raad til at tænke paa flere Ting. Først takker jeg Dig af et oprigtigt Hjerte, fordi Du igjen tog imod Valget til Kreds dagen; havde Du trukket Dig tilbage, troer jeg neppe, at min Stilling der vilde være holdbar ret meget længere. Hvad vor ærede Ven N. Callesen angaar, da agter jeg for Fremtiden ikke at regne paa ham, naar Patriotismen kræver virkelige Ofre af ham. Derimod gives der en anden Gren af Patriotismus, som jeg vil kalde den, der lønner Umagen; om ikke med reelle Fordele, saa dog med Berømmelse i Avisen, Haandklap af en taknemmelig og ikke kritisk Tilhørerflok o. s. v. — i denne Retning kan og vil han vistnok vedblive at gjøre

Gavn, og siden vi har alle Kræfter behov, er jeg meget villig til at paaskønne hans Virksomhed der.

Jeg veed ikke, om det muelig kan interessere Dig at erfare, at ved Indskatningen har vi her i Distriktet sat en Hect. Land 2. Klasses Jord til netto skattepligtig Indtægt af 70 M, 3. Klasses do til 60 M o. s. v. nedad; altsammen rigtignok under skarpe Indvendinger fra Landraadens Side. V. Uslar var mødt som Sagkyndig paa Landvæsnet's Omraade; men man fik rigtignok Indtryk af, at han var langt mere sagkyndig, naar det gjaldt om at skjære Ænder for ved Middagsbordet. Jeg er meget bange for, at den nye Skattelov vil berede Regjeringen en forfærdelig Skuffelse; man har vistnok regnet paa, at den forhøiede Skat paa de store Indtægter langt skulle overstige Nedgangen af de Smaa; men naar der nu ingen store Indtægter af nogen Betydning findes i Tyskland — hvad saa?

Resultatet af Synoden¹⁶ blev da saa magert som mueligt. Jeg begriber virkelig ikke, hvor danske og dansktalende Medlemmer fra Nordslesvig kunde stemme for den Resolution, hvorved Sagen blev slaaet ihjel. For mig staar det dog, at Provst Smidts¹⁷ Forslag, ubeklippet, var det mindste, man kunde tage imod, ellers hellere lade det hele falde. Hør siig mig! kunde det ikke være noget for Dig at tage forskellige af disse Høiærværdige Synodefigurer under kritisk Behandling paa Vers?

I disse Aftener har jeg igjen læst flere Bøger af dem, som man fornemt regner til Skolelærerlitteraturen. Jeg har altid holdt meget af disse Bøger og sætter dem bestandig høiere. Lad ogsaa være indrømmet, at de engang imellem stiger op i høiere aandelige Luftlag, end de rigtig formaar at balancere og bevæge sig i, saa fortæller de alligevel paa en Maade, der har en langt betydeligere folkeopdragende Kraft end Størstedelen af, hvad de fornemme Skønaander møde frem med.

Hils nu Din Hustru og Børn fra os begge. Glædelig Jul.

Din heng *Jørg Iversen*.

18/3 1892:

Kjære Ven! Tak for brevet! Jeg behøver aldrig at aabne Dine Breve selv, for det skal min Kone nok besørge; Pokker veed, hvad det er, som behager hende ved at læse Din Aands Produk-

ter, men faktisk er det, at hun er som gal efter dem. Jeg har næsten ondt af det for gamle Morten;¹⁸ det eigode troe og uskyldige Faar! at han gaaer hen og aabenbarer sit Hjerte for Dit svedne ironiske Asen —, naa om Forladelse! men en værre en end Dig kunde han da ikke henvende sig til, med den Slags Poesi han fører; forresten skal han, efter min Mening, ikke helt vrages; han er kun ikke denne Gang bleven helt færdig fra Skaberens Haand; i en anden Verden tænker jeg nok, at de Toner vil komme rene og klare frem, som her lyder forvirrede nok; fordi han, som sagt, ikke er helt færdiglavet.

Reise til Mødet i Kbhvn.! Ja unægtelig kribler det meget i Kroppen paa mig; men til alt Held eller Uheld om man vil, skal jeg være tilstede paa Sessionen i disse Dage, og det gaar vel ikke an at bede Landraaden om at tilkalde min Stedfortræder, fordi jeg skal til Kbhvn. for i Forening med Ligesindede at lægge Raad op om, hvad der kan gøres for at komme det tyske Væsen tillivs. Hvad mig anbelanger, er der ikke meget tabt; derimod er Tabet større, om Du ikke kommer der; da den klare praktiske Forstand muelig turde være en Artikel, som tiltrænges. Har Du ikke anlagt Sorg i Anledn. af Kultusministerens Afgang? Vi er jo næsten i samme Situation som Bonden, der bad om, at Herremanden maatte leve evig, fordi han ved hvert Skifte havde faaet en strængere Herre; nu mener Flensb. Av. rigtignok, at en Værre end ham, der er gaaet, kan vi ikke faa; men det er kun en mager Trøst.

Idag har den samlede Kirkerepræsentation her vedtaget Indførelsen af den nye Salmebog, om mueligt til Pintse. Nogen Opposition fra Hjemmetyskernes Side mumles omkring i Krogene, men til nogen samlet Indsigelse er det ikke kommet. Vi haabe nu, at I høie Herrer i Synodaludvalget vil expedere Sagen saa snart som mueligt. Et Par Mænd af Tolvmandsraadet var ikke rigtig tilfreds med Bogen, fordi det gav Omkostninger, og fordi Bindet om den ikke var solidt, og saa vil Du endda paastaae, at Folk i Almindelighed ikke har Syn for andet end egne Interesser!

Ja! det har mit fuldstændige Bifald, at Du sender [datteren] Ingeborg til Askov; med al Agtelse for de solide Kundskaber og en solid Maade at erhverve dem paa, kan jeg ikke nægte, at jeg synes der blæser en Vind paa de gode Høiskoler, som jeg anseer

det for godt at have en Hat fuld af i sine Seil paa Livets Fart herefter.

Du har just ikke tabt meget ved at blive borte fra sidste Landbomøde; thi det var tarveligt i Indhold. Bjørnshauge¹⁹ holdt Foredrag over Jord; men Jordbundslære synes ikke at være hans Specialitet, og derfor kom der ikke noget Særdeles ud deraf, ligesom Foredraget i sig selv var noget planløst og usammenhængende. Efter Mødet spillede Comedie af de bekjendte Dilettanter, og de gjorde, efter min Mening, deres Sager meget bedre. Huset var overfyldt.

Jeg har ikke lagt Mærke til de Vers, Du taler om i kirkeligt Søndagsbl.; derimod har jeg afskrevet et Par Vers af J. Blicher fra 7/2 91, som jeg finder at være god Poesi.

Hils nu Din Kone og Børn fra os begge

Din heng *J. Iversen*.

6/4 1892:

Kjære Venner! Vi føle begge en dyb Trang til at bringe Eder vor Lykønskning i Anledning af Eders Sølvbryllup. Jeg formaaer ikke at sige mange og smukke Ord til Eder paa denne for Eders Liv saa mærkelige Dag — veed ogsaa, at I ikke værdsætter den Slags ret høit, og vil derfor kun forsikre Eder om, at vi idag tænke paa Eder med Deltagelse og Kjærlighed.

Igaarftes kom jeg hjem fra Reisen²⁰ og maa give Din Hustru fuldstændig Ret i, at det vistnok tjener Dit Helbred bedst, at Du denne Gang blev hjemme; det har været meget anstrængende.

Det nytter vel ikke, at jeg begynder paa at fortælle, da jeg dog ikke kommer til Veisende dermed — vil derfor foretrække at aflægge mundtlig Beretning, dersom Du vil komme til Kredsdaysmøde paa Lørdag og ellers gider høre paa mig. Jeg vil blot meddele Dig, at jeg slap for at holde Taler, at Wittmaks store Lokale var prop fuldt til Mødet i Forgaars Aftes, at Mødet forløb uden nogen Mislyd, og vor Sag igjen synes at være kommen stærkt i Mode derovre.

Jeg havde personlig den Glæde, for første Gang at træffe og tale et Par Ord med A. D. Jørgensen, som vel nok er den egentlige Høvding for det Hele.

Med de venligste Hilsner og de bedste Ønsker for Eders Huses Fremtidsvel forbliver vi begge Eders hengivne Venner

Jørg Iversen og Hustru.

16/9 1892:

Kjære Ven! Du faar disse Par Linier, fordi jeg føler Trang til at takke Dig for og ønske Dig til Lykke med Din sidste »nye Vise« i No 213 af Dannevirke.²¹ Jeg troer nu næsten at være naaet hen til at kjende Din Pote, hvad Versemaal og Mærke Du skriver i og under. Skjønt Emnerne er saa forskellige som Himmel og Jord, er denne Vise af samme Støbning som den første, Du gav mig; — Udrust o Helt fra Golgatha — den er et gribende og grundigt Ord i Sagen, og naar engang, vi vil haabe med Guds Hjelp, i en bedre Fremtid, der skal siges et fuldlødigt Udtryk for vor nærværende Tids Kaar, dens Midler og Haab, da vil denne Vise blive taget frem som en af de bedste og gedigneste Røster fra den nærværende tunge Kamptid. Jeg troer nu ikke længere, at Du behøver at lægge Penge tilside til Dit eget Gravmonument; Dine Viser ville overleve Dig.

Dernæst takke vi begge Dig og Din venlige Hustru for godt Gæstevenskab; denne Tak kommer rigtignok lidt sent, men sent er bedre end aldrig, siger man jo. Jeg haaber, at Du, saasart Tid og Veir tillader det, læsser Din Vogn fuld og kommer herhen til Gengæld.

Vi har meget travlt med at blive færdig med Resten af Høsten og med at faa Vintersæden saat; men om nogle Dage er vi over Bjerget, og saa er det med Tak til Vorherre og et Slags inderligt Velbefindende, at man tager sig en lille Ferie.

Hils nu alle I kjære Mennesker venligst fra os begge.

Undskyld mit Jadskeri!

Din heng *J. Iversen.*

18/12 1892:

Kjære Ven! Omgaaende Svar! ja det er Løsnet i disse Dage. Jeg troer næppe, at Verden staar til 1. Jan. 93; thi jeg har i de sidste 14 Dage faaet saa mange Skrivelser og Opdrag, som kræver omgaaende Svar og Besørgelse, at det værker i mit arme Hoved. Forleden kom Forpagteren fra Kiding og vilde have mig til at oprette Sygekassen igen for Felsted Sogn inden Nytaar, og iforgaars

havde jeg Brev fra Jensen, Laurup,³² om jeg omgaaende vilde skaffe en Liste over 2 Mænd i hver Commune i Aabenraa Kreds, som jeg kunde anbefale til Kredsformænd for Skoleforeningen. Hvad synes Du? Heldigvis har jeg da ogsaa lært at tage Sagerne med Ro. Som sagt, Verden staar næppe til Nytaar; thi at agitatorisk anlagte Mennesker gaar med permanent omgaaende Feber, er vel ikke at undres over; men naar denne Feber griber en saa rolig Mand som Dig, og ovenikøbet fører Dig til Komediegalskab, saa er dette rigtignok et betænkeligt Fænomen. Til Sagen: Der har i Sognet i en Aarrække bestaaet en Sangforening, hvis Formaal er at indøve upolitiske 4-stemmige Sange; den har vel sagtens et Statut, hvoraf jeg dog kun veed, at Medlemmerne betale 2 M aarlig til Foreningens Kasse. Denne Forening har vi benyttet til Dilettantforestillinger i veldædigt Øjemed. Denne Tilladelse er aldrig bleven nægtet, og vi har arbeidet i Ro. Iøvrigt har jeg i Forbindelse med Hansen i Slingsten styret Sagen temmelig diktatorisk, og dette er, efter min Mening, nødvendigt, naar det hele ikke skal ende i Vrøvl. Vi begyndte med at indøve en Bande paa 5 Personer og har nu iaar en Bande paa 14 eller 15. Uden Smaarivninger gaar det ikke af, naar der først er mange med; derfor duer den parlamentariske Styrelsesmaade ikke. Med Kromanden, i hvis Lokale der spilles, har Akkorden været saadan, at han skal give hver af Deltagerne Kaffe og een Toddy paa hver Aften, der prøves, for 30 Pf. Iaar har vi tvunget ham til at betale 40 M til Musikken; men det saa han gruelig skævt til. Enkelte af de mindre velstillede blandt Dilettanterne har faaet Foræringer eller Gratiale indtil 20 M pr. Pers., de Øvrige arbeide for Æren. Overskuddet — forrige Vinter ca 300 M — har vi afgivet til Menighedsrepræsentationen. Jeg kan sige, at den hele Virksomhed, indtil i Vinter, kun har voldt mig ublandet Glæde og været for mig en Slags Væsensfornyelse, som virker velgjørende. Paa Deltagerne har det, idetmindste med Hensyn til den ydre Fremtræden og Bevægelighed, havt stor Virkning. Tak for Din venlige Julegave; Kritikken troer jeg nok, det er bedst, at jeg lægger til Side nu; thi jeg skønner ikke rettere end, at min Kritik er Du vokset fra; men jeg glæder mig over, hvad Du skrev i Dit forrige Brev, nemlig: at jeg har hjulpet til at styrke Din Tro paa Dig selv og Dine Evner, saa Du har faaet Mod til at gaa videre paa den Vej, Vor-

herre har givet Dig Evner til. Det er altid kedeligt, om ogsaa kun det enkelte Pund bliver gravet i Jorden, kedeligere er det, naar Saadant skeer her, hvor alle Kræfter behøves, men kedeligst dog, fordi Vorherre synes at have været sparsom med Uddeling af digteriske Anlæg til Sønderjyder. Jeg har i den senere Tid følt mig trykket af alt det Vrøvl, som strømmer ind paa mig, og det faldt mig ind forleden Aften at skrive alle mine Embeder og brødløse Bestillinger op; og Resultatet var, at jeg sidder inde med over 18 Bestillinger. Jeg tænker det nu at være paa Tiden, at jeg tager Kosten og fejer væk fra min Dør. Jeg er dog ogsaa et Menneske med personlige Anlæg og Tilbøieligheder og bilder mig ind at være for god til, rent at blive Offer for Andres Vrøvl og Ærgerlighed. Vorherre give Eder en Jul saa lykkelig, som Du saa smukt beder om den i sidste Vers af Din Julegave.

Din heng Ven *J. Iversen*.

Min Kone siger, at dersom hendes Evner var som hendes Villie, saa skulde Du ordentlig faa Dit Skudsmaal skrevet.

2/8 1893:

Kjære Ven! Da jeg troer, at det Brev, Du modtager fra mig i Ems,²³ er Dig mere kærkommet end det, Du modtager i Smedager, vil jeg skynde mig med at takke Dig oprigtig for Din Epistel af 31. og svare Dig paa den. Det glæder mig meget, at Du kan begynde at spore Bedring af Kuren. Jeg antager forresten, at naar disse Tyskere havde en Anelse om, hvilken gediegen Fjende de har under Behandling, saa skrubbede de vel foruden Sygdommen tillige Sjælen ud af Livet paa Dig; saa kunde de sige lige som Doktoren i Holbergs Comedie: Kuren er probat! Rigtignok døde Manden, men Sygdommen, der var Materia substrata, forlod ham.

... Din Søn sendte mig kort før Synodemødet et Brev til Dig fra Redaktør Mathiesen²⁴ tilligemed en Resolution, som man i Haderslev ønskede vedtaget paa Synoderne. Det var det sædvanlige haderslevske Formynderskab, som de gjerne kan gaa ad Helvede til med; det passer ikke for os. Iøvrigt antager jeg, at det interesserer Dig at høre nærmere om vort Synodemøde, hvor jeg — meget mod min Villie — kom til at spille første Violin. Nis Callesen lod mig et Par Dage før Mødet vide, at skulde der noget

gjøres iaar, maatte jeg gaa i Spidsen. Han havde ikke faaet fornøden Støtte ifjor, vilde ikke altid være Spektakelmager og var i det hele gnaven over, at navnlig jeg — som ingen lovlig Undskyldning havde — ikke var mødt paa Synodaludvalgets Møde. Jeg blev meget ilde tilpas derved; thi at N. C. vilde holde Ord, derfor var mig hans bekendte Stædighed Borgen. Paa den anden Side kunde det virkelig ikke forsvares at lade Sagen ligge brak længere her. Hvad skulde jeg arme Djævel gjøre; jeg havde ingen Tiltro hverken til mig selv eller til Vorherre. Saaledes gik jeg hen i Vaande næsten lige til sidste Øjeblik. Saa sendte jeg gennem Colosseums Vinduer et lille Suk op til Vorherre om at hjælpe mig, og jeg fik ligestraks en sælsom Roe og Klarhed i Tanken. Da Synodeudvalgs Beretningens lange Ordflom om alt Mueligt, kun ikke om det ene Væsentlige, var tilende, grebes jeg af en saa dyb Harme over denne hykkelske Ordsqualder om Ingenting, at jeg øjeblikkelig forlangte Ordet og, ved Vorherres Hjelp, sagde de gode Herrer en Del Sandheder, som jeg ikke nu kan gengive, da jeg har glemt dem. Min Tale slog knusende igennem, og da jeg tav, var der saa roligt i Salen, at man kunde hørt en Naal falde. Veiret arbeidede i min Nabo Hellevad Præstens²⁵ Bryst, som en Blæsebælg i en Smedie; men forresten sad alle Præsterne saa slukørede som Skoledrenge, der har forset sig. Omsider spurgte Provsten meget spagfærdigt: *Wünscht noch jemand das Wort?* Ingen meldte sig. Saa var det, at Aanden foer i mig, og jeg konstaterede, at ikke en eneste Skoleinspekteur turde staa frem og erklære vore Børn for at være udenfor Sjælefare under den nuværende Skoleordning. Dette blev ført til Protokol og staar for Eftertiden som et Vidnesbyrd om, hvad vort Præsteskab er. Da man omsider blev klar over, hvilket ubehageligt Nederlag man havde lidt, forsøgte Landraaden at redde Situationen ved at vælge sig ind paa Pastor Jensen²⁶ fra Rinkenæs, med Beskyldning for, at han havde konfirmeret et Barn paa dansk, som ikke havde havt dansk Religionsundervisning. Provsten oplyste ham imidlertid om, at Sagen var blevet undersøgt, og Pastor Jensen havde handlet korrekt. — Dette er i kort Begreb Historiens indre og ydre Side. Som Du seer, har jeg personlig slet intet at gjøre mig til af, »Men Æren er Guds i det Høie«. Og hvorfor skulle han saa ikke føre Sagen til en lykkelig Vejende?

Hils Witzkes, dersom de endnu er der, og vær selv venlig hilset fra min Hustru og Din heng

Jørg Iversen.

19/2 1894:

... Forresten har jeg i længere Tid havt det mindre godt; jeg har omsider maattet give mig Doktoren i Vold, og er til Tak for Tillid bleven interneret i Stuen i mindst 8 Dage paa Grund af Lungekatarh og Slim for Brystet.

Hvordan har I redet Stormen af? Det er da en Naturbegivenhed, der ligesom Høivandet i 73, Gud skee L., hører til det meget sjeldne i vort frodige Land. Her er, tiltrods for at vi boer i de lunere Egne, faldet en Del meget gamle og store Træer, navnlig af Balsampopler, ligesom Tagene mange Steder er blevne ilde medtagne; men væltede Huse har vi dog ingen af i vor Nærhed. Takket være mine Beplantninger slap vi, uden at der fløj saa meget som et Rygningstræ.

Det er da mærkeligt, hvor Indholdet af Sprogforeningens Almanak bliver ved at gaa igjen i Pressen. Det var saamænd et heldigt Indfald, Du havde, at skrive det lille Vers »Ej mødes her frem med Digterkrav« osv; thi Kvintessentsen af hele Kritikken er og bliver altid: Det er en beskeden, temmelig livlig skreven Bog, der maa tages for, hvad den er, nemlig: et litterairt Stykke Arbeide, lavet af Bønder, hvori man billigviis hverken kan vente eller forlange Talent eller Geni.

Jeg maa ærlig tilstaa, at det mere og mere løber rundt i Hovedet for mig, naar jeg vil forsøge at forklare for mig selv, hvad Digtertalent og Digtergeni egentlig er for Noget, thi det forekommer mig, at »Mændene af Faget« leverer ogsaa kun grumme lidt af den Slags i vore Dage.

Med de venligste Hilsener fra Huus til Huus forbliver jeg

Din heng *Jørg Iversen.*

27/10 1894:

Kjære Ven! ... Jeg har gennemlæst Sprogforeningens Almanak, og siden jeg ikke selv har nogen Aktie, tillader jeg mig at kritisere og vil da først og fremmest gjøre den Bemærkning, at siden vi Nordslesvigere for Tiden kæmper for vort kristelige Liv, saa seer det lidt underligt ud, at det Kristelige slet ikke har nogen

Plads i Almanakken. Det er naturligviis ikke min Mening, at Almanakken skulde have Indhold i Liighed med den Breklummer, men der findes slet intet kristeligt i den. Jeg sigter nu nærmest til Indledningsdigtene, som bedre kunde have faaet Plads længere omme i Bogen. Henriette Gubi's er jo kun et Udtryk for en Tanke, som tidt nok er kommen frem i disse tunge Tider, nemlig: Vi har Retten, og vi har Sandheden paa vor Side, altsaa har vi i Følge deraf forpagtet Vorherres Bistand, som maa og skal komme engang; denne Tanke kan være jødisk, men kristelig er den ikke. Det næste Digt slaar paa Stortromme for et nationalt Praleri, hvis Berettigelse kan være høist tvivlsom. Jeg er bange for, at saa længe vi ikke lære at vende os til Vorherre paa en anden Maade og sætte os selv paa en mere sand og beskeden Plads, bliver det nok ikke bedre for os.

Blandt de øvrige Forfattere har P. Skovrøy og N. Callesen hævdet deres Plads fra ifjor; men det har Du ikke. Redaktør Jessen havde Ret, naar han kaldte Dit Bidrag »forbausende godt«; men iaar har Du skrevet uden indre Trang, blot paa Bestilling, derfor er baade Dit Lune og Din Moraliseren uden rigtig Fut.

[Slut, brevet ikke afsendt.]

15/11 1894:

Kjære Ven! Mange Tak for Brevet. Jeg var unægtelig noget urolig for Dig, da Du hverken mødte for at lade Dig vælge til Næstformand eller mødte for at vælge en Kredsskathæver, altsammen noget, som Du pligtskyldigst burde have gjort; saa tænkte jeg, at Du havde det daarligt. Dersom Forsigtighed er en Borgermesterdyd, saa er der nu rigtignok ikke Udsigt til, at Du bliver kvalificeret til at blive Borgermester. Er det nu en Maner for saadant et kortaandet Menneske, som Du er, at staa i Støv, Hede og daarlig Luft og pakke 100 Tra. Rug hen paa en Eftermiddag. At Du kjørte overende, er ikke til at undres over, men det er virkelig forunderligt, at Følgerne ikke blev værre. Siden jeg er inde i Borgermesterkapitlet, vil jeg bemærke, at Hr. Wreden ogsaa har været uforsigtig. Han har f. Ex. tilladt sig at staa paa en nogenlunde fredelig Fod ogsaa med de dansksindede Borgere; han har rettet sig efter Stemme flerheden, uden at tænke paa, at J. Lorenzen og M. Jepsen vejer mere end hele det øvrige Kravl

tilsammen, og endelig har han taget sig den Frihed at opponere mod og mundhugges med Landrath v. Bonin, hvad der nu var det uforsigtigste af Alt og egentlig kun er Noget, som Du eller jeg kan indlade os paa, da vi overhovedet ingen Herregunst har at vinde eller tabe. Det skulle gjøre mig Ondt for ham, om Hr. Wredens Valg skulde blive kasseret; men jeg er enig med H. P. Hanssen i, at vor Sag kun kan vinde derved; thi Aabenraa Byes mindre tysksindede Borgere maatte dog være feigere, end jeg troer, de er, om ikke Dette vilde bringe dem nærmere til os.

Jeg veed ikke, om Du har lagt Mærke til, at Din gamle Krigskammerat Møller Høck i Adsbøl døde i Sommer under uendelig haarde Lidelser af en Nyresygdom. Det berørte mig meget smerteligt. Jeg har arbeidet en Del sammen med ham, og skjønt han var en Angelbo og vel nærmest tysksindet, er vi bestandig kommen godt ud af det sammen. Han var en Mand med et lyst Hoved og en rap Tunge, som ikke var bange for at sige Vedkommende Sandheden, enten det saa var høje eller lave. Kristelig vakt i Pastor Müllers²⁷ Forstand var han vel neppe, idetmindste har han havt adskillige varme Sammenstød med ham, navnlig i Førstningen.

Ja, — Provindssynodens Arbeide for denne Gang hører jo nu ogsaa Historien til. Hvad der lige straks kan slaaes fast er, at Logik og Konsekvents hverken er Provst Kjers²⁸ eller [General-] Superintendentens²⁹ stærke Side. Den sidste har havt tunge Timer og stærke Anfægtelser for den Sags Skyld, men er gaaet ud af Kampen med Overbeviisningen om, at Regjeringen nok skal sørge for os paa bedste Maade, skjønt baade han selv og de 77 indrømmer, at Regjeringens Omsorg har bragt kirkelig Nød tilstede hos os. Saadan noget er Præstelogik. Det interesserer mig at see lidt ud i Fremtiden for at faa et Blik paa, hvorledes Historiens Dom engang vil falde over Provindssynodens Virksomhed i vore Dage: I det gamle Israel havde man en slem Tilbøielighed til at forfalde til Afguderi. Foruden Jehova vilde man ogsaa gjerne dyrke Guldkalven Baal o. fl. Jeg troer nu nærmest, at man skal tage Bibelens Beretning om Afguderiet symbolsk; jeg kan ikke troe, at et Folk, der stod saa aandelig høit som det senere Israel kunde i bogstavelig Forstand kaste sig paa Næsen for Ægypternes eller Assyriernes Billedkolosser. Tager man Sagen symbolsk,

saa siger Beretningen, at Guds udvalgte Folk ogsaa var tilbøielige til at tilbede Verdensmagten, Riigdommen og Livsnydelsen. Nu vil jeg blot spørge: Reiser Slesvig-Holstens Skriftekloge og Ypperstepræster i Provindssynoden ikke ogsaa aabenlyst Alter for de samme stumme Afguder, som Israels Folk tilbad? Er det ikke Kryben for Magthaverne, Tilbedelsen af jordisk Magt i Skikkelse af det nationale Tyskland, eller Tanke om personlig Vinding, som har dikteret saa mangen Afstemning der? Jeg slaar altsaa historisk den Sætning fast: I Slutningen af det 19. Aarhundrede tog Afguderiet Overhaand i den Lutherske Kirke i Slesvig-Holsten. Fra Middelalderen dikterede Kirken en bestemt Tro, hvorefter Tanken havde at rette sig; Statsmagterne antage denne Tro og enhver Undersat, som ikke holdt sine Tanker indenfor denne Troes Grændser, blev med god Samvittighed piint, sultet, brændt eller paa anden Maade skaffet ud af Verden. Den store Revolution sidst i forrige Aarhundrede gjorde Ende paa denne Tilstand, idet det sloges fast, at Troen var Kirkens og den Enkeltes Sag; men ikke Statsmagtens. Tanker er toldfrie.

Hvordan har Synoden taget paa dette Princip? Den har ikke kunnet væрге sig mod den Kjendsgjærning, at Statsmagtens Forholdsregler vil fremkalde og har fremkaldt en kirkelig Nød hos os, hvorved Kirkens Troesliv hos den Enkelte vil kunne lide Skibbrud. Hvordan har Synoden forholdt sig til dette Spørgsmål? Gandske simpelt erklæret sig fallit, idet den har overladt til Statsmagten og den Enkelte at blive enige om, hvad der dog var Kirkens Sag ligeoverfor dens Medlemmer. Efter denne Udviklings Resultat kommer Historiens Dom altsaa til at lyde:

Da Afguderiet i Slutningen af 19. Aarhundrede havde taget Overhaand i det Slesvig-holstensk Lutherske Kirkesamfund, blev Resultatet det, at Kirkesamfundets Hyrder flygtede fra deres Post og overlod det til Statsmagtens Ulv at vogte dets Faar.

Efterat Slaget nu har staaet, vilde jeg imidlertid ønske, at Dannevirke i sin ubegribelige Viisdom vilde høre op med at skose, idetmindste til de 77 af vore Præster. Forholdene ligger jo nu aabenbar saadan for, at enhver ærlig troende kristen Præst absolut maa drives over paa vor Side, vi skulde derfor ikke sparke for meget fra os for at holde dem borte.

Jeg har ikke seet den tyske Forenings Almanak, men er ret

Slægtsgården i Svejrup. Nybygningen har afløst den gamle med krostue ud til gaden, hvor Iversens mor som enke var en såre myndig og retskaffen krokone, der også modtog „nationale flygtninge“.

godt tilfreds med vor egen, der efter min Mening omtrent staar paa Høide med den fra ifjor. Den er et godt Aandsprodukt af Bønder. Saaledes lød Dommen ifjor, og denne Dom kan ogsaa gjelde iaar. Jeg kan ikke nægte, at jeg vilde anseet det for formaalstjenligt, om det kristelige var kommet lidt mere frem, og den nationale Tendens havde stukket lidt mere i Dybden, end den svømmer paa Overfladen af et Par af Bidragene.

Mon Prøiserne skulde være blevne saa fornærmede paa Eder, at de slet ikke vil have [Sønnen] Peter? Det dumme er jo, at de slet ikke forstaar at vurdere den Ære, I gaa glip af, dersom han ikke bliver Gardist.

Med en venlig Hilsen, ogsaa fra min Hustru, til Eder Alle.

Din hengivne *Jørg Iversen*.

3/5 1897:

... Hvordan er det gaaet Dig med Synodeudvalget? Har Du igjen maattet tage Tøjet paa? Jeg har benyttet mig af det venkabelige Vink i Hejmdal til de Gamle om at trække sig tilbage til Fordel for yngre Kræfter, saa jeg er nu fri og kan ikke nægte, at det er med et vist Velbehag, at jeg aander i denne Frihed.

Jeg er egentlig spændt paa at erfare, om N. Callesen har ladet sig vælge paany eller er bleven valgt. Jeg mener, at naar han er konsekvent, saa maa han lade sig vælge paany; men en anden Sag er det jo, om ikke hans kjære Fætter, Præsten,³⁰ kyser de svage Sjæle i Menigheden fra at vælge ham. . . .

Med en venlig Hilsen til Eder Alle.

Din hengivne *Jørg Iversen*.

20/2 1900:

Kjære Ven! Nu ja! det var mig en virkelig Glæde at modtage Brev fra Dig og Tak for Versene. Man mærker imidlertid paa dem, at Du har været for længe indelukket; der er groet Sne-skimmel over Dit Humør, saa Du seer Verden sort i sort. At de Store trykker de Smaa, er desværre en Kjendsgjerning, og at de gjerne aad hverandre indbyrdes, om de turde vove at begynde derpaa, er ogsaa rimeligt nok; men trods alt dette Bedrøvelige gaar man dog fremad med smaa Skridt, og Vorherre naar altid Røverne engang, naar hans Tid kommer. See blot hen til Spanien og Tyrkerne. Folkenes Ret arbejder sig frem tilsidst, men, desværre, rigtignok gjennem Blod og Taarer. . . .

Af Formandsposten for Landboforeningen er jeg mere end kjed, og havde ikke H. P. Hanssen indtrængende opfordret mig til at tage derimod, var jeg aldrig gaaet ind paa det. Forleden havde jeg et vrøvlet Brev fra F. Lildholdt,³¹ hvori han beskylder mig og Andre for Pligtforsømmelse, forsømt Udførelse af For- eningsbeslutninger og Gud veed hvad. Han er vist i Grunden en stor Vrøvler, som ynder Kævl for Kævlets egen Skyld. Jeg svarede ganske kort, at jeg havde ingen Raad til at strides. Og saa kommer der næsten Ingen til Møderne, eller naar de seer Politiet, og han vil vide deres Navn, saa løber de igjen. Nej! det er en sølle Uriaspost den. Min gamle Ven Rasmus Clausen eller nogen af hans Sønner seer man da heller ikke.

Hvordan det vil løbe af i Aabenraa, er vanskeligt at have nogen Mening om. Det bliver vist meget slemt, især da den økonomiske Stilling ikke er saa solid her, at vi kan taale saadanne Stød, som man har kunnet staa for i Sønderborg Kreds.

Med Jernbanen³² gaar det ogsaa under Forventning; man kommer tilkort for ca M 18000, som skal tilvejebringes ved »Umlage«.

Bygningen af Vestbanen klares neppe med Calculationssummen; baade Skinner og rullende Materiel er bleven 1/5 dyrere, end det var til Østbanen, og Penge har man maattet laane til 6 0/0. Trods alt dette er man dog ikke mindre forknyt, end at man har projekteret Bygning af et nyt Kredshus i Sumpen ved Mølleaaen henne ved Slottet, til en Bagatel af M 100 000. Gamle Landraad Levetzau vilde vist undre sig, om han kunde see Husholdningsplanen nu. Du maa ikke falde af Stolen af Overraskelse, om Du skulde see mig komme ind af Din Dør tilfods fra Bollerslev. Jeg har idetmindste tænkt derpaa. Hils nu Din Hustru og Børn paa det venligste fra os alle og vær venlig hilset.

Din hengivne *Jørgen Iversen*.

31/8 1903:

Kjære Ven! Dit sidste Brev traf mig og Mine i en meget trist og nedbøiet Stemning, da min gamle Morbror³³ — som har været mig og mine Søskende i Fa'ers Sted lige siden vor Barndom — laa paa sit Yderste i de Dage. Skønt han var over 87, da han gik bort, har hans Død slaaet et Hul i min Tilværelse, som jeg slet ikke kan faa udfyldt mere. Dette i Forbindelse med de fortvivlede Veir- og Høstforhold m. m. har gjort sit til, at jeg ikke har gidet sætte Pennen til Papiret, hvad jeg beder Dig om at undskylde. Da jeg nu igjen, mens Regnen risler fra Bladene udenfor, fik fat paa Din Epistel, seer jeg imidlertid, at Du trænger svært til at nøfles. Jeg kan jo ikke bebreide Dig, at Du ikke vil være med i Synoden længere, da jeg allerede for længst har sagt »pas«; men jeg havde dog den Undskyldning, at jeg kunde ikke forliges med noget af Partierne, medens Du dog staar Dig jevnt godt med det ene. Gud skal vide, at vi kan ingenting udrette, hvor vi saa kommer, men alene det, at vi indtager Pladsen, har dog større Betydning, end Du synes at ville indrømme. Naar Du nu oven i Kjøbet ikke vil være med i Kredsagen længere, ja saa har I jo velsagtens en eller anden »populair« Amtsforstander — saadan en »net og skikkelig Mand«, der vil forbarme sig over I stakkels Kvæghoveder og indtage Din Plads. Synes Du alligevel ikke, at saadan Noget lugter af Forræderi mod vor Sag? Du kan dog ikke nægte, at saadan en udpræget skærbæksk Rede bliver vor Kredsrepræsentation dog først, naar der ingen af os er tilstede mere der. Jeg

kan sige temmelig bestemt, at dersom jeg havde nægtet at modtage Valg til Kreds dagen sidst — hvad jeg var lige saa berettiget til som Du — saa var enten Hans Jepsen eller Petersen, Dyrbæk, sagtens bleven valgt, og det er netop saadan et Par »respektable« Mænd, som jeg ønsker paa ethvert Sted, kun ikke i Kreds dagen.

Forøvrigt glæder det mig oprigtig, at Du har følt Dig mere rask i Sommer; men dette er jo en Grund mere for Dig til at hænge i. Det undrer mig, og er kun lidet logisk af Dig at troe, at jeg, der idetmindste paa det kirkelige Omraade er mere konservativ end Du, at jeg med et skulde være forfalden til Socialismen, nej jeg tog ikke Del i anden Valg omgang og har for saavidt for »Venskabet« med en vis høiadelig og saare nobelt tænkende og handlende Herre ikke lidt noget Skaar. . . .

NOTER OG HENVISNINGER

Brevene findes på Landsarkivet i Åbenrå, R. P. Clausens privatarkiv, et enkelt ikke afsendt i J. Iversens privatarkiv.

1. Jep Hinrichsen, Øster Terp, Bedsted, amtsforstander - H. A. Bruhn, ejer af Skovbølgård, Felsted - J. H. Jacobsen, Rinkenæs, ejer af Benniksgård - H. J. Claussen, ejer af Kolstrupgård - H. Neumann, gårdejer - Jørgen Lorentzen, grosserer i Åbenrå.
2. R. P. P. v. Uslar, født i Mexico, ejer af Buskmose, Rinkenæs, landråd i Åbenrå 1895-1913 - A. Wreden, borgmester i Åbenrå 1882-98 - J. Brink, gårdejer i Løjt Kirkeby.
3. Jfr. En gemt pennebetegnelse af Åbenrå Kredsdays medlemmer i året 1889 i Sjy. Mdsskr. 1951.
4. Se det følgende brev.
5. Salme om påskeugens begivenheder, som ikke var vellykket og heller ikke blev trykt. (Iversens privatarkiv.)
6. Født i Froslev, udvandret, lærer og forfatter på Horsens-egnen.
- 7* Ejer af Lerskov, Ø. Løgum, fremtrædende dansk foregangsmand i samarbejde med J. Iversen og R. Clausen i Åbenrå Kredsday og synode, siden afsat som kirkeældste af nationale grunde.
- 7** Fra Henrik Ibsens digt »En broder i nød«, december 1863.
8. Chr. Christiansen, kommuneforstander.
9. »Der er en underfuld kilde / for Herrens venner opladt ... (30/3 1890).
10. En opsang til »nordslesvigske landsmænd«, optrykt Sjy. Årb. 1956, s. 229.
11. Se under note 5.
12. »Eet jeg ønsker fremfor alt hernede«, oversat fra tysk af Vilh. Gregersen i 1888, efter henstilling fra Nic. C. Nielsen.
13. Ejer af Bukshave, Fjelstrup, repræsentant for Haderslev provsti i den 1883 nedsatte salmebogskommission, formidler af nyere dansk salmestof, udvalgt af pastor Topsøe i Hejls, nord for grænsen.
14. Se Sjy. Årb. 1956, s. 231.
15. F. G. Göttig, provst i Åbenrå 1864-1892. A. H. Johannsen, præst i Felsted 1884-1905.
16. Provinssynoden i Rendsborg i november 1891, hvor det danske sprogandragende om to ugentlige dansk-timer til støtte for den danske religionsundervisning behandlede, men afvist, idet man overlod sagen til statsmyndighederne.
17. Niels Schmidt, provst i Svenstrup, Als, 1870-1900, som anbefalede sagen. Fader til senere tysk folketingsmand i det danske Folketing J. Schmidt-Vodder.
18. Morten Eskesen, lærer og forfatter, som fra begyndelsen af 1890'erne årligt kom på besøg i sønderjyske hjem og formidlede dansk folkekultur ved at recitere kæmpeviser og syngte folkelige sange. En velset vandrende gæst: »Han vil med sine tusind fjed sy sammen, hvad de søndersled«. (Indskrift på mindestenen i Skibe-lund Krat).

19. J. H. Bjørnshauge, dyrlæge i Åbenrå, som ejede »Dannevirke« efter sin fars, redaktørens, død i 1891, men i 99 solgte bladet til den berygtede tyskvenlige fru Wildenradt-Krabbe fra København.
20. Mødet synes ikke omtalt i pressen.
21. »Det maa her ei længere regne«, hvis sidste vers lyder: »Thi hver rodægte sønderjysk Moder, / hun vil lægge det Ord i Barnets Mund, / som i Hjærterne Kjerlighed indpoder / kun til det, som bedst passer for vor Bund, / og vi plante med Flid, til Vorherre slaa Lid, / at han lægge vil Grøde i vor Id.«
22. J. P. Jensen, Lovrup, Døstrup, den første formand for Nordslesvigsk Skoleforening, stiftet i Skærbæk 1892.
23. Kur i Ems for lungesygdom.
24. M. C. Mathiesen, dansk realskolelærer i Haderslev, redaktionssekretær, siden redaktør ved »Dannevirke« 1881-99, derefter ved »Modersmaalet« til 1904.
25. L. A. Andresen, præst i Hellevad 1864-95.
26. N. J. Jensen, præst i Rinkenæs 1886-1906, dansksindet. Jfr. Den Rinkenæs præst. Digte og tegninger, 1955. Under mødet i synoden 1893 skal han have ladet Iversen tilgå en seddel med påskrift: Nu er det Deres pligt at svare. (Meddelt af datteren, Marie Nissen, Tingbjerggård, Egvad). Se videre Thade Petersen: De sønderjyske Friemenigheders Historie, 1921, s. 191 f..
27. C. A. F. Müller, præst i Adsbøl 1871-97.
28. P. O. Kier, provst i Tønder 1887-1910, blandt ordførerne i sprogsagen fra Nordslesvig.
29. Th. Kaftan, generalsuperintendent (biskop) for Slesvig 1886-1917, havde som skoleråd ved regeringen på Gottorp udarbejdet sprog-anordningen af 1888, som udelukkede al dansk-undervisning i Nordslesvigs landsbyskoler, havde dog foreslået to danske sprogtimer, som regeringen i Berlin strøg.
30. H. W. Petersen, præst i Øster Løgum 1887-97, halvfætter til Nis Callesen.
31. Ejer af Fasbro, Løjt, dansk foregangsmand, siden medlem af Friemenigheden.
32. Amtsbanerne, som blev anlagte i fortyskningsøjemed.
33. Nis Iversen, som var gårdens bestyrer for sin søster, der blev enke i 1844, da sønnen Jørgen var 6 år. Ugift.

Modstandsbevægelsen i Åbenrå og omegn

Af Aage Trommer.

Efterfølgende korte skildring af modstandsbevægelsen i Åbenrå skal kun betragtes som et oversigtsmæssigt forarbejde til en større fremstilling af det illegale arbejde i Region III's område. Af denne grund vil yderligere undersøgelser muligvis revidere visse af de synspunkter, jeg her fremsætter. Jeg har dog tillid til, at sådanne revisioner kun vil vedrøre detailpunkter. Den, der har førstehåndskendskab til de skildrede begivenheder, vil let kunne se, hvor kildegrundlaget har været ufuldkomment, og hvor fremdragelsen af nyt materiale derfor er ønskelig. Kan denne skildring bidrage hertil, vil jeg hilse det meget velkommen.

I. INDLEDENDE BEMÆRKNINGER

For så vidt er det principielt en umulig opgave at give en beskrivelse af en enkelt bys eller et enkelt amts illegale historie, som om den var en isoleret enhed. Man skaber herved en kunstig opdeling, som samtiden ikke kendte. Det var karakteristisk for besættelsestidens illegale arbejde, da det kom i gang, at der fra by til by og fra landsdel til landsdel skabtes et finmasket net af forbindelser. Kontakter mellem ligesindede kredse blev etableret og udviklede sig hurtigt til veritable illegale organisationer, der kunne omfatte en hel landsdel, og disse blev med forbavsende hast atter koblet ind på landsomfattende organisationsdannelser. Ofte blev initiativet til illegalt arbejde taget ovenfra, således at en illegal organisation, der stræbte efter at blive landsomfattende, bevidst søgte kontakter på det lokale plan. Man kunne umiddelbart mene, at isolationen måtte være et naturligt ledsagefænomen til en virksomhed, man i sagens natur ikke kunne tale højt om. Men overalt, hvor mennesker gik ind i det illegale arbejde, overvandt de med stor hurtighed alle tendenser til isolation. Intet afgrænset, lokalt område levede sit eget illegale liv uden forbindelse med andre områder. Disse bemærkninger har fuld

I dagene den 3.-5. januar 1941 afholdtes på Rønshoved Højskole et sonderjysk terrænsportskursus, hvor bl. a. dr. Vilhelm la Cour, forstander Aage Møller og pastor Harald Sandbæk talte - alle navne, der på dette tidspunkt var tilknyttet Dansk Samling. På billedet ses (i midten) kaptajn K. Kjeldsen, da terrænsportsleder i Gråsten, senere terrænsportsinstruktør i Jylland og Fyn, i 1944 placeret i den første nordslesvigske regionsledelse. Endv. højskoleforstander Robert Størmoser, Støvring, (med pelshue), medlem af Dansk Samling og illegalt aktiv allerede i 1942, og møbelsnedker Jes Peter Asmussen, Hellevad (1919-44) - med kasket, af Åbenrå-kredsen aktiviseret i terrænsportsbevægelsen og senere i ventegruppedannelsen, arresteret i juni 1944, død i koncentrationslejren i Neuengamme den 17. december 1944.

gyldighed også for Åbenrå, og i overensstemmelse hermed må udviklingen af det illegale arbejde i Åbenrå til stadighed ses i relation til de større enheder, hvoraf det kun var en del.

Overalt i Danmark blev det illegale arbejdes spæde begyndelse gjort af mennesker, der ikke alene stod som fjender af tyskerne, men også som skarpe kritikere af de politikere, der havde affundet sig med de tyske ultimative krav den 9. april 1940, og som siden da var gledet ind i samarbejdspolitikens kloge, men eftergivende kurs. For dem, der fandt denne politik en vederstyggelighed, måtte en fjernelse af den regering, der indlod sig på at føre den, og af den Rigsdag, der godkendte den, være det første skridt på vejen frem mod andre tilstande. Det alternativ, der blev opstillet, var en bruddets politik i forholdet til tyskerne. Der ønskedes »norske tilstande«. Sted efter sted var det folk med dette politiske syn, der blev det illegale arbejdes

En del af Åbenrå terrænsportsstyrke. Chefen, løjtnant Poulsen afleverer styrken til gårdejer Karl Hansen, Dybvighoved, hvor øvelsen fandt sted. Gården blev i 1944 brugt som depot for ammunition og sprængstof.

pionerer — det være sig kommunister, tilhængere af partiet Dansk Samling eller folk fra et af de samarbejdende partier, der blot havde måttet sige fra over for deres parti i denne nye, højst egenartede situation. I overensstemmelse hermed rekrutteredes de kredse, der således indlod sig på at føre »privat udenrigspolitik«, i høj grad blandt folk, der hidtil havde befundet sig på det politiske livs overdrev eller helt havde stået uden for politik. Det var for en stor del nye, ukendte mænd, der rykkede ud af anonymiteten.

Ikke mindst for Nordslesvig gælder det, at lederne af det traditionelle nationale arbejde og de, der bar det illegale arbejde, levede i to helt forskellige verdener uden nogen indbyrdes kontakt. Det illegale arbejde i denne landsdel blev udført af mennesker, der ikke sad placeret i det gamle nationale apparat, og som for en stor del slet ikke var sønderjyder, men tilflyttede »kongerigske«.¹ Denne alment nordslesvigske iagttagelse gælder også

for Åbenrå — måske i særlig grad for Åbenrå. Der var fra første færd kold luft mellem Brøndlund slot og de aktivister, der ville vælte samarbejdets politik,² og den kølige atmosfære bevaredes til besættelsens sidste dage og ud over befrielsen.

2. ÅBENRÅ-KREDSEN

I Åbenrå udgik pionererne i det illegale arbejde fra den såkaldte »Åbenrå-kreds«. På initiativ af handelsmedhjælper Hans Mørup og med ham som leder havde helt tilbage fra den 15. august 1940 en kreds på 12-15 mand med regelmæssige mellemrum holdt møder.³ Deres formål var at drøfte den situation, Danmark var kommet ud i, og at søge udveje for den genrejsning af landet, som de fandt nødvendig. De nåede hurtigt frem til den opfattelse, at et af midlerne dertil var en fysisk uddannelse af den ungdom, der ikke havde mulighed for at få en militær uddannelse, og med stor flid og ihærdighed tog de ikke blot initiativet til oprettelsen af en terrænsportsafdeling i Åbenrå, men deltog også personligt i denne afdelings arbejde som delings- og gruppeførere.⁴ Det, der foresvævede Åbenrå-kredsen, var, at dens terrænsportsafdeling sammen med de andre afdelinger, der skød frem i den ene by efter den anden, kunne blive en dansk udgave af det svenske »skyddskår«, datidens form for hjemmeværn.

Terrænsportsarbejdet begyndte allerede i september 1940, og kort efter kom kredsen også ind i et frugtbart arbejde med at påvirke den offentlige opinion i aktivistisk retning. Omkring årsskiftet 1940—41 fik den nemlig forbindelse med dr. phil. Vilhelm la Cour, der talte såvel tyskerne som samarbejdspolitikken midt imod dels i en række foredrag, dels i artikler og pjecer, der til dels byggede på foredragene.⁵ De skriftlige publikationer var af et sådant indhold, at man måtte regne med, at myndighederne på tyskernes krav ville beslaglægge dem, så såre de var udkommet. Det gjaldt derfor om at få dem spredt så hurtigt som overhovedet muligt ved hjælp af bestillinger, der var modtaget på forhånd, og dette arbejde deltog kredsen i med stor flid.

Forbindelsen med la Cour var etableret via partiet Dansk Samling, idet kredsen blandt sine medlemmer talte aktive medlemmer heraf. Kredsen gav Dansk Samling sin fulde støtte. Den

arbejdede for udbredelsen af dets publikationer, herunder især tidsskriftet »Det tredje Standpunkt«, og ved folketingsvalget i marts 1943 gik den aktivt ind for partiets synspunkter. To af kredsens medlemmer var kandidater for partiet, resten optrådte som stillere, og kredsen bekostede partiets sønderjyske valgpropaganda.⁶

Ingen af disse arbejdsgrøene — hverken terrænsporarbejdet eller samarbejdet med la Cour og Dansk Samling — gjorde kredsen illegal, men de dannede tilsammen en række forudsætninger, der fik betydning, da den gik ind i et egentligt underjordisk arbejde. I sine terrænsporarbejdere fik den et rekrutteringsmateriale til brug den dag, da der skulle dannes illegale grupper, og i sin øvrige virksomhed havde den skabt en række forbindelser til ligesindede såvel i Åbenrå med opland som i andre byer og egne rundt om i landet.

På grænseområdet mellem legal og illegal virksomhed lå den tilknytning, kredsen i 1942 fik til den såkaldte P-ordning. Den var en af hæren skabt plan til gennemførelse af en landsomfattende interimistisk mobilisering af hjemsendte værnepligtige i en kritisk situation, hvor normale forholdsregler ikke lod sig gennemføre. Denne ordning administreredes i Åbenrå som andetsteds af politiet, og der blev mellem dette og kredsen skabt en uformel aftale om, at kredsen i givet fald skulle stille sine terrænsporarbejdere til rådighed for P-planen. Planen var illegal for så vidt, som den søgtes holdt hemmelig for tyskerne, men man var i tilfælde af, at disse fik kendskab til den, rede til at etablere det alibi for den, at den var tænkt som et middel til at fremskaffe et hjælpepoliti i en katastrofesituation.

Den første egentligt illegale opgave, kredsen blev stillet over for, kom bogstaveligt talt dumpende ind ad døren til den. Den 6. april 1942 bankede nordmanden Peter Jepsen på hos et af kredsens medlemmer, pastor Sigfred Riishøjgaard, Rise. Peter Jepsen var en norsk student, der oprindeligt var gået over grænsen fra Norge til Sverige for derfra at komme videre til England og dér blive aktiv krigsdeltager. Under forsøget var han blevet fanget af tyskerne, men under transport fra Norge til en fangelejr i Tyskland sprang han i Nordslesvig af toget og endte helt tilfældigt hos præsten i Rise. Riishøjgaard tog ham med til

kredsens næste møde — mødedatoen rummede sin egen symbolik, det var den 9. april 1942. Dermed befandt kredsen sig midt i en konkret illegal opgave. Peter Jebsen skulle hjælpes med husly og livsfornødenheder, og der skulle skaffes en flugtvej til ham, idet han stadigt var fast opsat på at komme til England. Efter et par måneders ophold i Nordslesvig, hvorfra hans slægt for øvrigt stammede, blev han sendt til København til forbindelser, kredsen havde skaffet, og derfra gik hans vej efter store forsinkelser videre til Sverige i foråret 1943.

Peter Jebsen blev blot den første i en række af flygtninge, som kredsen hjalp bort. En franskmand, der var flygtet fra en tysk fangelejr, dukkede pludseligt op og måtte hjælpes. Et par sønderjyder, der ikke havde deres indfødsret i orden og derfor var blevet indkaldt til tysk militærtjeneste, blev hjulpet af vejen. Senere blev folk, der var eftersøgt for illegalt arbejde, skaffet bort. Een af disse kom fra Esbjerg, et par fra Sønderborg. Kredsen fik etableret en veritabel flugtrute, der gik under kodenavnet »§ 5«.

I efteråret 1943 gik kredsen ind i arbejdet med illegale blade. Dansk Samlings leder, Arne Sørensen, gik efter den 29. august 1943 under jorden og skrev en række illegale henvendelser, »Niels Jydes Breve«, hvori han bl. a. talte sabotagens sag og opfordrede til dannelsen af seksmandsgrupper. Kredsen mangfoldiggjorde og distribuerede disse »breve«, som så mange andre gjorde det, og der er ingen tvivl om, at de synspunkter, Arne Sørensen gjorde sig til talsmand for, også har øvet deres påvirkning på kredsens medlemmer.

3. DET BOECK'SKE INITIATIV

Det blev dog ikke kredsen, der var først på pletten til at konkretisere tanken om sabotage. Æren herfor tilkommer overretssagfører Holger Boeck. Denne havde helt tilbage fra 1921, da han kom nordfra og nedsatte sig som sagfører i Åbenrå, været en af byens fremtrædende danske skikkelser. Det var Boeck til stor fortrydelse, at der ikke i Nordslesvig havde fundet nævneværdig sabotage sted. Det forekom ham, at den grænse ved Kongeåen, som man ellers på alle andre områder havde gjort sit bedste for at udslette, i den henseende var ved at genopstå. I det øvrige

Danmark begyndte en organiseret sabotage i 1942, ledet og udført af kommunister og gennemført med primitive, hjemmelavede spræng- og brandbomber, indtil engelsk stof blev tilført fra februar 1943 og fremefter. Denne aktivitet var imidlertid ikke kommet Nordslesvig nærmere end Esbjerg og Kolding.

Hvad der før Boecks initiativ var sket af sabotager og sabotage-lignende handlinger i Åbenrå med opland, fremgår af følgende korte oversigt over sager, der fremsendtes til Statsadvokaturen for særlige anliggender:

Marts 1941. Blymuffer fra tyske kabelruller fjernet. Gerningen vurderet som almindeligt metalttyveri eller børnestreger.

20. november 1941. En rude slået ind i Ortskommandanturens bygning, Åbenrå.

September 1942. Et geværprojektil stoppet ind i dørlåsen til tysk militært kontor i Åbenrå. Gerningen vurderet som børnestreger.

13. november 1942. »Maling el.l.« hældt i olien på tysk militær personbil i Åbenrå. Motoren led ingen skade.

11. marts 1943. 17 russiske bilhjul søgt stjålet fra tysk jernbanevogn i Rødekro.

26. marts 1943. Ildløs i bræddestabel på havnen i Åbenrå. Vurderet som pyromanbrand.

7. juli 1943. Sabotage mod en værnemagten tilhørende telefonledning. Vurderet som uforsætlig skade tilføjet af Højspændingsværkets kulkran.

26. juli 1943. Fire trykluftledninger på tysk godsvogn overskåret på Bolderslev station.

28. juli 1943. Kasse med sprængstof forsvundet under forsendelse fra Flensborg til Åbenrå.

9. august 1943. Carborundum anbragt i krumtaphuset på lastbil, der kørte for tyskerne.

Dertil kommer en række tilfælde af tyverier af reservehjul og automobildæk fra tyske vogne, hvor man tør formode, at sortbørsmotivet har været det primære. Det samme gælder muligvis sagen den 11. marts 1943. Selv bortset herfra skal man helt frem til juli 1943, før de anmeldte sager hæver sig over det helt ubetydelige og ligegyldige.

Boeck blev ca. marts/april 1943 kontaktet angående distribuering af illegale blade af journalist Kate Fleron, der på dette tidspunkt foretog en som foredragsturné camoufleret rejse for at opdyrke illegale kontakter. Kort tid efter forelagde Boeck for hende sin idé om en sabotage mod Åbenrå Motorfabrik, der

arbejdede for den tyske værnemagt. Via sin tilknytning til Frit Danmark kunne Kate Fleron lade tanken gå videre til den på denne tid meget aktive kommunistiske sabotageorganisation i Esbjerg, og lederen af denne, malersvend Hans Peder Poulsen fra Odense, var da også i Åbenrå i august 1943 for at sondere terrænet. Han havde dog under besøget sin interesse i højere grad henvendt på Højspændingsværket. Planerne om sabotage i Åbenrå nåede imidlertid ikke i denne omgang at blive til noget, da Esbjerg-organisationen i slutningen af august blev revet op af tyskerne. Men Boeck arbejdede videre med sin kongstanke. Derimod var det denne Esbjerg-organisation, der gennem en lokalgruppe stod bag den mislykkede aktion mod DSB's oliedepot i Tønder den 16. april 1943 og bag den vellykkede aktion mod lokomotivremisen i Tønder den 1. juni 1943. Den har altså æren for den første egentlige sabotage i Nordslesvig.

4. KREDSSENS INDDRAGELSE I SABOTAGE

På det tidspunkt, da Esbjergs sabotageleder var på rekognoscering i Åbenrå, var imidlertid en borgerlig, ikke-kommunistisk sabotageorganisation under dannelse i Nordslesvig. I Tønder dannede en lille kreds af mænd omkring ingeniør J. M. Bøge en sabotagegruppe⁷ og skaffede sig i andre byer kontakter, således i Sønderborg, Padborg og Tinglev. I Åbenrå henvendte Bøge sig til farver J. F. Jacobsen, hvem han kendte fra Dansk Samling, og da denne accepterede opfordringen, blev Åbenrå-kredsen, hvoraf Jacobsen var et fremtrædende medlem, således koblet på dette initiativ til sabotage.

Da Bøge havde fået sin lokale organisation stablet på benene, søgte han forbindelse opad og opnåede kontakt med den engelske faldskærmsorganisation (SOE), der havde en mand siddende i Esbjerg — fra ca. 1. august 1943 løjtnant Aage Møller Christensen. Forbindelsen med Møller Christensen betød, at man fik adgang til engelsk sprængstof. Tønder-gruppens første sprængning — dens generalprøve så at sige — fandt sted den 28. august 1943, da den sprængte en transformator i nærheden af Vilsbæk.

I løbet af efteråret 1943 gennemførte Bøges organisation derpå en række sabotager, der er karakteristiske ved hovedsagelig at være samlet i serier. Natten til kongens fødselsdag den 26. sep-

tember 1943 sprængtes jernbanenettet en række forskellige steder i Nordslesvig, hvilket skete i koordination med tilsvarende sprængninger i Nørrejylland. Natten til den 15. oktober sprængtes 9 transformatorårne, og natten til den 29. november sprængtes banenettet på ikke færre end 54 forskellige steder fra Brøns på banen Tønder-Ribe over tværbanen Tønder-Tinglev til Hjordkær på banen fra Padborg nordpå. I disse sprængninger var Åbenrå-kredsen repræsenteret natten til den 15. oktober, da den sprængte transformatorerne i Nørby og Stollig nord for Åbenrå, ligesom en sabotage med brandbomber mod et tysk billager i Voetmanns tømmerhal på Åbenrå havn den 4. november 1943 må tilskrives den. Virkningen af den sidste sabotage blev dog meget beskeden. Derimod er en aktion mod fabriken DAPA den 29. december 1943 udført »free lance« af en student, der tilhørte den københavnske sabotageorganisation BOPA, mens han var hjemme på juleferie.⁸

Kort efter dens sidste store indsats fik Bøges organisation en brat ende. Som følge af arrestationer i Kolding og Fredericia blev den i begyndelsen af december 1943 revet op. Bøge selv måtte flygte til Sverige, og med ham forsvandt også kontakten opfefter. De etablerede undergrupper, deriblandt også Åbenrå-kredsen, hang i luften med stærkt svækkede illegale kontakter.

5. NYE MÅLSÆTNINGER I DET ILLEGALE ARBEJDE

Åbenrå-kredsen fik dog ikke lov til at sidde i illegal uvirksomhed ret længe. Kort efter nytår 1944 blev farver Jacobsen opsøgt af godsejer Flemming Juncker, der på dette tidspunkt berejste Jylland for at danne regionsledelser. Nogle bemærkninger om baggrunden for dette arbejde vil være nødvendige for skildringen af de følgende givenheder.

Som nævnt rummede den tidlige illegale bevægelses kamp også et klart indenrigspolitisk aspekt, nemlig kampen mod samarbejdspolitikken. Denne kamp blev ført dels ved hjælp af illegale blade og sabotage, dels med et nyt våben, der kom til pludselig anvendelse i august 1943 og fik en uventet og overraskende succes: Folkestrejken. I by efter by landet over udbrød der strejker, der ikke blot omfattede arbejderklassen, men også forretningsfolk og funktionærer i offentlige og private virksomheder.

Resultatet af sabotagen mod transformatorårnet i Stollig natten til den 15. okt. 1943.

Strejkebevægelsen begyndte i Esbjerg, brød derefter ud i samtlige fynske byer med Odense i spidsen og bredte sig videre til en række jyske — især nordjyske — byer og nogle sjællandske. Den virksomste faktor i denne bevægelse var kommunisterne, uden hvis dygtige arbejde strejkerne ikke ville være blevet etableret, endsigse gennemført i det omfang, der faktisk blev tilfældet.⁹ Hele denne bølge af strejker gik imidlertid uden om Sønderjylland. Ikke et eneste sted i denne landsdel kom det til røre eller uroligheder, der hævdede sig op over nogle rudeknusninger og sammenstimlinger på gaderne. Denne konstatering gælder også for Åbenrå, hvor alt, hvad der hændte af ekstraordinært i de kritiske dage, var følgende:

- 20. august 1943. Brand i godsvogn, der var læsset med hør, på Åbenrå havn.
- 27. august 1943. Årstallet »1918« malet på forretningsvinduer, tilhørende medlemmer af det tyske mindretal.
- Natten til den 29. august 1943. Hærværk mod det tyske konsulats højhedsskilt.

Resultatet af begivenhederne i august 1943 blev regeringens tilbagetræden og samarbejdspolitikken ophør den 29. august 1943.

Sabotageaktionen mod fabrikken „DAPA“ den 28. december 1943 udførtes af et medlem af sabotageorganisationen BOPA, student Jesper Juel Petersen, mens han var hjemme på juleferie. Ideen var hans egen, sprængstoffet var medbragt fra København.

Dermed skiftede også modstandskampen karakter. Den hørte nu op med at være et indrepolitisk anliggende. På denne front havde den vundet sin sejr, og den kunne derefter indgå som et led i den fælles allierede strategi, hvilket faldt så meget mere belejligt, som den militære udvikling på fronterne nu også var moden dertil. Af denne grund kaldte England i efteråret 1943 sin repræsentant i Danmark, major Flemming Muus, hjem til London til ordre-modtagelse.

Muus vendte i december 1943 tilbage til Danmark med nye direktiver, der gik ud på, at der her i landet skulle opbygges grupper i et nyt og større omfang, end det hidtil havde været tilfældet. Disse grupper skulle ikke indlade sig i øjeblikkelige aktioner mod tyskerne, men uddanne sig i brugen af våben og sprængstof, hvoraf der blev lovet tilførsler, og iøvrigt afvente det øjeblik, da der over den engelske radio kom ordre til at gå i aktion mod forud udpegede mål. »Ventegrupper« eller »militærgrupper« blev disse gruppers navn; senere kaldtes de også »R-grupper«. Hermed var der skabt en situation, hvis ekstra-

ordinære karakter understregedes af bestemmelsen om, at der under opbygningen af disse grupper — som skulle være fuldentt til den 1. marts 1944 — og indtil videre skulle være sabotagestop i Danmark. Der skulle herske ro under opbygningen. Disse direktiver skabte herhjemme det indtryk, at der snart ville komme invasion, og at den ville komme i Danmark, og denne forventning om invasion var i forårshalvåret 1944 meget stor. Fra allieret side regnede man uden tvivl med, at denne forventning ville sive igennem til tyskerne og dermed bidrage til deres usikkerhed med hensyn til placeringen af den invasion, hvis forberedelser de var fuldt på det rene med.

Det var et led i det danske opbygningsarbejde, at ventegrupperne skulle samles i regioner, og at de foreløbigt passive sabotagegrupper også skulle knyttes hertil. Flemming Juncker påtog sig at organisere disse regioner for Jyllands vedkommende og fik derved en uformel placering som Jyllandsleder. Senere fæstnede denne post sig i den organisatoriske opbygning. Fra engelsk side var der planlagt tre regioner i Jylland, men i første omgang måtte Juncker gå frem, som de forhåndenværende muligheder bød det. Således kom Ribe amt under en særlig amtsledelse med sæde i Esbjerg, og i Vejle amt placerede han endog selvstændige byledelser i Vejle og Fredericia. Nordslesvig ønskede Juncker at samle under en fælles ledelse, og med dette formål for øje opsøgte han i januar 1944 farver Jacobsen, hvem han kendte gennem Dansk Samling.

6. DEN FØRSTE REGION III

Jacobsen gik straks ind på at overtage hvervet som leder af en nordslesvigsk region, og med ham som centrum blev der derpå dannet en regionsledelse. Det var en regel, der søgtes efterlevet overalt, at disse ledelser skulle være repræsentative i modstandspolitisk henseende, således at de omfattede en kommunist, en Dansk Samling-mand og en trediemand uden for disse to partier. Dette lod sig dog langt fra gennemføre overalt, heller ikke i Nordslesvig. Den illegale organisation Ringen var på dette tidspunkt overhovedet ikke udbygget i Nordslesvig, og til de eksisterende Frit Danmark-grupper — således i Haderslev — havde Jacobsen intet kendskab. Han selv og Hans Mørup, som han bad

Karakteristisk for nålestiksdemonstrationerne er det træ Kors, der den 22. august 1943 blev opsat på det sted uden for Åbenrå, hvor en engelsk flyvemaskine godt et halvt år tidligere var styrtet ned. Politiet konfiskerede korset og lod det fotografere i politigården. Det var opsat af kontorassistent Chr. Adolphsen, Rødekro.

indtræde i ledelsen, kunne repræsentere Dansk Samling, og Juncker lovede, at en kommunist skulle blive tilforordnet den nye regionsledelse. Det blev arbejdsmand Kai Ibsen, der stammede fra Kolding, og som på dette tidspunkt arbejdede illegalt i det sydlige Nørrejylland. Han tiltrådte regionsledelsen i slutningen af februar 1944 og bragte dermed området fra Kolding i øst til Esbjerg i vest i forbindelse med den åbenrå'ske regionsledelse, hvilket var så meget mere à propos, som amtsledelsen for Ribe amt netop omkring den 1. marts 1944 blev revet op af tyskerne. I løbet af februar 1944 blev også en officer knyttet til regionen, nemlig kaptajn K. Kjeldsen, der iøvrigt havde spillet en fremtrædende rolle i terrænsportsbevægelsen. Baggrunden for hans tilknytning var, at Juncker af den illegale hærledelse, den såkaldte »lille generalstab«, havde fået stillet nogle officerer til rådighed for sit jyske opbygningsarbejde. Kjeldsen skulle overtage den militære ledelse af sabotagen i regionens område, således at jernbanetrafikken og telefon- og telegrafforbindelsen kunne

afbrydes. Da sabotagen foreløbig var skrinlagt, ville det i praksis sige, at han skulle udpege objekter og planlægge aktioner imod dem.

Dermed var Region III skabt. Da den havde sit centrum i Åbenrå, var det naturligt, at den også havde sit tyngdepunkt i Nordslesvig, og at forbindelsen til fjerne byer som Ribe, Esbjerg, Varde og Kolding undertiden var så spinkel, at den kunne synes at være helt afbrudt. Gennem Kai Ibsen lykkedes det dog at opretholde en forbindelse mellem disse byer og regionschefen. En stor ulempe var det, at Kjeldsen boede i Assens og derfor ikke kunne have konstant forbindelse og føling med det forberedende arbejde. Regionslederen havde et nært samarbejde med det illegale arbejde i Tønder og Haderslev, hvorimod der ikke fandtes nogen som helst kontakt til Sønderborg og Als. Mest intensivt blev arbejdet — naturligvis — drevet i Åbenrå by og amt.

Det faldt helt af sig selv, at Jacobsen og Mørup bad deres gamle, prøvede medarbejdere fra kredsens terrænsportsarbejde påtage sig de illegale opgaver, der skulle løses nu, da regionen var blevet dannet, og invasionen formodedes at stå for døren. Forbindelserne til Tønder blev overdraget til kontorassistent Svend Aage Lyck, mens opbygningen af grupper i Åbenrå blev overladt til landbrugskandidat, løjtnant Jørgen Poulsen, der gennem sit arbejde som leder af terrænsportsafdelingen havde erhvervet sig et indgående personalkendskab. Mørup tog sig af forbindelserne på østkysten, mens den ganske unge bankassistent Sven Hoffmann fungerede som hans kurér og tillige som våben- og sprængstofinstruktør.

Ligesom den regionsstab, der sprang frem som følge af et pludseligt opstående behov, uden forudgående overvejelser eller beregninger udgik fra Åbenrå-kredsens og terrænsportens rækker, således blev gruppedannelsen også tættest og mest omfattende i Åbenrå by og amt. Her kendte man sine folk, her var den fornødne tillid forlængst til stede som et produkt af de foregående års samarbejde. Derfor kunne der i denne fase af arbejdet i dette område opstå et net af grupper, der i tæthed ikke blev overgået på noget senere tidspunkt i det illegale arbejde. I løbet af månederne februar, marts og april 1944 gennemførtes opbygningsarbejdet i et stadigt kapløb med den tidsfrist, der var

sat af den forventede invasion, indtil man i april kunne gøre foreløbig status over de resultater, der var nået. I Åbenrå var der skabt 13 grupper. Af disse var fire dannet ud fra terrænsportsafdelingen og regnedes for sabotagegrupper. De øvrige var ventegrupper. De fem af dem var dannet blandt Forsvarsbrødrene og stod under ledelse af deres formand, liniemester Thomas Christiansen, mens de resterende fire var fra Sct. Georgsgildet og lededes af gildemesteren, købmand Johs. M. Petersen. Spredt over amtet fandtes grupper i en række byer og landsbyer, nemlig i Løjt Kirkeby, Hellevad, Bolderslev, Rødekro, Sdr. Hostrup, Røllum,¹⁰ Kruså, Tinglev og Gråsten. Sidstnævnte sted regnede man med to grupper. De fleste af disse grupper var skabt på grundlag af terrænsportsarbejdet. Et par af dem var en arv fra den Bøge'ske organisation, nemlig grupperne i Kruså og Tinglev.

Parallelt med gruppeopbygningen gik arbejdet med at instruere i anvendelsen af våben og sprængstof og med at udpege de objekter, mod hvilke der efter kodesignal fra London skulle iværksættes aktioner. I april 1944 ankom der våben og sprængstof til Åbenrå, afsendt pr. bane som »maskingods« fra Viborg. Det blev udlagt i depoter til senere anvendelse. Regionen var nu klar til at træde i aktion.

7. DET BOECK'SKE INITIATIV PÅ NY

Denne summariske skildring kan ved sin mangel på detaljer give det indtryk, at det illegale arbejdes opbygning var præget af ensartethed, og at det gennemløb en jævn, kontinuerlig udvikling uden forvirrende og tværgående initiativer til at tilsløre det klare billede. Dette var ingenlunde tilfældet. Overalt i landet blev klarheden tilsløret af et pludseligt illegalt initiativ, der uventet kunne dukke op og gøre sig gældende. Dette er der eksempler på også i Åbenrå.

I København var orlogskaptajn Wilh. Nellemose i efteråret 1943 i gang med at opbygge en illegal organisation, som han også søgte at udbygge i provinsen. Han erhvervede via kurerer kontakter i Nordslesvig, således i Sønderborg og Åbenrå. Sidstnævnte sted blev et samarbejde indledet med kriminalbetjent Jørgen Nielsen, men Nellemoses arrestation i begyndelsen af 1944 satte definitivt bom for disse bestræbelser.

Vigtigere for Åbenrås vedkommende blev overretssagfører Boecks sabotageplaner. Det initiativ, han havde udfoldet, havde som foran nævnt ikke ført til noget resultat i første omgang, og han søgte derfor i efteråret 1943 på ny kontakt opefter. Da de første fremmede sabotører var kommet fra Esbjerg, var det naturligt, at han søgte kontakter i denne by. Gennem en derværende Dansk Samling-mand lykkedes det ham at få forbindelse med den lokale Frit Danmark-gruppe, og denne lovede ham hjælp og støtte. Det er bemærkelsesværdigt, at de sabotagefolk, der nu blev sat i gang med opgaven, tildels var de samme som første gang. Ganske vist var kommunisternes illegale apparat i Esbjerg blevet revet grundigt op i tiden omkring den 1. september 1943, men deres filialgruppe i Varde bestod uantastet og opererede i efteråret og vinteren 1943 i meget nært samarbejde med SOE's lokale repræsentant, Aage Møller Christensen. Under hans ledelse gik Varde-sabotørerne i gang med forberedelserne til en sabotage i Åbenrå. Maskinarbejder Viggo Hansen, der havde været med i Åbenrå i sommeren 1943, aflagde atter besøg i byen — første gang ved juletid 1943 — og forberedte i samråd med Boeck en aktion mod Åbenrå Motorfabrik, idet fabrikken Hamag blev medinddraget i forberedelserne. I Varde havde man allerede tidligere haft samarbejde med den københavnske sabotageorganisation Holger Danske, og dennes assistance blev også påkaldt til denne aktion. Boeck skaffede anløbssted og natlogi til de udefra kommende folk, ligesom han fik fat i fire lokale folk, der skulle være vejvisere og medhjælpere under aktionens gennemførelse.

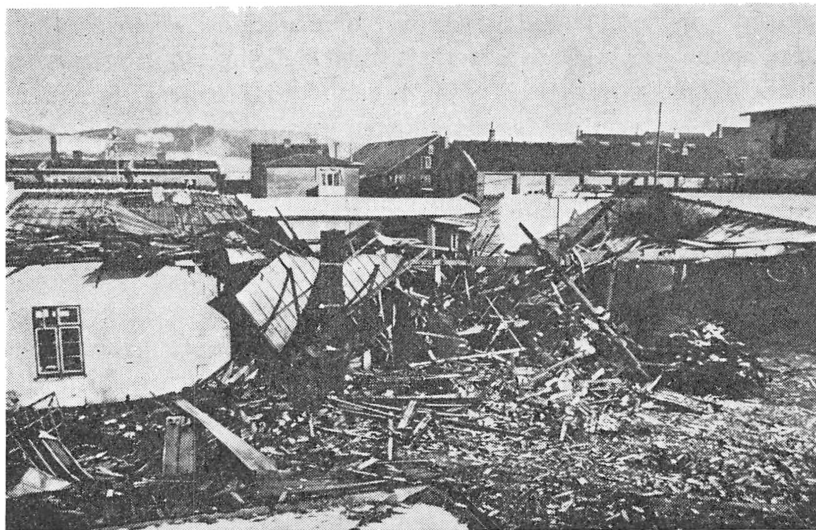
I week-end'en den 5.—6. februar 1944 gennemførtes aktionen, der fik så ulykkelige konsekvenser. Dens gennemførelse på trods af det da gældende sabotageforbud skyldtes et sammentræf af misforståelser og uheldige omstændigheder. Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at to af de fire lokale hjælpere havde meget nær tilknytning til den nydannede regionsledelse og dermed kendskab til sabotageforbudet. Når regionsledelsen alligevel ikke skred ind og hindrede aktionen — og heller ikke gjorde forsøg på det, er det et vidnesbyrd om, i hvor høj grad man i det illegale arbejde passede sine egne sager og ikke blandede sig i andres dispositioner, når de ikke angik en selv. Det lokale ræson-

nement har været dette, at når en sådan aktion overhovedet lod sig gennemføre midt i en periode med sabotagestop, og når en række udenbys sabotører kom rejsende til for at udføre den, måtte alle nødvendige forudsætninger være i orden.

Det kom ikke til at gå efter planerne. Aktionen mod Hamag blev ganske vist en succes, men mod Åbenrå Motorfabrik mislykkedes den ganske. Over for sabotagevagterne gik overraskelsesmomentet tabt; under udlægningen af bomberne ankom alarmerede danske politifolk; og som følge af det opståede kaos mislykkedes antændelsen af bomberne, så at ingen af dem sprang. Endelig lykkedes det heller ikke midt i forvirringen og nervøsiteten at fordele de fremmede sabotører efter den lagte plan blandt de forskellige logiværter, men de fleste endte atter hos automobilhandler Peter Koch, Styrtom, hos hvem de var anløbet om lørdagen.

Under en drøftelse af situationen blev sabotørerne enige om at gentage aktionen om aftenen den næste dag, søndag. En mand blev sendt til Fredericia efter mere sprængstof. Han blev på vejen ind til Åbenrå arresteret af tyskerne, men undslap fra dem. Kort efter omringede tyskerne Kochs hus. Sabotørerne skjulte sig i et udhus, men blev opdaget. Det lykkedes dem dog under ildkamp at undslippe, men tyskerne havde held til at følge de flygtendes spor, at fange et par af dem og at foretage yderligere arrestationer i Varde. Som en udløber heraf blev Frit Danmarkgruppen i Esbjerg også til dels revet op. Prisen for aktionen blev alt i alt høj: En af deltagerne døde under ildkampen, flere blev såret og mange arresteret, deriblandt Koch og hans husbestyrerinde. Boeck måtte flygte og kom til Sverige, hvilket også blev tilfældet med SOE-manden Møller Christensen.¹¹

Også for politiet fik aktionen eftervirkninger. De alarmerede politibetjentes samarbejde med sabotørerne under aktionens videre forløb kom til tyskernes kundskab, og de blev arresteret af dem. Selv om det hurtigt lykkedes at få dem løsladt, bidrog sagen dog til at styrke tyskernes generelle mistillid til det danske politi.¹² Endelig kan det nævnes, at denne sabotage blev benyttet som motivering for den allerede forinden overvejede oprettelse af Selbstschutz-korpset inden for det tyske mindretal.¹³

Mens aktionen mod Åbenrå Motorfabrik (Callesen) mislykkedes, fik aktionen den 5.-6. februar 1944 mod fabrikken „HAMAG“ det resultat, billedet viser.

8. GENERALPRØVE OG OPRULNING

Den mislykkede aktion fik ingen konsekvenser for regionsledelsen og dens opbygningsarbejde. Skønt lokale folk med nær tilknytning til ledelsen havde været de fremmede sabotører behjælpelige, medførte arrestationerne ingen indgang for tyskerne til den. En oprulning ville også have været fatal for det arbejde med at formere og uddanne grupper, som netop på det tidspunkt var i sin vorden.

Søndag den 30. april 1944 fik farver Jacobsen besøg af oberstløjtnant Vagn Bennike. Denne havde, efter at Flemming Juncker i løbet af april havde måttet forlade landet, overtaget posten som Jyllandsleder. Bennike opsøgte Jacobsen for at meddele ham, at de koder, der skulle udløse de planlagte aktioner, havde været udsendt over BBC den foregående aften, og at aktionerne skulle finde sted den følgende nat. Da regionsledelsen i Åbenrå ikke havde fået kodeordene udleveret, måtte Bennike selv rejse til byen for at få aktionerne udløst, og regionsledelsen måtte derpå i huj og hast alarmere sine grupper, såvel de indenbys som de udenbys. Lyck måtte afsted til Tønder, Hoffmann til Haderslev.

Som hævnaktion for sabotagen mod „HAMAG“ og Åbenrå Motorfabrik i februar blev politistationen i Åbenrå udsat for „schalburgtage“ den 5. maj 1944, foretaget af Gestapo. Ødelæggelserne var meget store, som det fremgår af billedet af indgangsportalen.

I Åbenrå var man sikker på, da man skred til udførelsen af de forberedte aktioner, at nu kom invasionen — den længe ventede.

Natten til den 1. maj 1944 mellem kl. 3,40 og kl. 7,15 sprængte Åbenrå-folkene otte telefonpæle på strækningen langs Oksevejen fra Rødekro til syd for Bolderslev, en telegraf- og telefonmast umiddelbart syd for Rødekro og en dobbeltmast til højspændingsværkets ledning nord for Åbenrå. Tinglev-gruppen sprængte tre telegrafpæle ved Terkelsbøl og to telefonpæle ved Tinglev. Tilsvarende ødelæggelser anrettedes ikke blot i regionens øvrige områder, men også forskellige steder i Jylland. Nogle steder tvivlede man dog på ordrens seriøse karakter og nægtede at udføre den, således i Ålborg og Århus. Alle aktionerne var rettet mod tyskerens kommunikationslinier. Der, hvor man havde troet på alvoren bag ordren, var skuffelsen stor, da det viste sig, at invasionen alligevel ikke fulgte efter. Der var kun tale om en »generalprøve« på organisationens effektivitet, iværksat fra engelsk side. Eller der var måske snarere tale om een blandt mange andre allierede

Politimester Aage Agersted, hvis position og anseelse i Åbenrå og ud over den nordslesvigske landsdel var meget betydelig, dels i kraft af, at han var attacheret politiadjudanten i de sønderjyske landsdele, amtmand Kr. Refslund Thomsen, dels på grund af sin stærke personlighed. I 1943 udnævntes han til chef for ordenspolitikkommandoen i Jylland med sæde i Århus og fik her et nært illegalt samarbejde med Flemming Juncker. Den 30. maj 1944 blev han arresteret som et led i „politimesteraktionen“. Han døde i koncentrationslejren Neuengamme den 2. december 1944.

vildledningsmanøvrer for at øge tyskerne usikkerhed med hensyn til invasionsstedets beliggenhed.

»Generalprøven« blev regionsledelsens eneste lejlighed til at komme i aktion. Inden den atter fik mulighed for at sætte sine grupper i aktivitet, blev den revet op af tyskerne. Disse gennemførte nemlig den 26. maj 1944 den såkaldte »politimesteraktion«, således kaldt, fordi der blandt de arresterede var en række fremtrædende politiembedsmænd.¹⁴ Tyskerne tilsigtede hermed dels at neutralisere den førnævnte P-ordning, som de havde kendskab til, dels at ramme den militære efterretningstjeneste. Et led i deres aktion var forsøget på at arrestere chefen for Grænsegendarmeriet, oberst S. B. Paludan-Müller, Gråsten, der blev dræbt efter en langvarig kamp.

Tyskerne fik en uventet ekstragevinst ud af deres arrestationer, idet de fik indgang i Region III's ledelse med det resultat, at også denne blev revet op. Farver Jacobsen, Svend Aage Lyck

og Sven Hoffmann havde held til at undgå tyskerne eftersøgning af dem. Men bortset fra dem blev regionsledelsen taget af tyskerne, og det kom ikke til at gå ud over den alene. Langt ned i rækkerne i Åbenrå og byens opland ramte arrestationerne, og de oprettede grupper blev enten revet op eller neutraliseret. Samtidig blev størstedelen af de våben og det sprængstof, der var blevet sendt til byen, konfiskeret af tyskerne. Da efterforskningsarbejdet var til ende, kunne de tyske myndigheder i Danmark med stolthed indsende en særberetning til Berlin, hvori de bl. a. meddelte, at de havde arresteret 36 mennesker og beslaglagt 55 geværer, 30 maskinpistoler, 20.000 skud ammunition, 98¹/₂ kg sprængstof m. v.

Den tyske succes var fuldstændig, og genopbygningsarbejdet måtte begynde på helt bar bund.

9. DEN IVERSEN'SKE REORGANISERING.

Midt under arrestationsbølgen kom Jyllandslederen, Vagn Bennike, til Åbenrå for at konferere med farver Jacobsen. Han dumpede midt ned i kaos og forvirring og blev hurtigt klar over, at der ikke længere eksisterede nogen regionsledelse, for den sags skyld heller ikke nogen region. »Jeg rejste straks fra byen, tilkaldte premierløjtnant Iversen og pålagde ham at genopbygge organisationen i landsdelen«.

Premierløjtnant B. B. Iversen havde siden den 1. maj 1944 arbejdet under Bennike som kurér og instruktør i Jylland og derved fået en række kontakter også i Region III. De fleste af disse forsvandt i den store oprulning i maj og juni 1944, men enkelte var dog tilbage, og på grundlag af disse og ved at dyrke en række nye kontakter op lykkedes det Iversen at få arbejdet på benene igen. Han fik til sin hjælp to andre officerer, således at kaptajn løjtnant Jørgen Gabriel-Jensen blev distriktsleder på vestkysten med sæde i Esbjerg og premierløjtnant Alfred Rasmussen Friis distriktsleder i området langs grænsen med sæde i Åbenrå. Endvidere bestod den nye regionsledelse af montør Vagn Merrild Jensen, Odense, som kommunisterne indsatte som deres repræsentant til afløsning af den arresterede Kai Ibsen. Regionens nordgrænse forskubbedes i denne periode mod nord, således at den også omfattede byerne Fredericia, Vejle og Grind-

sted. Iversen slog sig ned i Kolding. Han udførte sit illegale arbejde i meget nært samarbejde med Bennike, der kunne holde så meget nærmere føling med det, som han indtil september 1944 havde illegal bopæl i Vejle. Ja, i sine telegrammer til England omtaler Bennike ligefrem Iversen som sin »underleder« for Fredericia, Kolding og Lunderskov og »stedfortræder i Sydjylland«.

Ligesom den Jacobsen'ske regionsledelse havde været behersket af forventningen om den invasion, der skulle finde sted på den jyske vestkyst og befri Danmark, således levede den Iversen'ske ledelse i troen på et snarligt tysk sammenbrud. Det var ikke en tro, der var specielt sydjysk. I sine telegrammer til England gav Bennike gang på gang udtryk for den, når han berettede om de forholdsregler, man planlagde. Således hed det i et telegram af 17. august 1944: »Hele Jylland klar til aktion. Har nødvendige sprængstoffer. Har nedkasteplaner for våben, når fjenden er i opløsning eller går«. Og tilsvarende telegraferede Bennike den 23. august: »Vil fjenden gå, påtænker vi at afbryde banen ved Tønder og Bajstrup for at hindre bortførsel af materiel m. m.«.

Fra England blev der slået koldt vand i blodet, idet man gjorde opmærksom på, at rygter om tysk evakuering af Danmark kunne være inspirerede af tyskerne selv med det formål at lokke modstandsbevægelsens folk ud af busken. Imidlertid havde man i London øjensynligt intet at indvende mod de forberedelser, der under Bennikes tilsyn blev truffet langs grænsen, og som blev således opsummeret i et telegram den 29. august 1944: »Hvis tyskerne forlader Danmark i opløsning, vil vi ved passive spærringer på alle sydgående småveje syd for vejen Kruså-Tønder få dem til at samle alt materiel disse to steder. Her spærres også grundigt, og væbnede danske styrker sørger for, at materiel efterlades«. De passive spærringer, som Bennike omtalte, omfattede også ødelæggelse af jernbanebroerne over Vidå, Bredeå og Brønså i det vestlige Sønderjylland og af jernbanebroer ved Padborg, Bajstrup og Sommersted i øst.

Ved siden heraf blev der også forberedt øjeblikkelige sprængninger af jernbanerne til forsinkelse af den tyske militære trafik, og det var nok noget, man fra allieret side var umiddel-

bart mere interesseret i. Således telegraferede London til Bennike den 5. september 1944: »Situationen i Finland vil påvirke fjendens dispositioner. Store troppebevægelser kan komme gennem Danmark. Vær rede til forsinkelsesaktioner«.

Der var følgelig fortsat behov for to slags grupper — sabotagegrupper til øjeblikkelig indsættelse mod først og fremmest jernbanetrafikken og ventegrupper til indsættelse i den sammenbrudssituation, man regnede så kraftigt med og forberedte sig så grundigt på. Rundt om i regionens forskellige byer gik man i gang med at formere grupper på ny — også i Åbenrå.

10. GENOPBYGNING, SABOTAGE OG FRIKTION

Skildringen af den måde, hvorpå det illegale arbejde i og omkring Åbenrå endnu engang blev genopbygget og de hertil fornødne kontakter etableret, giver et typisk billede af de vilkår, dette arbejde havde at virke under, og af de metoder, det måtte gå frem efter.

Iversen havde af Bennike fået en kontakt i Lunderskov, fra hvilken han via dennes familieforbindelser fik forbindelse med kontorassistent Christian Adolfsen, Rødekro. På samme tid var pastor Sigfred Riishøjgaard, der var blandt dem, der i maj/juni 1944 ved at gå under jorden havde unddraget sig arrestation, illegalt i Aabenraa i forsøg på at reorganisere arbejdet og skabe nye kontakter, og han fik forbindelse med Adolfsen samme dag, som denne ventede besøg af Iversen om aftenen. Forinden havde Riishøjgaard haft kontakt til overlæge J. M. Wollesen og assistent Nis Enemark. Resultatet af alle disse kombinationer var, at der den 27. juli 1944 om aftenen holdtes et møde i Rise skov mellem Iversen, Adolfsen, Wollesen, Riishøjgaard og Enemark. Mødet endte med, at Iversen meddelte Wollesen, at der skulle komme nærmere besked til ham.

Selv om der ikke var hændt det tilfældige sammentræf, at Adolfsen kunne føre sin sognepræst og den mand, hans svoger i Lunderskov sagde god for, sammen, ville en forbindelse fra Åbenrå opad være kommet i stand alligevel. Riishøjgaard havde inden sit underjordiske besøg i Åbenrå været i København, hvor han gennem ledende Dansk Samling-folk som Robert Stærmosé og Anker Olesen havde fået en indgang til Bennike i Vejle.

Netop den her beskrevne blanding af bevidst søgen efter kontakter og de rene tilfældigheders lunefulde spil var karakteristisk for det illegale arbejde.

Der var imidlertid også andre, der arbejdede på at retablere organisationen. Gennem sit parti fik Merrild Jensen forbindelse til arbejdsmand Julius Berndt i Åbenrå og gennem denne videre til den unge telefonmontør Egon Nørgaard. Også Sven Hoffmann optrådte som kontaktfordidler. Efter at være gået under jorden i juni 1944 tog han til København, hvor han fik forbindelse med Frode Jacobsens illegale organisation, Ringen. Hoffmann aftalte med Frode Jacobsen, at han skulle rejse til Nordslesvig for at genopdyrke så mange gamle kontakter som muligt og knytte dem til Ringen. Efter at have været i Haderslev og Ribe fik han forbindelse med Bennike, som han talte med i Vejle. Udstyret med de oplysninger, som denne kunne give ham, kom Hoffmann derefter — formentlig ganske kort tid efter den 27. juli 1944 — til Åbenrå, hvor han tog ind hos dommerfuldmægtig Erik Bondo Svane,¹⁵ hvis aktivistiske indstilling han var orienteret om fra deres fælles pensionatstilværelse. Svane indkaldte derpå til et møde, hvor Wollesen og politifuldmægtig Ivar Møller førtes sammen med Hoffmann, og på dette møde konstitueredes en ny byledelse for Åbenrå. Wollesen blev indsat som byleder, mens Bondo Svane skulle varetage kontakten til byens ungdomsforeninger med henblik på ventegrupper og Ivar Møller forbindelsen til politiet, hvilket dog ikke blev den umiddelbare succes, som man havde ventet.

Til byledelsen knyttedes også Nis Enemark som sabotageleder, men denne funktion blev ikke realiseret. Da Iversen nemlig senere kom til Åbenrå sammen med Rasmussen Friis for at indføre denne hos Wollesen, benyttede han lejligheden til at kontakte Egon Nørgaard, som Merrild Jensen havde givet ham indgang til, og Rasmussen Friis og Nørgaard blev koblet sammen i et samarbejde. Nørgaard var ganske vist een af dem, som Enemark havde haft i tankerne med henblik på sabotage, men som kontakterne havde udviklet sig, blev der i praksis ikke tale om nogen koordination eller noget samarbejde mellem Wollesens byorganisation og de oplandsgrupper, som Egon Nørgaard fik dannet i Rødekro, Bolderslev, Hjørdkær, Bajstrup, Tinglev og

Dommerfuldmægtig Erik Bondo Svane (1911-45), medlem af den illegale byledelse i Åbenrå juli-oktober 1944, arresteret den 19. okt. 1944, død i koncentrationslejren Dessauer Ufer den 5. marts 1945.

Fårhus — Gråsten levede i resten af besættelsestiden sit eget illegale liv. For Nørgaards vedkommende gik forbindelsen opad direkte til Rasmussen Friis bortset fra den stadig vedligeholdte kontakt til Merrild Jensen.

Egon Nørgaard havde før sin overgang til sabotagevirksomhed sammen med trafikassistent Børge Andersen, Bolderslev, startet det eneste illegale blad, der under krigen blev udgivet lokalt i Åbenrå-området. I maj 1944 udkom i Bolderslev det første nummer af »Budstikken«, om hvis proveniens bladet oplyste: »Udgiven af Danmarks kommunistiske Parti. Haderslev. Åbenrå. Sønderborg«. ¹⁶ Indholdet var dels eftertryk af artikler fra de store illegale landsblade (herunder Frihedsrådets meddelelser), dels lokalt nyt. Bladet spillede en væsentlig rolle for etableringen af strejke, først og fremmest blandt jernbanepersonalet, i området fra grænsen op til Fredericia og Varde, da den første transport af fanger den 15. september 1944 afgik fra Frøslev til koncentra-

Egon Nørgaard (1923-44), sabotageleder i Åbenrå august-oktober 1944, arresteret den 17. oktober 1944, skudt „under flugtforsøg“ den 8. december 1944 på Skrydstrup flyveplads.

tionslejr i Tyskland. Bladet udkom månedligt indtil oktober 1944, da det på grund af arrestationer efter en pause overgik til en ny redaktion med hjemsted i Haderslev.

Forholdet mellem kommunister og ikke-kommunister i modstandskampen er ofte gjort til genstand for diskussion, og der har i efterkrigstiden undertiden været en tendens til at projicere senere opståede modsætningsforhold bagud til krigstiden. Det normale var et godt og gnidningsløst samarbejde rettet mod den fælles fjende. For Region III's vedkommende lader det sig imidlertid ikke afvise, at der i denne periode eksisterede et udtalt modsætningsforhold de to parter imellem. Det gælder såvel på regionsplanet, hvor forholdet mellem Iversen og Merrild Jensen var præget af gensidig mistillid, som på det lokale plan, bl. a. i Åbenrå, hvor samarbejdet mellem Rasmussen Friis og Egon Nørgaard, som oprindeligt havde været Merrild Jensens kandidat til bylederposten i Åbenrå, forløb alt andet end friktionsfrit. Begge parter mistænkte modparten for at pleje private særinteresser og tog sine forholdsregler derimod.

Den gensidige animositet fik dog ingen indflydelse på kampen mod tyskerne. Tværtimod er denne periode præget af en aktivitet, der var endog meget livlig, efter at der først var kommet stof til at arbejde med. I midten af august 1944 modtog Egon Nørgaard fra Merrild Jensen en lille sending våben og sprængstof,

men først da der den 9. september 1944 var kommet en sending på 3—400 kg sprængstof til Hjordkær station, var forudsætningen for en virkelig offensiv mod jernbanetrafikken til stede. Følgende oversigt viser den indsats, som denne periodes sabotagegrupper gjorde. To datoer ud for en aktion markerer, at aktionen er foretaget i den mellemliggende nat:¹⁷

Dato	Aktionens art	Afbrydelsens varighed i timer
14. aug.	Skinne løsnet Bolderslev-Hjordkær	opdaget
16/17. aug.	Sporskiftesprængning Hjordkær station	9
26/27. aug.	Formodet sabotage Bolderslev-Hjordkær	
4/5. sept.	Jernbanebroen over Uge bæk sprængt	19
9/10. sept.	Jernbanebroen over Uge bæk sprængt	17
	Sporskiftesprængning Bolderslev station	} 17
	Sporskiftesprængning Hjordkær station	
	Sporskiftesprængning Fårhus station	
	Sporskiftesprængning Rødekro station	
	Sporskiftesprængning Hovslund station	
	Sporskiftesprængning Bajstrup station (forsager)	
	Skinnesprængning Rødekro-Hjordkær i km 81,4	
	Sprængning af lastbil, Rødekro	
14/15. sept.	Sporskiftesprængning Bajstrup station	6
	Formodet sabotage Tinglev-Bolderslev	2 ¹ / ₄
15/16. sept.	Sporskiftesprængning Bolderslev station	2
16/17. sept.	Formodet sabotage Tinglev-Bolderslev	5 ¹ / ₂
17/18. sept.	Sporskiftesprængning Hovslund station	6
18/19. sept.	Sporskiftesprængning Bolderslev station	7
21/22. sept.	Skinnesprængn. Over Jerstal-Hovslund i km 67,2	9
24/25. sept.	Sprængning af tysk lokomotiv, Padborg	
25/26. sept.	Togafsporing Rødekro-Hjordkær	4 ³ / ₄
27/28. sept.	Togafsporing Bolderslev-Hjordkær i km 87,5	42
1/2. okt.	Togafsporing Bajstrup-Fårhus i km 100,4	9 ¹ / ₂
6/7. okt.	Togafsporing Rødekro-Hjordkær i km 82,8	35
22. okt.	Sprængning af tysk lokomotiv, Padborg.	

Betegnelsen „i km” angiver det nøjagtige punkt på strækningen, hvor sabotagen fandt sted.

Denne kortvarige, men hektiske aktivitet udgik fra oplandsgrupperne og lededes af Rasmussen Friis og Egon Nørgaard. Således var natten til den 10. september samtlige grupper i sving efter ordre fra Rasmussen Friis. Det siger sig selv, at denne lokale indsats var koordineret med tilsvarende aktioner i den øvrige del af regionen. Denne jernbanesabotage var ingenlunde i stand til at standse de tyske transportere, men den kunne tilføje

dem betydelige forsinkelser og volde afbræk i de lagte køreplaner.

Parallelt med denne sabotage gik arbejdet med at forberede det ventede tyske sammenbrud. Om disse forberedelser koncentrerede byledelsen i Åbenrå sig på grundlag af de instrukser, den modtog herom. Nye ventegrupper skabtes, og andre genoplivedes, således at der i september 1944 fandtes 90 mand i 15 grupper. Disse grupper skulle, når tidens fylde var inde, spærre Hovedvej 10 både nord og syd for byen, afbryde telefonkabler, specielt det tyske Norges-kabel, besætte rådhuset, posthuset m. v. og afbryde strømmen på Højspændingsværket. Politiet, som man omsider fik den ønskede forbindelse til, skulle neutralisere Gestapo. Til brug for grupperne i Åbenrå by ankom seks kasser med våben. De blev foreløbigt samlet oplagret på sygehuset, camoufleret som beredskabskasser fra Det civile Luftværn.

11. OPRULNING OG REORGANISERING EEN GANG TIL

Imidlertid blev hele denne aktivitet — såvel den øjeblikkelige som den, der tog sigte på krigens afslutning — brat standset som følge af den arrestationsbølge, der i dagene fra den 5. oktober 1944 fremefter rullede hen over Region III og rev både regionsledelsen og samtlige byledelser over ende. Regionslederen selv, B. B. Iversen, blev arresteret, og da Bennike søgte at rette situationen op ved at indsætte Rasmussen Friis som hans efterfølger, havde tyskerne held til også at arrestere ham, før han havde fået lejlighed til at gøre en indsats. Af regionsledelsens medlemmer undgik kun Merrild Jensen arrestation og kunne enkelte steder som i Esbjerg og Haderslev bevare kontinuiteten i arbejdet. Åbenrå var blandt de byer, arrestationerne hjemsøgte. Wollesen og Egon Nørgaard blev straks arresteret, mens Ivar Møller og Nis Enemark gik under jorden og forsvandt fra byen. Ca. to uger senere end de øvrige blev også Bondo Svane arresteret, men havde forinden da haft lejlighed til at videregive sine kontakter. I regionens område som helhed konfiskerede tyskerne bl. a. 2 tons sprængstof, 253 maskinpistoler og 61 maskingeværer. For Åbenrås vedkommende blev depoterne på sygehuset og i Hjordkær konfiskeret. Som i juni 1944 måtte arbejdet begynde gennemgribende forfra.

Det eneste lyse punkt i det mørke billede var en række kon-

takter, som organisationen Ringen havde skabt rundt om i regionens område. Siden foråret 1944 havde kaptajn Aage Højland Christensen arbejdet som organisator af militærgrupper for Ringen ud over landet — et arbejde, som Sven Hoffmann var blevet koblet på efter sit før omtalte arbejde med at retablere kontakter i Region III i juli 1944. Arbejdsgangen var den, at efter at forbindelsen til nye folk var skabt og aftale om gruppedannelse truffet, blev disse grupper meldt klar hos Jyllandsledelsen, der videregav dem til den respektive regionsledelse. Højland Christensen havde netop skabt en række nye forbindelser i Syd- og Sønderjylland og videregivet dem til Bennike, da Region III blev revet op. Spørgsmålet var, om disse vordende grupper ville gå med i katastrofen, men dette skete heldigvis ikke, og der var hermed et udgangspunkt for endnu en genopbygning af regionen.

Bennikes første forholdsregel i slutningen af oktober 1944 var at flytte grænsen mellem regionerne II og III, således at både Esbjerg og Kolding placeredes under Region II. I forståelse med Bennike til den ene side og sin overordnede i Ringens arbejde, Højland Christensen, til den anden side var Hoffmann samtidigt gået i gang med at grave kontakter op i Nordslesvig. I kraft af denne virksomhed var Hoffmann i stand til at føre disse to parter sammen, og efter nogle møder i Vejle blev ledelsen af Region III lagt i hænderne på Højland Christensen. Dette skete ca. 10. november 1944. Regionsgrænsen blev derefter atter flyttet nordpå, idet Højland Christensen bestemt forlangte at råde over byer af en vis størrelse for at kunne gennemføre arbejdet. Kolding, Esbjerg og Varde kom tilbage til Region III, men Fredericia, Vejle og Grindsted blev i Region II.

Det var et gigantisk arbejde, der forestod den nye regionsledelse, der i begyndelsen kun omfattede Højland Christensen og Hoffmann. Ikke alene var grupperne revet op eller hang løsrevne uden forbindelser, men så godt som 100 % var våben og sprængstof konfiskeret af tyskerne. Af den gamle ledelse var kun Merrild Jensen tilbage, og for at gøre vanskelighedernes mål fuldt måtte en kort periode af misforståelser og forhandlinger overstås, før et derefter gnidningsløst samarbejde kunne komme i stand mellem de to parter. Arbejdet blev grebet således an, at

Hoffmann skulle tage sig af genopbygningsarbejdet på vestkysten og Merrild Jensen af østkysten. Efterhånden udvidedes regionsstaben. Endnu i november 1944 blev nordmanden Peter Jebsen knyttet til den. Det var ham, der i 1942 var sprunget af toget ved Bolderslev. Han var natten til den 1. oktober blevet nedkastet med faldskærm ved Ålestrup for at blive tilknyttet Iversens regionsledelse som engelsk forbindelsesofficer. Dette havde Iversens arrestation hindret, men nu blev han i stedet knyttet til Højland Christensens ledelse og blev hovedsageligt beskæftiget med fremskaffelse af og instruktion i våben og sprængstof.

Efter nytår 1945 accelererede regionsledelsens vækst. Foruden kurierer og sekretærer knyttedes til den som repræsentant for Ringen højskolelærer Johannes Rosendahl og for Dansk Samling civilingeniør Ole Wever, mens Merrild Jensen efter at være såret i Esbjerg afløstes af lektor E. K. Gabrielsen som kommunistisk repræsentant. Endvidere blev højskolelærerne Jens Kruuse og Jørgen Bøgh samt premierløjtnant O. Stephensen tilsluttet staben, mens politimester E. H. Brix, Tønder, attacheredes som leder af det illegale politi i regionen. Alt i alt talte regionsledelse og -stab hen mod krigens slutning ca. 15 mennesker.

Regionsledelsen holdt i begyndelsen til i Kolding, men måtte som følge af tyskernes efterstræbelser flytte, første gang i februar 1945 til Askov, næste gang i april 1945 til Brørup. Det lykkedes aldrig tyskerne at rive denne regionsledelse op, skønt de flere gange var tæt inde på livet af den. Det kan i denne forbindelse bemærkes, at skønt krigens afslutning efterhånden nærmede sig med hastige skridt, blev Gestapos arbejde ikke slækket.

12. ARBEJDSGANG OG ARBEJDSVILKÅR

Der var nok at tage fat på. Byledere skulle udpeges, og nye grupper dannes. Herunder lagde man vægt på en klar opdeling mellem sabotagegrupperne, der under egen ledelse skulle stå direkte under bylederen, og militær- eller ventegrupperne. Instrukser til dette formål blev udarbejdet og udsendt. Endvidere skulle våben og sprængstof tilføres regionen og viderefordes til bydistrikterne. Der var en aktion i gang for på een gang at få sendt 8 tons våben og sprængstof til regionen med skib og dermed få fjernet alle forsyningsmæssige bekymringer for lang, lang tid.

Men ulykken ville, at tyskerne fattede nys om sagen og stod på havnen i Kolding, da skibet en dag i begyndelsen af december 1944 lagde til kaj.¹⁸ I stedet måtte man nøjes med at modtage forsyningerne drypvis. Den første sending ankom til Vejen pr. jernbane den 2. januar 1945, og i den følgende tid kom derefter en række forsendelser til regionen, der dirigerede dem videre til områdets forskellige dele. Forsyningen blev dog aldrig så stor, at den kunne holde trit med væksten i grupper, og ved befrielsen fandtes der kun våben til stort set halvdelen af ventegruppernes folk — en skæbne, som Region III dog kunne dele med de øvrige regioner.¹⁹

Peter Jebsen har i en beretning beskrevet arbejdsvilkårene således: »Nu begynte en meget anstrengende tid. Vi var i aktivitet hver eneste dag. Arbejdet i regionen havde ligget nere de siste uker, og vi måtte starte praktisk talt på bar bund. Vi manglet overalt ledere og som nevnt var det tomt for sprengstof og våpen. Højland Christensen var et meget heldig valg til stillingen som sjef for regionen. Han var en rettlinjert og dyktig mann, som oftest hadde en heldig hånd med de ting, han tok fatt på. Som yrkesoffiser hadde han begrep om administrasjon og organisasjon. Han var bestemt og hadde evnen til å inspirere sine folk og til å skaffe seg respekt«. Etter de første tre måneders arbejde var regionens styrke oppe på ca. 2000 mand. Umiddelbart før befrielsen var dette tal vokset til ca. 4000.

I genopbygningens første tid koncentrerede Højland Christensen sig om at få organisationen genskabt og lod derfor sabotagearbejdet hvile — iøvrigt til Jyllandsledelsens utilfredshed. Den så gerne så megen aktivitet som muligt. På dette tidspunkt var ethvert håb om et snarligt og pludseligt tysk sammenbrud forsvundet. Man var indstillet på, at kampen skulle føres til den bitre ende, og selv om forlydender om invasion i Danmark til stadighed verserede, var man klar over, at det meget vel kunne ske, at krigsfronten ville bevæge sig op gennem Danmark sydfra. Den første systematiske sabotage blev sat ind af regionsledelsen i december 1944 mod levnedsmiddelforsyningen til Tyskland. For alvor kom der imidlertid gang i sabotagen, da den i februar 1945 satte en stor offensiv ind mod jernbanerne, hvilket kunne gøres så meget lettere, som den danske civile trafik på dette

tidspunkt var så godt som indstillet. I hele Jylland satte i krigens sidste måneder jernbanesabotagen ind mod tyskernes bestræbelser på at føre så mange tropper som muligt fra Norge ned til de betrængte fronter ved Tysklands grænser i øst og vest. Hver gang tyskerne havde landsat nye troppeafdelinger i Frederikshavn, Ålborg eller Århus til videre transport pr. jernbane sydpå, satte sabotagen ind med stor effekt. Region III organiserede jernbanesabotagen på den måde, at de forskellige bydistrikter fik tildelt bestemte strækninger af banelinierne, og man blev herved i stand til også at aktivisere grupper, hvis hjemsted lå langt fra banerne.

Ved et lykkeligt tilfælde er en af Peter Jepsens »liaison reports« til London bevaret. Den giver et velkomment glimt ind i samtidens problemer og vanskeligheder. Hans rapport er dateret den 5. april 1945 og meddeler bl. a. følgende i oversættelse fra engelsk:

»Når Gestapo går i aktion, er det sædvanligvis lederne, der rammes. Dette er nu sket så ofte i regionen, at de fleste af vore gode folk er borte, og vi finder det meget vanskeligt at grave nye op. Distriktet er kendt for at være vanskeligt at være i, og når folk går under jorden, foretrækker de derfor at forlade regionen, og vi kan ikke friste nogen udefra til at tage deres pladser. Gestapo har kendskab til regionschefens, vestkystrepræsentantens²⁰ og min egen eksistens. Trods mange arrestationer, også blandt sabotageledere og deres grupper, har vi kunnet fortsætte sabotagen i samme omfang som før med naturlig koncentration om jernbanesabotagen.

Når transporter ventes, benytter fjenden store styrker til at bevogte jernbanen. Om dagen står de med 50-100 meters mellemrum, om natten har de stået så tæt som med 25-50 meters mellemrum. De har ikke blot vagter på sporene, men har dem også siddende i dækning på begge sider af linien rede til at skyde på vore folk uden varsel.

Jeg har nu givet instruktion i næsten hele regionen, så at de alle kender deres våben og sprængstof. Men træning i terrænbenyttelse, taktik etc. er ikke kommet ret langt. I de bydistrikter, hvor en officer har ledelsen, er der blevet gjort noget arbejde i den henseende, men alt i alt er niveauet meget lavt. Hovedgrun-

den hertil er manglen på ledere og de gentagne Gestapo-aktioner, der har rystet organisationen. Rekruttering i stor stil kunne gennemføres, hvis der var tilstrækkeligt med våben og ledere«.

13. ÅBENRÅS SIDSTE REKONSTRUKTION

Ligesom i juni/juli 1944 stod man i oktober atter over for det langsommelige og vanskelige arbejde at retablere forbindelserne. Åbenrå hørte ikke til de Ringen-kontakter, Højland Christensen som tidligere nævnt havde skabt, og man stod derfor oprindeligt helt uden forbindelser til byen. Sven Hoffmann var kort efter Iversens arrestation af en gammel illegal forbindelse fra Haderslev blevet underrettet om det skete og kaldt til Assens. Han tog derfra til Jylland og fik i Sønderborg et møde i stand med Bondo Svane nogle dage før dennes arrestation den 19. oktober 1944. Under samtalen fik Hoffmann oplyst apotekbestyrer Svend Aage Poulsens navn. Da Bondo Svane blev arresteret, fik det ingen følger for Poulsen, og Hoffmann kunne derfor, da han i dagene omkring den 1. november 1944 var i Åbenrå, henvende sig til Poulsen for med denne at drøfte problemet om at skaffe en ny byleder til Åbenrå. Flere muligheder blev undersøgt, men først da man henvendte sig til grosserer Kristen Dam Sodborg, løstes problemet, og da Højland Christensen i midten af november 1944 kom til Åbenrå, indsatte han Dam Sodborg som byleder.

Omkring denne opbyggedes derpå en ny byledelse. Svend Aage Poulsen fungerede i starten som stedfortræder for Dam Sodborg, men afløstes som sådan i det tidlige forår 1945 af dyrlæge Kai Mogensen. Gradvist blev byledelsen udvidet. Løjtnant Peter Larsen blev leder af sabotagefolkene. I februar 1945 ankom kaptajn-løjtnant H. H. Quistgaard Bay og kriminalbetjent Ib Holten som militære sagkyndige og våbeninstruktører. Bag kulisserne spillede fru Sigrid Nordemann Jensen en stor organiserende og inspirerende rolle, hvilket hun for øvrigt også havde gjort i de forudgående perioder.

Arbejdet med at stable grupper på benene gik i begyndelsen langsomt og sinkedes af personlige uoverensstemmelser af forskellig art. Således blev de ventegrupper, der allerede i farver Jacobsens periode var dannet ud fra Sct. Georgsgildet, og som havde overlevet både maj/juni- og oktober-oprivningen i een lang,

endeløs venten på våben og opgaver, ikke straks tilkoblet den nye — tredje — byledelse. Det skete først på et så sent tidspunkt som begyndelsen af marts 1945. Også andre gruppedannelser svævede frit i luften uden jordforbindelse. Det gjaldt således grupper blandt Forsvarsbrødrene, der først blev tilsluttet i slutningen af april 1945. Det illegale arbejdsklima var så dårligt, at Højland Christensen selv måtte en tur til Åbenrå for at få tingene til at glide og samarbejdsånden befordret.

Belastende for arbejdet virkede endvidere forholdet mellem byledelsen og politiet, der siden den 19. september 1944 befandt sig under jorden. Politiet ville ikke uden videre lade sig indranke i den skabte organisation og lade sig anvende til f. eks. sabotageaktioner, men ønskede at bevare sig intakt. Til gengæld blev våben nægtet det, da sådanne begyndte at ankomme til byen. Først umiddelbart før kapitulationen fandt de to parter frem til en modus vivendi, der kunne overvinde den gensidige mistillid og tilføre bydistriktet 50 mand i ni grupper.

Trods disse vanskeligheder, der nødvendigvis virkede hæmmende på arbejdet, kunne Åbenrå bydistrikt ved krigens afslutning stille 240 mand i 40 ventegrupper og et dusin sabotagefolk i to grupper. Disse tal omfatter både grupperne i Åbenrå by og oplandsgrupper i Hovslund, Genner, Løjt, Hellevad, Nr. Hostrup, Klovtoft, Rødekro, Varnæs, Bovrup, Felsted og Bolderslev.

Våben ankom til Åbenrå bydistrikt i tre omgange. Den første sending, regionen dirigerede til det sydøstlige Nordslesvig, ankom søndag den 4. februar 1945 og oplagredes hos gårdejer Hans Lilholdt, Brunde. Det drejede sig om ca. 2 tons, der skulle viderefordeles ikke blot til Åbenrå, men også til Sønderborg, Gråsten og Padborg. Kun en mindre del af denne beholdning var blevet videredistribueret, da tyskerne i midten af måneden slog ned på depotet. Senere — den 10. marts 1945 — blev gården sprængt som repressalie. I slutningen af marts 1945 ankom en sending — især omfattende sprængstof — i dritler til Søst skov. Endelig ankom i de sidste besættelsesdage i begyndelsen af maj 1945 en større sending, som afhentedes i Broager. Langt om længe var Åbenrå blevet velforsynet med våben.

Tilførsel af sprængstoffer var forudsætningen for, at sabotagegen kunne antage det fornødne omfang. Efterfølgende liste giver

en oversigt over, hvilke aktioner der udførtes i denne sidste fase. Der må dog gøres et forbehold over for dens korrekthed, for så vidt angår jernbanesabotagerne. I krigens sidste tid opererede de forskellige bydistrikter meget tæt på hverandre. Således bestod i april 1945 den ordning, at Haderslev havde fået tildelt strækningen indtil Over Jerstal exclusive (det vil sige stationsterrænet undtaget), Toftlund strækningen Over Jerstal inclusive — Hovslund inclusive, Åbenrå strækningen Hovslund exclusive — Bolderslev inclusive og Sønderborg strækningen Bolderslev exclusive — Bajstrup inclusive. Der består derfor muligheden af, at aktioner, der tilskrives Åbenrå, har været udført af nabolistrikterne, ligesom den modsatte mulighed, at Åbenrå bydistrikts grupper har udført aktioner uden for deres egentlige område, og at disse derfor ikke er medregnet i listen, må tages i betragtning. Fejlkilden er dog formentlig kun ringe.

Dato	Aktionens art	Afbrydelsens varighed i timer
11/12. dec.	Togafsporing Hovslund-Over Jerstal i km 71,5	10 ¹ / ₂
15/16. dec.	Togafsporing Rødekro-Hovslund i km 73,2	19
23/24. dec.	Formodet sabotage Hovslund-Over Jerstal	4
9/10. feb.	Togafsporing Hovslund-Over Jerstal i km 67,7..	4 ³ / ₄
4/5. marts	Skinnesprængning Rødekro-Hovslund i km 74,91 og 74,95	6 ¹ / ₂
9. marts	Sabotage mod to biler og transformator i Åbenrå. Aktionens ægthed dubiøs.	
19. marts	Sabotage mod benzingodsvogn, Åbenrå station.	
31. marts/ 1. april	Skinnesprængning Bolderslev-Hjordkær i km 88,7-88,9	11 ¹ / ₂
3/4. april	Forgæves forsøg på togafsporing.	
6/7. april	Forgæves forsøg på togafsporing.	
10. april	Seks cementblandemaskiner ødelagt, Åbenrå havn.	
13. april	Kølevogn og cementblandemaskine ødelagt, Åbenrå station.	
14/15. april	Skinnesprængn. Bolderslev-Hjordkær i km 88,1	7 ¹ / ₂
15/16. april	Sprængning af lastbil ved Klipleve.	
26. april	Sprængning af lastbil i Åbenrå.	

I sin ovenfor citerede rapport til London karakteriserer Peter Jepsen arbejdet i Åbenrå således: »Et stort våbenlager fundet af Gestapo på grund af dårlig security. Sabotagegrupperne sva-

Resterne af Hans Lilholdts gård i Brunde, efter at den som repressalie var sprængt i luften den 10. marts 1945.

ge«. Peter Jebsen ønskede ikke at putte blå i øjnene på London, men dette til trods kan hans lakoniske vurdering af bydistriktets sabotageindsats synes vel hård. Den må imidlertid ses på baggrund af den meget energiske og effektive indsats, andre bydistrikter øvede i samme periode — således eksempelvis Rødning, Vejen og Esbjerg. Og det må tilføjes, at den dårlige security ikke kunne lægges Åbenrå til last.

14. DEN CIVILE MODSTANDSBEVÆGELSE

Parallelt med den her skildrede opbygning af regionens militære apparat gik en politisk fundering af modstandsbevægelsen. I efteråret 1944 tog Frihedsrådet efter tilskyndelse fra England initiativet til oprettelse af lokalkomiteer over hele landet. De allierede ønskede oprettet lokale koordinationsorganer, der kunne gennemføre Frihedsrådets paroler, og som de kunne træde i forbindelse med, når eller hvis fronten bevægede sig gennem Danmark. Lokalkomiteernes arbejdsområde var klart politisk, og

deres kompetence defineredes af Frihedsrådet således: »Lokalkomiteerne er først og fremmest tænkt som *formidlende* organer og alene i lokale spørgsmål. Når forholdene ikke tillader først at indhente forholdsordre, er lokalkomiteen bemyndiget til at optræde selvstændigt i Frihedsrådets navn«.

Det gjaldt om ved oprettelsen af lokalkomiteer at give dem en sådan organisatorisk og politisk bredde, at de var modstandsmæssigt repræsentative — helst skulle alle fire store organisationer være repræsenterede — og iøvrigt være i besiddelse af de rette kontakter til de normale instanser i de respektive byer. Bylederen skulle enten personligt eller gennem en stedfortræder være repræsenteret i lokalkomiteen. Det lader sig ikke nægte, at forholdet mellem modstandsbevægelsens militære instanser og denne nyoprettede politiske instans mange steder var anspændt, fordi kompetencefordelingen ikke var klart defineret, og de to parter initiativtrang og virkelyst derved kolliderede. De fleste steder blev lokalkomiteens væsentligste praktiske funktion den at forberede de lister, efter hvilke interneringer efter befrielsen skulle foretages.

I Nordslesvig oprettedes i nøje overensstemmelse med Frihedsrådet endnu en politisk instans, nemlig Modstandsbevægelsens sønderjyske råd. Det havde til opgave dels at fungere som en landsdelsinstans, de allierede kunne samarbejde med, hvis krigen bevægede sig op gennem Jylland, dels at virke som et politisk udvalg til behandling af specielle sønderjyske efterkrigsproblemer. Dette sidste ville først og fremmest sige forberedelsen af opgøret med det tyske mindretal. Det blev da også i denne sidste funktion rådet fik betydning. Ved udpegningen af rådets fire medlemmer lå to synspunkter til grund. Dels ønskede man også her de store modstandsorganisationer repræsenteret, dels ville man koordinere dette med en geografisk repræsentation. Forholdet mellem Det sønderjyske Råd og regionsledelsen var ikke harmonisk. Højland Christensen og Jens Kruuse deltog i et par af rådets møder, men parterne nåede ikke til enighed i spørgsmål om kompetence, repræsentativitet og målsætning.

For Åbenrås vedkommende blev såvel lokalkomite som Det sønderjyske Råd aktuelle begreber, da ungdomskonsulent Tage Albertsen den 17. november 1944 kom på illegalt besøg i byen.

På et møde hos Dam Sodborg konstitueredes en lokalkomite for Åbenrå. Den kom til at bestå af Svend Aage Poulsen som repræsentant for Ringen, slagteridirektør Frederik Johansen og gård-ejer Mads Lilholdt, Fasbro, som repræsentanter for Dansk Samling og Dam Sodborg som repræsentant for den militære modstandsbevægelse. Hertil kom senere guldsmed C. C. Rode som repræsentant for Frit Danmark. Poulsen blev komiteens formand. Dens sammensætning viser klart, at der på dette stadium af arbejdet ikke fandtes nogen kommunister i byen, ligesom der heller ikke var nogen egentlig Frit Danmark-gruppe. I Åbenrå som andetsteds blev det komiteens vigtigste opgave at forberede interneringslister, og kurérer kom rejsende udefra for at give den fornødne vejledning heri.

Ved Tage Albertsens besøg drøftedes også oprettelsen af Det sønderjyske Råd, og Svend Aage Poulsen indtrådte heri som repræsentant for Ringen og for Åbenrå.

15. KAPITULATION OG BEFRIELSE

I foråret 1945 blev det klart, at krigen nærmede sig sin afslutning, og muligheden for, at de allierede ville rykke frem gennem Nordtyskland og Slesvig-Holsten videre mod nord, blev stadig mere aktuel. Region III kom derved til at indtage en central placering. Tyskerne var allerede forlængst begyndt at forberede interimistiske forsvarsanlæg tværs gennem Nordslesvig,²¹ og kamphandlinger i området kunne forventes. I England udarbejdede man planer for nedkastningen i Danmark af tremandsgrupper bestående af en allieret officer, en danskfødt allieret officer og en telegrafist til taktisk støtte af regionerne. Udløsningen af disse grupper nåede imidlertid ikke at blive aktuel, før krigen bragtes til en hurtig og for Danmarks vedkommende fredelig afslutning.

Endnu til det sidste måtte man dog i regionsledelsen regne med muligheden af, at det ville komme til kamphandlinger på dansk område. Ganske vist havde den svenske radio den 1. maj meddelt, at tyskerne kapitulerede, men den forhastede glæde måtte atter vige for realiteterne, da meddelelserne viste sig at være falske. Til at tage vare på alle eventualiteter sendte Højland Christensen i krigens sidste dage Jens Kruuse og O. Stephensen til grænseområdet som »grænsekommando«. Deres opgave var

at træde i forbindelse med englænderne, hvis disse trængte kæmpende frem, at etablere en grænsespærring, hvis krigen standsede uden for Danmarks grænser, i det hele taget at improvisere sig frem gennem de muligheder og vilkår, der bød sig. Således søgte Jens Kruuse i de sidste dage af april kontakt til grev Folke Bernadotte, der på dette tidspunkt på Brøndlund slot førte forhandlinger med SS-officeren Walther Schellenberg, men nåede ikke igennem til ham. Efter at meddelelsen om den tyske kapitulation var kommet fredag den 4. maj om aftenen, etablerede de fra næste dags morgen en grænsespærring til og fra Tyskland.²² Ved hjælp af ca. 800 mand fra den åbnede Frøslev-lejr og ca. 1700 mand fra regionens forskellige bydistrikter oprettedes en bevogtningstjeneste af grænsen i fredens første par uger.

Som de fleste andre steder forløb også i Åbenrå overgangen til freden uden større komplikationer. Ganske vist indtog den lokale tyske kommandant, major Geyer, endnu om morgenen den 5. maj en krigerisk holdning, og byledelsen måtte kl. 10,20 meddele til regionsledelsen: »Den tyske kommandant vil ikke forhandle. Truer med at beskyde danske poster ved en benzintank og i det hele taget alle bevæbnede danske frihedskæmpere på gaden«. Men efter forhandlinger mellem Geyer, borgmester Holger Fink, H. H. Bay og Dam Sodborg lykkedes det dog at nå til en »Overenskomst af 5. maj 1945 kl. 11 om afgrænsning af de politimæssige beføjelser mellem »Wehrmacht-Standortältesten«, borgmesteren og lederen af modstandsbevægelsen i Åbenrå«, ved hvilken værnemagten anerkendte modstandsbevægelsens politimæssige kompetence, herunder dens ret til at foretage interneringer.

Uden mislyd blev befrielsesdagene dog ikke. Den var af intern dansk karakter og en sidste udløber af det gamle modsætningsforhold mellem de traditionelle nationale førere i landsdelen og de modstandsaktivistiske kredse. I fuld overensstemmelse med regionsledelsen og i lighed med, hvad grænsekommandoen havde gennemført ved Kruså, forhindrede byledelsen i Åbenrå, at amtmand Refslund Thomsen deltog i modtagelsen af de første englændere i Åbenrå mandag den 7. maj. Dette skabte naturligvis misstemning, og denne misstemning rettede sig mod bylederen, Dam Sodborg.²³ Det var to vidt forskellige verdener, der i skik-

kelse af amtmanden og bylederen tørnede sammen, og modsætningen mellem dem skal ikke tilsløres, men konstateres som en kendsgerning. Dette er iøvrigt et forhold, der har gyldighed ikke blot for Åbenrå, men for hele landsdelen. I et møde i Dansk Samråd, der siden 1940 regnede sig for den sønderjyske danskheds kompetente organ, kunne redaktør A. Svensson i marts 1945 som svar på en udtalelse om, at det ikke var for tidligt at få forbindelse med modstandsbevægelsen, således sige: »Så måtte vi jo vide, hvor modstandsbevægelsens repræsentanter er at finde«. Replikken afslører den fuldstændige mangel på kommunikation — bogstaveligt og åndeligt — mellem de to parter.²⁴

16. AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER

I visse henseender rummer Åbenrås illegale historie specielle træk. Det er således bemærkelsesværdigt, at byen var hjemsted for den første regionsledelse i området, hvilket var en konsekvens af Åbenrå-kredsens eksistens. Endvidere falder det i øjnene, at kommunisterne spiller en meget ringe illegal rolle. I den tidlige periode og i den sidste fase spillede de ingen rolle, ja, de kan overhovedet knapt nok påvises. Kun i tiden fra juni til oktober 1944 førte de sig frem, og for denne periodes vedkommende synes der at være tale om konvertitter af næsten samtidig dato.²⁵ Sammenligner man med andre nordslesvigske byer — for slet ikke at tale om kongerigske —, er det kommunistiske indslag i den illegale bevægelse langt kraftigere andetsteds end i Åbenrå. At byen ingen Frit Danmark-gruppe havde, har den fælles med mange andre byer.

I andre henseender er Åbenrå illegalt set ganske normal. Den delte med regionens øvrige byer de store tab, som modstandsbevægelsen led som følge af tyskernes oprulninger af organisationen. Her som ofte andetsteds i regionen var den illegale »levetid« ganske kort, i mange tilfælde blot 2—3 måneder. Ligeledes indgik byen på fuldstændig lige fod med andre byer i de reorganiseringstræbselsler, der fulgte i kølvandet på hver oprulning. Den samme ensartethed gælder rekrutteringen. Ligesom det i by efter by hele landet over var nye — i politisk henseende hidtil betydningsløse eller uprøvede — kræfter, der tog initiativet og bar det illegale arbejde frem, således var det også tilfældet i

Nordslesvig og i Åbenrå. De i denne skildring anførte navne på ledere antyder klart forholdet. Til en vis grad er årsagen at finde i generationsforskellen: Det var — også på lederplanet — de unge, der førte modstanden frem. Men dette er langtfra den eneste — eller væsentligste — forklaring. I Nordslesvig blev modsætningen til de traditionelt ledende kredse måske endda skarpere end andetsteds, fordi der til de øvrige eksisterende divergenser i politisk henseende også kom brudflader på det nationalpolitiske område, således i synet på det tyske mindretals stilling efter befrielsen.²⁶ Modsætningen blev ikke mildnet gennem tiden, skønt modstandsbevægelsen gradvist fik større politisk bredde. Det samarbejde, der i krigens sidste tid etableredes i København mellem Frihedsråd og politikere, fandt ikke sin pendant i Nordslesvig.

NOTER

Skildringen bygger først og fremmest på det kildemateriale, jeg har indsamlet, dels i form af beretninger, der er udarbejdet af modstandsfolk selv, dels i form af referater af samtaler, jeg har ført med modstandsfolk om deres illegale arbejde. Dette materiale befinder sig i min besiddelse og vil efter endt brug blive afleveret til Rigsarkivet. Da det ikke i øjeblikket er tilgængeligt, er der ikke i noterne henvist til det. For Åbenrås vedkommende drejer det sig om ca. 40 beretninger og samtalerreferater.

Ved siden heraf kan nævnes Region III's arkiv, der befinder sig på Landsarkivet i Åbenrå. Det rummer dog først og fremmest efterkrigsstof. For den almene baggrund henvises til dr. Jørgen Hæstrup, *Kontakt med England, 1954*, og *Hemmelig Alliance, 1959*. Specielt for Region III henvises til Johannes Rosendahl, *Det kæmpende Sønderjylland i Chr. Demuth (red.), 25 år under Dannebrog, 1947*.

1. Til en vis grad danner Det unge Grænseværn/Dansk-Nordisk Ungdomsforbund en undtagelse fra de øvrige nationale foreninger. Jvfr. iøvrigt Troels Finks vurdering i *Sønderjylland siden genforeningen i 1920, 1955*, s. 140.
2. Jvfr. Ingeborg Refslund Thomsen: *Hjemme i Nordslesvig, 1961*, s. 125: »Hjemme sagde min mand ofte: »Jeg føler mig som garant for den myndighed, der har betroet mig embedet, hvis det går imod min overbevisning, må jeg træde tilbage, dobbeltspil kan jeg ikke spille!«». Og sammesteds s. 126: »Min mand mente, det kunne ikke være vor opgave at volde regeringen vanskeligheder ...«.
3. Jvfr. Hans Mørup: *Grænselandet i modstandskamp i Chr. Refslund (red.): Liv og virke i vort grænseland, 1961*, s. 105 ff.
4. I *Vort Værn, 5/9 1941*, skildrer terrænsportslederen Jørgen Nielsen med tilsløring af initiativ og bagmænd arbejdets udvikling.
5. Jvfr. Vilhelm la Cour: *For dansk domstol under besættelsen, 1945*, s. 67 ff.
6. *Nyt fra Dansk Samling, 1/4 1943*.

7. Også denne gruppe havde en terrænsportstid, se Vort Værn, 1/3 1941. Der hentydes anonymt til gruppen i Hæstrup: Kontakt med England s. 260 f.
8. Sabotagen beskrevet i: Åbenrå-Samfundet 1945, s. 25 f.
9. M. h. t. en vurdering af folkestrejkerne henviser jeg til min kronik i Aarhus Stiftstidende, 18/8 1963.
10. Om gruppen i Røllum se: Knud. Et mindeskrift om Knud Valdemar Andersen, 1945.
11. Sabotagen er bl. a. omtalt i Folkets Røst, 22/6 1945 (interview med Viggo Hansen) og Pigtråd, december 1962 (interview med Holger Danske-manden Jørgen Kieler).
12. Den parlamentariske Kommission, VII, s. 207.
13. Sammesteds, XIV, aktstykker, s. 573.
14. Sammesteds, VII, aktstykker, s. 1889.
15. Om Svane se Beretning om ... Erik Bondo Svanes illegale arbejde, fangenskab og død under tysk tvangsarbejde, 1946.
16. Buschardt, Fabritius & Tønnesen: Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-45, udg. af Det kongelige Bibliotek, 1954, s. 46.
17. Oversigten er baseret på materiale fra Generaldirektoratet for Danmarks Statsbaner og fra DSB.s 2. distrikt, Århus.
18. Episoden er omtalt i Toldstrup, Uden kamp - ingen sejr, 1948, s. 145.
19. Materielsituationen fremgår af en styrke- og våbenliste over M-grupperne fra marts/april 1945, aftrykt i Hæstrup m. fl.: Kilder til modstandsbevægelsens historie, 1962, s. 162 f. - Styrketallene er iøvrigt meget usikre; således anføres for Region III en styrke på 2400 for medio januar 1945 og på 1550 for medio marts, uden at tyske op-
rulninger retfærdiggør en sådan nedgang. Tallene findes hos Hæstrup: Hemmelig alliance, II, s. 114 f.
20. Sven Hoffmann.
21. Den parlamentariske Kommission, XIV, s. 142.
22. Se Franz von Jessens skildring i C. J. Bech m. fl. (red.): Befrielses-
dage i Sønderjylland, 1946, s. 78 ff.
23. Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, 1961, s. 127;
138 f. Smlgn. Jens Kruuse i Jyllands-Posten, 24/11 1961, og Ingeborg
Refslund Thomsens svar sammesteds, 27/11 1961.
24. A. Svensson: Dansk Samråd, i Sønderjyske Årbøger 1951, s. 96.
25. Således nævnes i Førermeddelelser, oktober 1945, Egon Nørgaard
blandt de KFUM-spejdere, der døde i frihedskampen, men hans
illegale engagement var kommunistisk, jvf. læserbrev af Christian
Frahm i Information 25/5 1964.
26. Se f. eks. Kai Edv. Larsen: Udviklingen i Nordslesvig i 40'erne, i
Nordslesvig efter Genforeningen, 1951, s. 55 f.

Løjt-deggen Hans Mikkelsen som salmedigter og andre iagttagelser over et hånd- skrevet salmehæfte*

Af *Urban Schrøder.*

Den dag i dag er Løjt sogn et rigt fundsted for den, som vil udforske vor landsdels historie — også dens kristelige livs og åndelige rørelses historie. Ofte lykkes det den opmærksomme samlere hos folk på Løjtland at finde skriftlige vidnesbyrd om det stærke kristenliv, der har præget mange løjtingerslægter. Således er det lykkedes forfatteren af de følgende sider at finde frem til et håndskrevet hæfte fra tiden omkring år 1800 indeholdende en række salmer, af hvilke en del synes hidtil ukendte. Hæftet, som er på 64 sider i oktav og indbundet i et stykke gråt kardus, er smukt prentet og forsynet med fine pennetegninger af gård-ejer Hans Hansen Jespersen på „Iversgård“ i Løjt Skovby¹ og bærer følgende titel:

En
Samling
af
Gudelige Sange
sammenskrevet
af
Hans Jespersen i Skovby
som Eiere af denne Bog.

Hans Jespersen blev født d. 12. maj 1763 som søn af gård-ejer Hans Jespersen og hustru Ellen Nielsdatter Knudsen fra Barsø. 30 år gammel blev han d. 18. oktober 1793 gift med Marie Moos fra Avbæk ved Stollig og har vel samtidigt overtaget sin fædrengård. Og han døde d. 19. januar 1842. Hans Jespersen har været en kristeligt opvakt mand, sandsynligvis præget af den

* Efter forfatterens ønske er ortografien i det citerede salmehæfte og de omtalte tryk bevaret, således også inkonsekvenser i brugen af stort og lille begyndelsesbogstav. *Red.*

herrnhutiske vækkelse, som kom til Løjt sogn med pastor Christian Bendixen, der var sognepræst fra 1755 til 1781, og af hvem han sikkert er konfirmeret.²

I alt fald, et udtryk for, hvad der har boet i hans hjerte, finder vi dette salmehæfte, som han har sammenskrevet — måske i lange vinteraftener i slutningen af 1790'erne. Det indeholder i alt 12 salmer eller åndelige viser og 3 enkelte vers. Af dette samlede indhold synes det meste at være af hidtil ukendt oprindelse således, at vi her møder hidtil ukendte frugter af gammelt slesvigske kristenliv. Og disse salmer og vers fortjener af denne grund et nærmere studium.

Ser vi nu først på de salmer, som det er lykkedes at finde i andre samlinger, da træffer vi som den ældste den anonyme aftensalme „Ret nu gik solens klarhed hen Og dagens blanke lys har os forladt“.³ Den anføres at kunne synges som Kingos aftensalme „Det mulner mod den mørke Nat“⁴ og har også Kingo'ske klange. Den er imidlertid ikke et arbejde af denne digter, men findes trykt første gang i Johannes Laverentzens „En Ny og Fuldkommen Dansk Psalme-Boog/ indeholdendes 1010 Psalmer“, København 1709 (Nr. 57, s. 73ff). I denne salmebog, der tryktes i flere senere udgaver,⁵ kan Hans Jespersen have fundet salmen. Men mon ikke han som slesviger snarere har taget den fra den i Flensborg trykte anonyme salmebog „Siælens Himmelsche Jerusalem“, der udkom 1717 og forhandlede af Hans Kiesby i Tønder? Her findes salmen nemlig også som nr. 60 med samme antal vers (15 vers) og samme melodiangivelse.⁶ Og det er snarere tænkeligt, at en mand på Løjtland har kendt denne slesvigske salmebog end Laverentzens københavnske.

Den næste salme indenfor denne gruppe begynder med følgende vers:

Ach! naar skal ieg Ende skue
Paa min Reyse til mit Hiem
Og forlade denne Tue?
Naar vil Dagen bryde frem,
At ieg maa fulkommen der
Nyde det, ieg ønsker her?
Er den Tid snart ikke omme,
At ieg salig hiem maa komme?

Og den bærer som overskrift ordene: „Brudens Salige Vente paa sin Omskiftelse og Fuldkomne Opløsning. Forestillet Et

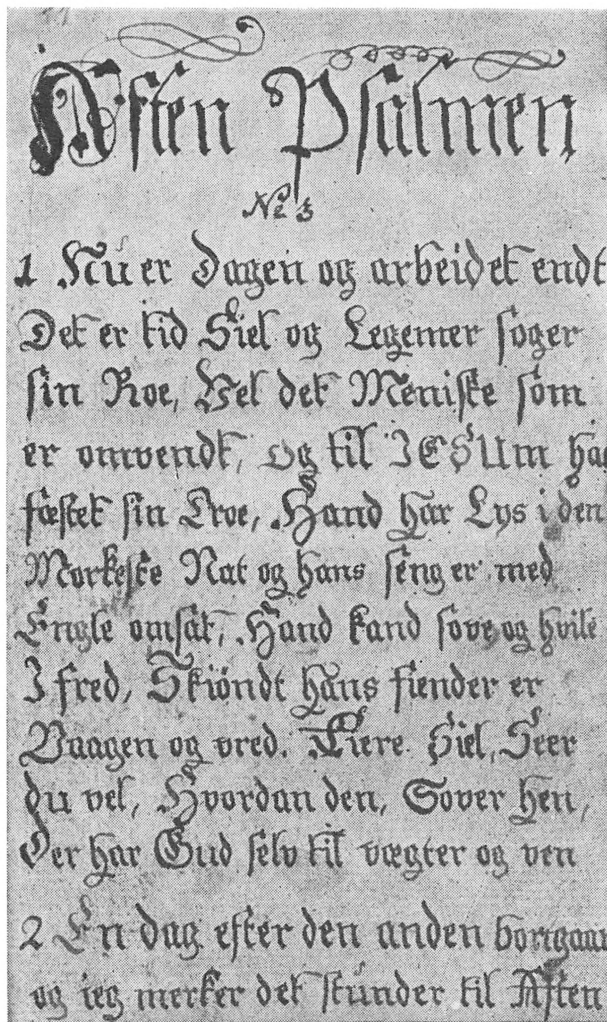
Troende Hierte under den Melodie: Som Hiorten med Tørst befangen“. Disse ord, der i vort hæfte er omhyggeligt prentet over en hel side, har karakter af en selvstændig titel. De er i virkeligheden også titelen på et selvstændigt tryk — her blot gengivet i lidt fordrejet form. Thi vi har her for os en tro afskrift af Haderslev-bogtrykkeren Hinrich Luckanders lille 8 siders hæfte „Brudens Længselsfulde Kom. Forestillende et troende Hiertes Salige Vente paa sin Omskiftelse og fuldkommene Opløsning. Under den Melodie: Som Hiorten med Tørst befangen“ fra 1768. Dette nu sjældne Haderslev-tryk, som findes i den på Als fødte pastor Christian Knudsens samlebind „Gudelige Viser og Psalmer trykte i Haderslev“,⁷ har Hans Jespersen altså ejet eller kendt. Og vi har her et vidnesbyrd om udbredelsen af de mange tryk, der udgik fra Haderslev bys første bogtrykkeri — også på Løjtland har de været kendte og yndede.⁸

Mens vi er ved denne salme, er det på sin plads at give nogle prøver på dens art og indhold, da den heri ligner en væsentlig del af vort hæftes øvrige numre. Det er Kirkens gamle katolske brudemystik med sin fjerneste kilde i Salomos Højsang i Det gamle Testamente, der karakteriserer den. Denne mystik døde aldrig ud på luthersk grund, men førtes af mænd som f. eks. tyskerne Johann Arndt og Ahasverus Fritsch videre op gennem det 17. århundrede og toges i det følgende århundrede op som væsentlige bestanddele af pietismen og ikke mindst af herrnhutismen. Dens anliggende: at udtrykke kristenlivets inderste erfaring som et kærlighedsforhold, et levende personsforhold mellem Kristus og den kristne til fuldstændig forening mellem de to, mærkes også tydeligt i vor salme. Kristus kaldes her „du min Brudgom“. Og sjælen er „din Brud“, „din træte Due“, som vil „forklaret dig omfavne“ og „dig ret fuldkommen nyde“. Dette er alt livs mål for den kristne, »som dig har saa hiertekær, Skönt jeg ey — og her møder vi noget karakteristisk — kan elske her Saa fuldkommen, som jeg vilde, Dig, ald Salighedens Kilde«. Kærligheden til Frelseren når ikke at blive fuldkommen her. Dette opleves først i det hinsidige blandt de „himmeltagne Slegter“. Derfor lever sjælen her i stadig længsel efter det kommende og glæder sig over, at »Tiden nærmer sig, At ieg med dig holde skal Bryllups-Fest i Himlens Sal« og »staae Brud hos JESU Side«. Indtil da

gælder det at bie tålmodigt. Men det er en bien i stadig bøn — „Kom! min Hiertens Frelser god“ — som i glad forventning og vished; thi „ved dit Blod Jeg er dig trolovet bleven Og din Himmel mig forskreven“. Alle den klassiske kristne mystiks hoved-momenter er med i dette kristensyn. Og der går fra denne salme linjer helt tilbage til Kirkens skønneste spiritualitet siden oldtid og middelalder. Men hvem har digtet den? Vi ved det ikke mere.

Det ved vi derimod om de to næste salmer i vort hæfte, som nu skal nævnes. Det er morgensalmen „Op I Jesu velsignede Navn, op min Siel af dit leie“ og aftensalmen „Nu er Dagen og arbeidet endt. Det er tid Siel og Legemer søger sin Roe“. Begge disse salmer, som hver har 8 vers, er forfattet af degnen i Glud og Hjarnø sogne ved Horsens fjord Hans Hass.⁹ Og også de er som „Brudens Længselsfulde Kom“ trykt af Luckander i Haderslev under titelen „Tvende til Guds Ære brugelige Psalmer — — — Begge synges som den bekiendte Arie: Ak min Siæl! Hvi bedrøver du dig etc. Componeret af den, der synger for at love Gud, og skriver sig Hans Hass i Glud“.¹⁰ Vi har altså her endnu et vidnesbyrd om udbredelsen af de mange gudelige tryk fra Haderslev og deres betydning for fromhedslivet i vor landsdel — Hans Jespersen har i sit hæfte simpelthen afskrevet Hass' to salmer efter Luckanders tryk. Og trykkeriet i Haderslev må allerede i sin første virketid have været kendt viden om og have tilfredsstillet et behov langt op i Jylland, siden en digter helt oppe ved Horsens har ladet det udsende sine arbejder.¹¹ Hans Hass' to salmer til at begynde og slutte dagen med synes for øvrigt at have levet længe på Løjtland. Thi så sent som i 1897 er de af bogtrykkeren Theodor Janke i Åbenrå genoptrykt i et lille hæfte betitlet „Gamle og nye Sange eller aandelige Viser, til Opbyggelse for christne Venner paany udgivne“. Og at disse „christne Venner“ har været at finde på Løjtland, sees deraf, at dette hæfte på sit titelblad har et med særlige typer fremhævet „Loit 1897“. Vi møder her en sen, mere indremissionsk rest af den herrnhutiske kreds, hvis første generation vi synes at møde i Hans Jespersens hæfte.¹²

Den næste bestanddel af dette, som vi — omend med nogen usikkerhed — aner oprindelsen til, er blot et enkelt vers. Omtrent midt i hæftet findes to sider, af hvilke den til venstre viser en

På denne side i sit hæfte har Hans Jespersen afskrevet eller rettere smukt prentet begyndelsen af den jyske degn Hans Hass' aftensalme, som han har kendt, fordi den blev trykt i Luckanders bogtrykkeri i Haderslev. Og dette tryk må have fundet vej til Løjtlund. Læg mærke til ordene „og hans seng er med Engle omsat“. De røber, at digteren har kendt den ældgamle og vidtuddredte Engle-bøn om de 14 engle, der holder vagt omkring den sovendes seng - et vidnesbyrd om gammel katolsk fromheds videreleven langt op i nyere tid.

tegning af den Korsfæstede omgivet af bladranker og forsynet med ordene: „Kom JESUM Christum Ihue, som er død og Opstanden for dig, Og lad JESU Guddommelige Lære Bestandig være dig en rettesnor I dit gandske Levnet og Forhold“, mens siden til højre indeni en fint tegnet bladkrans bærer rimet: „Den sang om JESU Blod og Død Er Sielen angenehm og sød“. Og herunder læser vi følgende vers:

Mind, o Jesu, tit mit Hierte
 Om dit blod, som for mig flød!
 Mind mig om din Qual og Smerte,
 Om dit Kors og om din død!
 Da skal hver min Levestund,
 Hvert mit Suk i Dødens Blund
 Dig, min Frelser, offret være
 Og min Død endnu dig ære.

Dette vers minder stærkt om det vers i „Evangelisk-christelig Psalmebog“ fra 1798, som bærer Ove Mallings Navn: „Mind, o Jesu! tidt mit Hierte Om din Trængsel, Qval og Nød“.¹³ Ja, her er så store ligheder, at man fristes til at antage en forbindelse mellem de to vers, f. eks. den, at vort Løjt-vers kunne være en bearbejdelse af Ove Mallings vers. Denne antagelse måtte forudsætte, at „Evangelisk-christelig Psalmebog“ her er forlægget for Hans Jespersens hæfte. Og i så fald måtte dette dateres til efter salmebogens udgivelsesår 1798. Men da det efter hele sit præg ikke kan antages at være skrevet ret mange år efter nævnte årstal, og da en omformning af Mallings vers vel næppe kan have fundet sted i løbet af nogle få år, synes den fremsatte antagelse lidet sandsynlig. Måske tør vi snarere gå den modsatte vej og antage, at vort Løjt-vers er en original slesvigsk frugt af en nu ukendt pen, og at Ove Malling som medlem af den kommission, der udarbejdede „Evangelisk-christelig Psalmebog“, kan have mødt det og omstøbt det i sin egen form. I alt fald må der være en forbindelse mellem de to vers — ellers kan vi ikke forklare de iøjnefaldende ligheder både i sprog og indhold. På den anden side er versene også forskellige. Og lytter vi til den sproglige tone i dem, synes Løjt-verset at repræsentere en ældre tone end Mallings vers — det må være ældst og møder os hos ham i omarbejdet skikkelse. Især sidste halvdel af begge vers taler for denne antagelse. Vi sammenstiller de pågældende linjer:

Løjt-verset:

Da skal hver min Levestund,
Hvert mit Suk i Dødens Blund,
Dig, min Frelser, offret være
Og min Død endnu dig ære!

Mallings vers:

Da mit Liv skal prise dig,
Da min Død skal prise dig.
Engang du mit Støv opliver,
Og mig Seierskronen giver.

Og det falder i øjnene, hvordan Mallings vers vidner om en hånd, der har søgt at modernisere de gammeldags klingende udtryk i Løjt-verset „hver min Levestund, Hvert mit Suk i Dødens Blund“, har fjernet tanken om offeret til Frelseren og for at undgå den dobbelte omtale af døden indføjede tanken om opstandelsen. Flere ting taler således for, at vort vers er forlægget for Mallings vers. Og der skulle herved fra Hans Jespersens hæfte være faldet nyt lys over en lille enkelthed inden for dansk salmehistorie — omend det må understreges, at vi her stadig står ved en hypotese, der ikke er endeligt bevist, før vi eventuelt finder vort Løjt-vers i en ældre kilde.¹⁴

Endnu et enkelt vers hører med til de bestanddele af vort hæfte, hvis oprindelse vi kan spore. Det står omhyggeligt prentet sidst i hæftet: „O JESU lad det komme Dog snart dertil engang, At ieg med dine Fromme maae møde dig med Sang — —“. Dette er sidste vers af Brorsons salme „I Jomfruer, I kloge“.¹⁵ Vi bemærker ordene „At ieg med dine Fromme“, der er en afvigelse fra Brorsons egen tekst i „Troens rare Klenodie“ 1739: „At alle dine fromme“.¹⁶ Men det er sikkert for dristigt herudfra at slutte til en særlig Brorson-tradition.

Vi vender os dernæst til den gruppe på tre salmer og et enkelt vers i Hans Jespersens hæfte, som det slet ikke er lykkedes at finde spor af i nogen anden samling. Den første salme, som har 8 vers og melodiangivelsen: „Komt mit mir in Duncklen Schaten“, begynder således: „Udi vore ungdoms dage Lad os tænke, Gud, paa dig — — —“. Den er en samtale mellem Kristus og sjælen, helt i brudemystikkens tone. Sjælen taler således:

Siæle Brudgom, bruden Beiler
At forene sig med dig.
Tag mit Kys, det ikke feiler,
Du igien Jo favner mig.

Og Kristus svarer:

Jeg har beilet effter dig,
før du beile kunde,
For dig lod ieg døde mig,
Kom, see saar og vunder.

Salmen er ikke noget poetisk mesterværk, men giver indtryk af at være et privat arbejde af en ukendt, mindre dygtig pen.

Poetisk bedre er derimod den næste ukendte salme, som har 7 vers. Den er en lovprisning af Kristi død og opstandelse og indledes med dette vers:

Adam, glæd dig, see, det slagtet Lam,
som paatog sig vores Synd og Skam,
Er opstanden,
hand er Manden.
Eva, kom at Kysse ham,
Eva, kom, Eva, kom,
Eva, kom og Kysse ham.

Den tredje salme er atter mindre fejlfri i det poetiske. Den er skrevet til melodien „Nu dagen sig fuldendet har“ og udtrykker den tillidsfulde længsel efter den hinsidige herlighed. Og det første af dens 7 vers lyder:

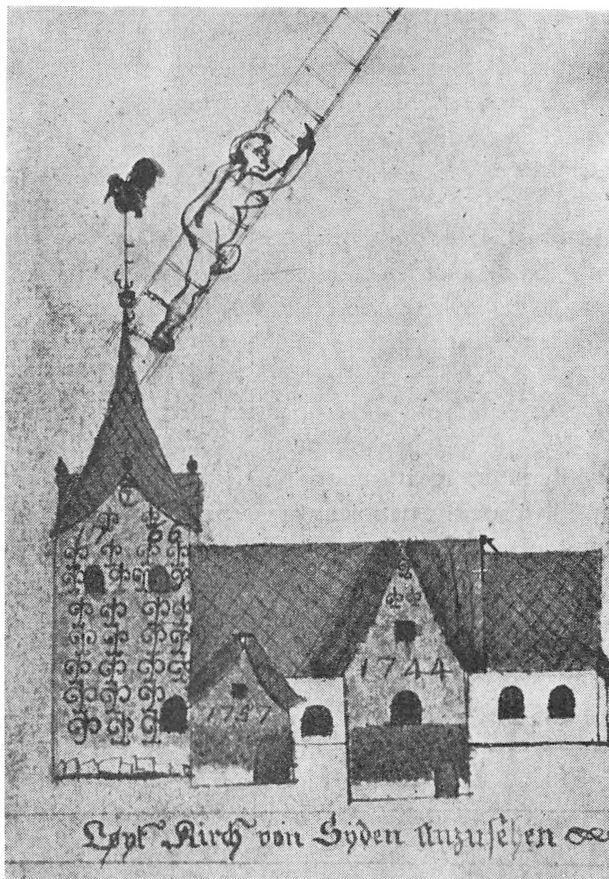
Er ieg ved Jesu Blod gienkiøbt
Fra Synd, fra Død, fra Satans Rige,
Ved Aand og vand gienfødt og Døbt,
O, Naade, Naade maae ieg sige;
Den Naade mig og følge skal
Igiennem verdens Ørk og Dødsens Skygges Dal.

Med hensyn til, hvem der har digtet disse tre salmer, står vi helt uden holdepunkter. Antageligt er de hjemlige slesvigske arbejder, *måske* af lokal, løjtinsk oprindelse — i alt fald giver de i indhold og tone udtryk for den herrnhutiske vækkelse, som begyndte på Løjtland i pastor Bendixens tid.

Af helt anden karakter er derimod det enkelte ukendte vers. Det har følgende overskrift: „Tanker ved ædle og velædle Hr. Hans Michelsens grav“ og lyder således:

En vandrings mand kom her til hvile,
som med sin Kundskab sig Opsvinget
Langt over Stjerners blanke top,
hand her paa Dydens bane ilte,
Hans støv kun Jordens bytte blev.

Hvem forfatteren her er, er det nok også omsonst at gætte på. Han har nok i alt fald ikke hørt til vækkelsens folk, siden han taler om kundskab og dyd, men ikke om Kristi vunder og død. Dog har han antageligt været en løjting. Thi han står „ved Hr. Hans Michelsens grav“. Og vi tager næppe fejl, når vi ved at

På side 22 i sit hæfte bringer Hans Jespersen det i teksten omtalte vers „Ved Hans Michelsens grav“. Og her ses den følgende side 23: En fin, farvelagt pennetegning af Løjt kirke - vist det ældste kendte billede af denne særprægede sønderjyske kirke. Skikkelsen, der ad stigen over kirketårnet kravler op til himlen, må betegne Hans Mikkelsen - verset på den foregående side siger jo om ham, at han „sig Opsvinget Langt over Stjærners blanke top“.

høre dette navn tænker på den kendte degn i Løjt Hans Mikkelsen, som døde kort før jul 1796.¹⁷

Og hermed når vi til den sidste gruppe af vort hæftes salmer — nemlig de tre, som her bærer degnens navn, og to andre, der sikkert også er digtet af ham. De er på en måde hele hæftets

mest interessante del. Thi Hans Mikkelsen er jo ikke just noget kendt navn blandt Slesvigs åndelige digtere. Nok har man vidst, at han har skrevet åndelige sange.¹⁸ Men det er dog den verdslige, alt andet end åndelige vise, der har bevaret hans navn til vor tid. Det er for viser som „Mærkværdigheder ved Niels Jensen Munkes Ær-Øl“, „Den lystige Barselstue“, „Jens Kluses Høstehøjtid“ og „Den onde Birte“,¹⁹ han er blevet husket. Det er ham, der har digtet en „Ode ved en Svirebroders Grav“ og det næsvise »Regne-Exempel« til provst Bargum i Åbenrå²⁰ og sunget brændevinens pris — „O, herlig Sag, Du Brændeviin, Og dine klare Taarer“ — og skrevet gravskriften over sin kollega i landmålerkunsten, som »aldrig sveeg, hvor der blev drukken Skaaler«.²¹ Men der har altså også boet et andet sind i denne mand, der ellers var mest kendt som den gennem lange perioder fordrukne degn og højst bramfrie visedigter, der også havde god søgning som »klog mand«.²² Har han til tider ført et tvivlsomt levned, så har han også — måske under indflydelse fra sin gejstlige foresatte, pastor Bendixen, og måske i sin modnere alder — haft stunder, da han kunne skrive f. eks. disse linjer: „Naar man for Øje seer som sin forvisset Død, Da Skibets tumlend' Cours til Andagt vistnok presser“.²³ Og nu møder vi ham i Hans Jespersens hæfte altså også som salmedigter.

Thi her læser vi på en side følgende: „Herhos et Tillæg af nogle faa Psalmer sammendigtede af Hans Michelsen med hosløvede Melodier“. Og så følger tre salmer, som vi ud fra disse ord må tilskrive Hans Mikkelsen. Vi står her vistnok over for et fund, da salmerne synes hidtil at have været ukendte. De skal derfor nu omtales og således fremdrages af deres næsten tohundredårige glemsel.

Alle tre er de passionssalmer og skildrer i stærke vendinger digterens følelser ved betragtningen af Jesu lidelser og død. Den første, som har 12 vers til melodien »Af dybsens Nød raaber ieg til dig«, er en opfordring til at følge med til Golgatha og tage plads under Frelserens kors:

Hvo som vil med paa Golgatha,
 Han samle sine Tanker,
 Saa vil vi der beskue da
 Vor Sieles Frelse-Anker.
 Vi vil j Aanden ret besee,
 Hvor man, uagtet all Hans Vee,
 Ham fast til Korset banker.

Og nu følger en drastisk skildring af Jesu korsfæstelse og død: „Man sprenger, strækker, drager dig, uagtet all din Pines Skrig“. Du, Herre Jesus, hænger der „i tusind Pines Svier“ og vrider dit sårede legeme. „Du flyder i dit Blod — — — og alting taalig bier“, indtil du „mod Dødsens Nat Dødfarved nu henblegner“, mens dit Blod „Af Korset, som en stridig Flod, Nedrinder og nedregner“. Thi der var ingen anden forløsningsmåde for os syndere. Men her *er* også nåden: „Den blodig Orm i Korsens Vee Jeg altid vil for Øye see, Hand skal mig nok bevare“. Og Hans Mikkelsen slutter i tydeligt herrnhutisk tone: „Min Kierlighed! ieg vil igien Med Kierlighed dig møde“.

Den anden salme, som har 16 vers på melodien »Jesu søde Hu-kommelse«, bærer denne overskrift: »JESU Tørst eller Den paa Korset med Æddikke skenkede Jesus«. Her mediterer digteren, grebet af gru og skam, over den drik, Frelseren fik rakt i sin lidelse:

Hvad var det for en Ledske-Drik,
Paa Korsets Træe min JESus fik?
Hvad har man rede til ham først.
Nu hand beklager sig af Tørst?

Det er den sure, stimulerende eddike — dobbelt grusom her, fordi „man ved den sure Saft Forlænge vil hans Levnets Kraft“. Er han da glemte i Himmelen? Kommer ikke en engel at styrke ham som i Getsemane? Nej. Og nu følger disse gribende linjer:

Ney! ney! min JESus bøde maa
For mine Lyster og Attraae:
Hvad som er sød for min Natur,
Var i hans Tørst ham Æddik suur.

— — —
Naar Vellyst-Drik hos dig faaer Smag,
Da tænk paa den ret grumme Dag,
Paa hvilken i saa suur en Skaal
Din JESus drak dit Synde-Maal.

— — —
Jeg aldrig nyde skal en Taar,
Før ieg betænker dine Saar,
Og før ieg tænker paa den Drik,
Som til Valet min JESus fik.

Jeg daglig Dags hvert Øyeblik
Betænke vil den suure Drik;
Jeg daglig vil hver Synd afstaae;
Nok, naar ieg din kun blive maa.

— — —
Og som du tørster efter mig,
Lad mig og Ledskes saa i dig!

Det er ved læsningen af disse vers næsten uundgåeligt at tænke på Hans Mikkelsens andetsteds bevidnede kærlighed til den „Vellyst-Drik“ brændevinen. Vi kommer ham her så mærkeligt nær og aner, at han måske ligefrem har oplevet en regulær omvendelse og er blevet et medlem af den herrnhutiske kreds, som samledes om pastor Bendixen.

Hans tredie salme, hvis 8 vers kan synges på melodien „O, Menneske! begræd din Synd“, har overskriften „JESU Død“ og begynder således:

O, Jammer, Smerte, Skræk og Vee!
 Ak! skal ieg saa min JESum see
 I Smerte allevegne?
 Ak, skal ieg see Guds Hierte-Blad
 Iblant Misdædere i Rad
 Paa Golgatha henblegne?
 Ak! skal ieg see den store Mand
 I en saa dyb Fornedret-Stand
 Og saa elendig Vaade
 Paa Korsets Træe i Dødsens Nat
 Henfalme og bortsvime plat?
 O, Under overmaade!

Her skildres i voldsomme udtryk og med dyb grebthed selve Jesu Død: „Min Hierte-Frelser, mild og sød“, han, som er „alles Lives Liv“, bliver kold og stiv. Han, som er selve Guds herlighed, falmer hen i døden. „Hvor maa det giennem Siælen gaae, Hvor Haaret mig om Øret staae“ ved synet heraf! Men værst er den selverkendelse, som Frelserens død vækker i digteren:

Ak! ieg var Skyld, min JESu sød,
 I din den haarde skamfuld Død:
 Jeg volte dig den Smerte.
 Det var min Død, min dom og Band,
 Der brød, min kiere Frelsermand,
 Dit ret uskyldig Hierte — — —.

Derfor beder han om nåde og lover, at „Du altid skal i Siælen staae, Ret som ieg dig for Øye saae I Dødsens sidste Qvale“.

Selv om Hans Mikkelsen i disse tre salmer betjener sig af de inden for Kirkens gamle passionsmystik almindelige begreber og udtryk og således holder sig inden for en traditionel bane,²⁴ kan vi dog ikke frakende ham en egen poetisk dygtighed og originalitet: Disse salmer står poetisk over flertallet af hans verdslige

viser og viser en større omhu i udarbejdelsen, der velsagtens er dikteret af selve deres emner og den helt anden baggrund, som der her skrives udfra.

Endeligt når vi til vort hæftes to sidste salmer, som vi af forskellige grunde mener også at måtte tilskrive Løjt-deggen. Den første kaldes på sit særskilte titelblad „Dødens Skue Plads aabned under den bekjendte Melodie: Vor Fader udi Himmerig“ og begynder med disse ord:

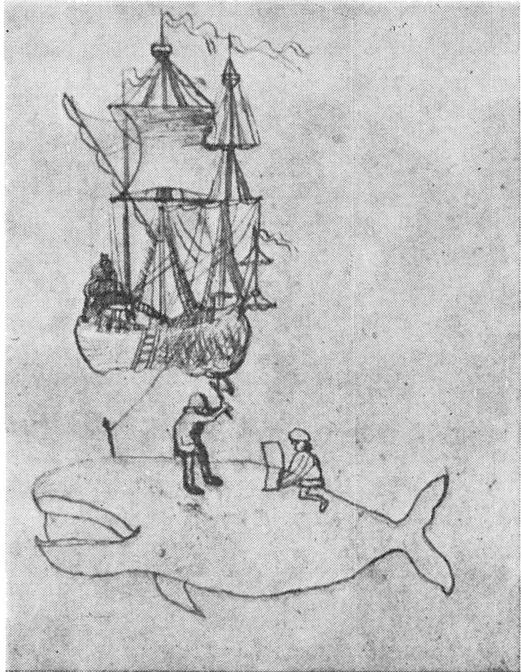
En meget ubehagelig
Materie ieg vil for dig,
Mit Menniske, nu sette hid,
Som handler om den sidste Tid,
Naar du af denne Verden maa
Og ind i Evigheden gaae.

Her skildrer i alt 28 vers meget drastisk menneskets endeligt: Den sidste sygdom, da dets legeme er dets „egen Pine-Bænk“ — døds kampen: „Nu kommer ret den haarde Kamp, Den sidste Fiendes Voldsomhed Udtrykker nu den kaalde Sveed“ — liget, som kendes på, at „Den bleege Farve overalt Afmaler strax en Liig-Gestalt“, og at da „aabner sig i samme Stund Den saa henfaldne døde Mund“ — ligstuen med kiste og „Jorde-Blee“ og den „ulidelige Stank“, der gør, at „den, som elskdest uden Svig, Omfavnes ey, naar den er Liig“ — og endeligt graven, „Som er bemenet i Gemeen Med Hoved-Pander, Døde-Been“, og „Hvor Orme kryber ind og ud“, så vi kan se de huler, hvor øjnene *har* siddet, og det, som *var* næsens sted. Sådant er menneskets endeligt. Og bagved venter evigheden, hvorfor digteren slutteligt spørger: Er du beredt hertil? Står du „i Naadens milde Skin“, så at, når dit lig „maa Sin Raadnelse igiennemgaae, Din Siel i Lyset da maa boe Hos Gud i de Udvaldes Roe?“.

Den anden af disse salmer har også sit særskilte titelblad med disse ord: „Overflødighed for Mangel eller En Velsignet Sommer for en trang Vinter forandret efter Guds milde Forsyn under den Mel. Gud Fader udi Himmerig“. Dette er en sommersalme, af hvis 33 vers det første lyder således:

Gak ud omkring i Mark og Eng,
opløft Fornuftig Øye,
Giv agt paa alting der i Fleng
og merk paa dette nøye.

*Denne og den følgende
illustration fra
Hans Jespersens hæfte
vidner om stor tegnekunst
og viser tillige
mange løjtingers to hoved-
beskæftigelser:
Søfarten og landbruget.
Bondsønnerne drog vidt
over fjerne have - nogle vides
også at have deltaget i
hvalfangst - og vendte så
hjem for at dyrke
fædrenejorden.
Hvalfangerscenen her
med dens fine detaljer
vidner om selvoplevelse.*

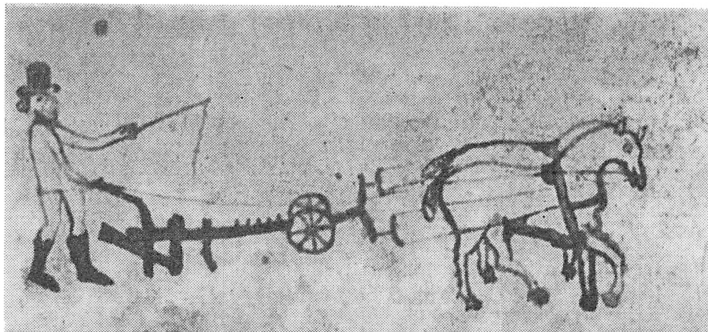

Salmen udmaler med taknemlighed det frydefulde syn af markernes grøde, der må „fyre ret vor Andagt op til Priis og tak og Ære Viit over alle Stiernes top vor store Gud at bære“. Særligt stærkt taler Løjtlands sommerfrodighed om Guds forsyn over for den fattige, hvem „hine riige Daarer Kort siden i den svare Tid aftrykte Suk og Taarer“, idet de nægtede ham korn og brød af deres overflod. Men nu:

See, hvilken sød og venlig Gud:
dig alting var afkortet,
Nu har du fra hans Forsyn bud,
hans haand er uforkortet.

Og ikke blot til sine børn sender Gud sin godheds frugt, men også til de ugudelige:

Sin Soel hand lader dem opgaae
og lader allevegne
Paa deres Agger ligesaa
som paa de Frommes regne.

Hjemvendte fra søfarten kom bondesønnerne siden til at gå bag ploven som manden her med den høje hat og pisken.

Derfor munder salmen ud i en stor tak og lovsang til Gud:

Vi derfor kysser paa din Fod
med tusind tak og glæde.
O Gud, vor Gud, hvad est du god,
vor Gud paa Ærens Sæde.

Disse sidste ord får os til at tænke på en anden og større salmedigter: Brorson. Og der er også flere steder i denne salme efterklange af Brorsons tilsvarende sommersalme: „Op! al den ting, som GUD har gjort“. ²⁵ Således i versemål og rytme. Vor salme angives jo også at være skrevet »under den Mel. Gud Fader udi Himmerig« — netop den samme melodi, som Brorson anviser til sin salme. Men også billeder og udtryk minder os her om biskoppen i Ribe. F. eks. vers 28:

Mon du din Omhue og din Flid
din Forraad kand tilskrive.
Mon du et Straa vel nogetid
den mindste vext kand give.

De sidste linjer her kalder straks Brorsons vers frem i erindringen:

Gik alle konger frem i rad,
I deres magt og vælde,
De magted' ey det mindste blad
At sette paa en nælde.²⁷

Og versene 30 og 31:

Vi derfor kysser paa din Fod
med tusind tak og glæde.
O Gud, vor Gud, hvad est du god,
vor Gud paa Ærens Sæde.

O Gud, vor store Gud, vor Gud,
hvo kand din Lov udsiunge,
hvo kand din ære sige ud
med nogen Engel Tunge.

Også Brorson lader sin salme klinge ud i et betaget udbrud:

Hvad skal jeg sige? mine ord
 Vil ikke meget sige;
 O GUD! hvad er din viisdom stor,
 Din godhed, kraft og rige!

— — —
 O! priser GUD paa denne jord
 Hver, som har sands og tunge,
 Og al den deel, i himlen boer,
 Vor Skabers lof skal siunge.²⁸

Dette er andre ord. Men det er svært at frigøre sig fra den forestilling, at vor salmes digter, da han skulle slutte sin lovprisning af Gud, har haft Brorsons vers i tanke og har lånt klange fra hans instrument — omend resultatet ikke kan måle sig med forbilledet.

Når vi som nævnt vover at se også disse to salmer som stammende fra Hans Mikkelsens pen, kræver dette en begrundelse. At de begge i alt fald er slesvigske, slutter vi af sproget — her forekommer gang på gang udtryk fra slesvigske bondemål og enkelte slesvigske germanismer.²⁹ Og at de har Hans Mikkelsen til forfatter, slutter vi af indre grunde. F. eks. leverer „Dødens Skue Plads“ en skildring af ting, som i alt fald en Kirkens tjener som degnen har haft rig lejlighed til at opleve: Den særlige stemning og luft i ligstuen — degnen var jo med, når lig blev sunget ud; og de mange ligdele, som kommer for lyset, når en ny grav kastes på en gammel kirkegård — og degnen havde jo som den, der ringede bedeklokken, sin daglige gang over kirkegården.³⁰ Denne skildring gør det meget nærliggende at antage *degnen* Hans Mikkelsen som denne salmes forfatter.³¹ Hvad „Overflødighed for Mangel“ angår, synes Hans Mikkelsens forfatterskab endnu sikrere. Thi her forekommer følgende vers:

Her maa du nu ret skamfuld staa,
 du gierig Korne-Puge,
 som ideligen pønset paa
 din Næste at opsluge.

Og blandt Hans Mikkelsens viser bærer en netop overskriften „Samtale imellem Peder Kornpuge og Jacob Sax, om Forandring i Tiden“.³² Her skildres den hårdhjertede kornpuger, bonden Peder, der klager over, at alle marker står fulde af afgrøde, hvorved kornpriserne nu synker. Hans omkvæd til denne „dårlige“ tid

lyder: „Dyrtid ønske vi, det maa Du sikker tro“. ³³ Thi så får bonden mere for sine varer. Og i tidligere dyrtider „kunde jeg mig længe lade tigge Og dyrt betale til og have Tak endda“. ³⁴ Ja, Peder Kornpuge udbryder endog:

Jeg sad med Mængde Korn, men sagde ofte nei.
Jeg svoer vel stundom til, jeg Intet kunde miste,
For det at gjemme op til endnu sværer Tid;
Nu er jeg paa mig selv saa gal, at jeg kan briste. ³⁵

Når vi i salmen ikke blot møder en lige så hårdhertet kornpuger, men også hører følgende anklage imod ham:

Du slog dit Hierte og din Bing
saa tit i Laas og Lukke,
naar hine efter Korn omkring
gik bort og maate sukke.

Hvor tit fornægtet du ey plat,
du intet kunne miste,
Ja soer dertil vel *stundom,* at
du maate døe og *briste.*

Endskiønt du havde overflød
og nok paa Loft og hilde,
men prisen blot dig ey anstod,
du meere have vilde —

--- da finder vi både verbalt og indholdsmæssigt en så stor lighed mellem vise og salme, at vi må se den samme mand som forfatter i begge tilfælde — blot med den forskel, at han i visen gør lystigt nar ad kornpugeren, mens han i salmen taler ham til med kristelig alvor og foreholder ham det regnskab, der venter ham hos Gud. Vi vover således at tilkende Hans Mikkelsen forfatterskabet også til „Overflødighed for Mangel“.

Men endnu et spørgsmål må vi her tage stilling til: Er disse to salmer afskrevet i vort hæfte efter nu tabte Luckander-tryk? Vi ved, at Hans Mikkelsen fik adskillige af sine viser trykt hos Luckander i Haderslev. ³⁶ Og vi har set, at Hans Jespersens hæfte rummer afskrifter af i alt fald to Luckander-tryk — nemlig salmen „Brudens Salige Vente“ og Hans Hass' morgen- og aftensalmer. Kan da ikke også de nævnte salmer have nået hans hæfte gennem de små tryk fra Haderslev? Visse ting gør dette meget sandsynligt. Ligesom „Brudens Salige Vente“ har sin egen titelside i hæftet, har også „Dødens Skue Plads“ og „Overflødig-

hed for Mangel“ det. Har her da ikke først foreligget to tryk, af hvis titelblade vi her ser kopier? Hæftets titelside til „Dødens Skue Plads“ er desuden forsynet med en detaljeret pennetegning: Dødsengelen sidder på en kiste flankeret af et timeglas og et slukket, osende lys. Dette motiv har indtil de mindste detaljer så stor lighed med en vignet, som vi gentagne gange finder brugt i Luckanders tryk,³⁷ at Hans Jespersen her med sikkerhed kan antages at have haft et Luckander-tryk liggende foran sig, da han udførte sin tegning. Og nederst på titelsiden til „Overflødighed for Mangel“ ser vi tegnet en fin krukke med blomster i. Den har så stor lighed med en blomsterkrukke, der er brugt som vignet på i alt fald eet samtidigt Haderslev-tryk,³⁸ at vi også her må antage et sådant tryk som forlæg for Hans Jespersens tegning. Vi kan ikke bevise det ved at fremlægge selve de originale tryk. Men det er altså overmåde sandsynligt, at også de to her Hans Mikkelsen tilskrevne salmer har været trykt hos Luckander i Haderslev.

Ja, måske tør vi gå endnu videre og antage det samme om vort hæftes tre sikre Hans Mikkelsen-salmer om Jesu lidelse og død. Thi overskriften over dem er placeret på sin egen side og har derved karakter af et titelblad. Og selve ordvalget og opsætningen her leder også tanken hen på en selvstændig tryktitel:

Herhos et Tillæg
af
nogle faa
Psalmer
sammendigtede
af
Hans Michelsen
med hosføyede
Melodier.

Udtrykket „Herhos et Tillæg“ behøver ikke nødvendigvis at være Hans Jespersens, valgt af ham under den fortskridende afskrivning af hans hæftes indhold. Det kan også dække over det forhold, at de tre følgende salmer har ligget foran ham som del af en salmesamling, som et med eget titelblad udstyret tillæg til et salmetryk, der nu ikke mere er os bekendt. Og har salmerne

Den håndtegnede titelside til hæftets salme „Dødens Skue Plads“ viser bl. a. dødsengelen siddende på en kiste omgivet af det slukte livslys og det udrundne timeglas. Næsten alle detaljerne i denne tegning genfinder vi som vignetter i Luckanders Haderslevtryk. Til højre læses foraningen: „Vær altid vaagen og bered og Lev saaledes som du ønsker at ville have Levet naar du skal døe“. Og herunder fremhæver skelettet og dødningshovederne anbragt midt i landskabet den følgende salmes alvorlige indhold.

„Dødens Skue Plads“ og „Overflødighed for Mangel“ været trykt — hvad vi efter det ovenfor fremlagte går ud fra — skulle da ikke også Hans Mikkelsens passionsalmer have været det?

Endeligt må i denne forbindelse nævnes, at vort hæfte rummer endnu to ting, som er omtale værd. Næmlig en hel side, der i en fint tegnet ramme af bladdekoration bærer ordene »Den Beskiermende Gud« og herunder i et landskab med huse viser en høne, der vogter sine kyllinger. Og en halv side med påskriften „Det Rolige Hierte“, hvorunder sees bl. a. en hvilende kvinde. Den antagelse ligger nær, at Hans Jespersen kan have hentet også disse to siders motiver fra titelbladene til nu ukendte tryk, hvis titler har været de anførte ord. Men da disse sider i hans hæfte ikke følges af salmer svarende til deres motiver og påskrifter, melder sig også den mulighed, at vi her står over for kopier efter nogle ikke længere kendte etbladstryk eller efter dele af sådanne.³⁹

Skal vi slutteligt sammenfatte, hvad vor beskæftigelse med Hans Jespersens salmehæfte har lært os, da er fundet af Hans Mikkelsens salmer vel det vigtigste resultat — vi har hermed forøget vort kendskab til denne slesvigske digters produktion og dermed kunnet præstere en rehabilitering af Løjt-deggen: Han var altså ikke kun den sprælske visedigter og synftige brændevinslovpriser, men også en salmedigter af ikke ganske ubetydeligt format. Men også de enkeltheder, hvormed vi har kunnet øge vor viden om Haderslevs ældste bogtrykkeris virke og udbredelsen af dets tryk, er et resultat. Og ikke at forglemme: De i hæftet fundne salmer af endnu ukendt oprindelse, der sammen med dets øvrige indhold kaster nyt lys over slesvigsk kristenliv i det 18. århundredes sidste halvdel. Jo, der er stadig nok at forske efter og lykkeligtvis meget at finde frem i det „skjulte“ Sønderjyllands historie.

NOTER

1. Hæftet ejes nu af fru Erika Jespersen i Stollig, enke efter gårdejer Jes Eschelsen Jespersen, som var oldebarn af Hans Hansen Jespersen i Skovby. Jeg skylder fru Erika Jespersen tak for lang tids lån af dette værdifulde arvestykke, ligesom lærer Jes M. Holdt, Rugbjerg, takkes for personalhistoriske oplysninger.
2. Løjt kirkebogs register over konfirmander fra denne tid eksisterer ikke mere. Om pastor Bendixen og vækkelsen i Løjt sogn se Arends I, s. 40; J. Brodersen: *Fra gamle Dage* (København 1912), s. 456 ff. og Fr. Schrøder: *Brødremenighedens Indre Missions-Gerning i Nord-slesvig 1745-1773*, i SJy Årb 1939, s. 102.
3. Her som i alle følgende citater er hæftets ortografi bevaret. Kun tegnsætningen er lempeligt ændret og enkelte stavfejl rettet.
4. Thomas Kingo: *Samlede Skrifter III* (København 1939), s. 73 ff.
5. *Bibliotheca Danica I*, sp. 338.
6. »Siælens Himmelsche Jerusalem« er behandlet af H. Hejselbjerg Paulsen i: *Sønderjyds Psalmesang 1717-1740* (Christiansfeld 1962), s. 71 ff. At salmen har været ret kendt, sees deraf, at den i et Luckandertryk fra Haderslev bruges som melodiangivelse. Se Olav Christensen: *Haderslev bys første bogtrykker Hinrich Luckander 1759-1792* (Haderslev 1959), s. 84, nr. 215.
7. Bindet findes i Universitetsbiblioteket i København.
8. At »Brudens Længselsfulde Kom« 1768, som mangler angivelse af trykkested, må være et Luckander-tryk, viser både vignetten på titelbladet og vignetten på s. 2, der begge går igen i flere sikre Luckander-tryk i Christian Knudsens samlebind. Olav Christensens i note 6 nævnte arbejde kan således for året 1768 (s. 48) suppleres med »Brudens Længselsfulde Kom«.
9. Om Hans Hass - 1708-86 - se Bjørn Kornerups uddrag af degnen i Hvirring Herlov Dalhoffs håndskrevne »Lexicolon« i *Kirkehist Saml 6. r. II*, s. 114 f. Dalhoff, der forøvrigt er træffende portrætteret i Sigurd Elkjærs roman »Else Marie«, København 1953, nævner salmerne blandt Hans Hass' få trykte arbejder. Og da han skriver, at han har modtaget en del selvbiografiske oplysninger fra Hass d. 20. oktober 1784, må salmerne være blevet til før dette år.
10. Trykket, som er på 8 sider i oktav, bærer intet årstal. Se Olav Christensen s. 88, nr. 225. Også andre salmer har Hans Hass fået trykt i Haderslev: Olav Christensen s. 86, nr. 220 og 221.
11. At også andre jyder end Hans Hass har haft forbindelse med Luckanders trykkeri, fremgår af Herlov Dalhoffs »Lexicolon«, der nævner, at den næsten blinde bondekarl Peder Pedersen i Hornborg sogn vest for Horsens 1774 fik trykt hos Luckander »Tvende gudelige Sange -- forfattet af et fattigt Barn i Hornborg-Sogn, Flemming By ved Navn Peder Pedersen«. Se *Kirkehist Saml 6. r. II*, s. 132 f. Også her kan således Olav Christensens arbejde om Luckander suppleres med endnu et tryk fra året 1774 (s. 54). Ja, forbindelsen mellem Jylland og Haderslev gik også den modsatte vej, idet samme Peder Pedersen forsørgede sig selv og sine gamle forældre ved at sælge vise- og andre tryk, som han købte i Haderslev. Se *Kirkehist Saml 6. r. II*, s. 133.
12. Netop i 1890'erne mærkedes i præsterne P. H. Jensens og C. H. Andre-sens tid en vis vækkelse i Løjt sogn, skabt af Indre Mission. Se Jes M. Holdt i »Den nordlesvigske Kirke« II (Haderslev 1948), s. 220. Og det i 1897 trykte hæfte indeholder bl. a. to salmer af den til Indre Mission knyttede lægprædikant Jens Sørensen Dyrholm fra Lange-land. Om ham se *Dansk Biografisk Leksikon VI*, s. 158 f.
13. Se »Evangelisk-christelig Psalmebog« nr. 147 og vor nuværende

- salmebog nr. 179. Verset er behandlet af Anders Malling i »Dansk Salmehistorie« III (København 1963), s. 334 f. Om Ove Malling se Dansk Biografisk Leksikon XV, s. 256 ff.
14. Læg mærke til, at også Anders Malling, der på det i forrige note nævnte sted i »Dansk Salmehistorie« søger at bestemme Ove Mallings vers som en fri gendigtning af tanker fra Johann Heermanns tyske salme »Jesu, deine tiefe Wunden« (Se om denne »Dansk Salmehistorie« III, s. 10 ff.), bevæger sig forsigtigt på formodningens grund. Måske kan vor her fremsatte hypotese tjene som korrektur til Mallings formodning og ansøre til videre forskning over begge versenes tilblivelse. Der er endnu mange huller i vor viden om dansk salmehistorie.
 15. H. A. Brorson: Samlede Skrifter II (København 1953), s. 334 ff.
 16. Samme sted s. 336.
 17. At det anførte gravvers over Hans Mikkelsen er kommet med i Hans Jespersens hæfte, må således tidsfæste dette til et af årene efter 1796. Om Hans Mikkelsen se J. Brodersens i note 2 nævnte arbejde s. 456 og Jes M. Holdt: Skoler og Skolelestre i Løjt Sogn i gamle Dage, i SJy MSkr XII (1935-36), s. 203 ff.; se også årgang XIV (1937-38), s. 161.
 18. Dette omtaler Frederik Fischer i forordet til »Digte af Hans Mikkelsen. Samlede og udgivne af Fr. Fischer«, Aabenraa 1860, s. V.
 19. Fr. Fischers i forrige note nævnte udgave af Hans Mikkelsens digte s. 10 ff., 83 ff., 113 ff. og 173 ff.
 20. Samme sted s. 30 ff. og 167 f.
 21. Samme sted s. 171 og 182.
 22. J. Brodersen s. 456 og Jes M. Holdt i SJy MSkr XII, s. 206 ff. samt J. Hvidtfeldt: Den nordlesvigske Embedsstand 1700-1848, i SJy Årb. 1958, s. 188 f.
 23. Fr. Fischers udgave s. 184.
 24. Sammenlign f. eks. hans selvanklage: J e g var skyld i din lidelse og død, med Paul Gerhards salme »O Haupt! voll Blut und Wunden« (»Dansk Salmehistorie« IV (København 1964), s. 143 f.), der bygger på middelalderdigteren, abbed Arnulf af Louvain, og med Kingos vers:

Jo, min Gud, Jeg bør ey dølg,
 At min synd foruden Tal
 Jo vaar med Dig hen at følge
 Ind i Dommens Huus og Sal!
 Mine synder Dommen skrev,
 Og Dig hen til Døden rev!
 Hvor Jeg seer din Dom og Vunder.
 Seer Jeg alt mit Segl der under.

(Samlede Skrifter IV (København 1941), s. 426).
 25. Samlede Skrifter I (København 1951), s. 217 ff.
 26. Samme sted s. 217.
 27. Samme sted s. 218.
 28. Samme sted s. 219.
 29. Se f. eks. »Dødens Skue Plads«, v. 2: »At du her ingen H i e m m e har« og v. 13: »Den matte Puls i e meer og meer Aftager«. Og »Overflødighed for Mangel«, v. 13: »Før s i n e [d. v. s. Guds] Børn skal lide Nød, Maa vand af Klipper springe« og v. 24: »Du havde overflød og nok på Loft og h i l d e«.
 30. Endnu i 1862 nævner det da trykte »Kirkeinventarium for Løjt Sogn« s. 13 f. degnens tjeneste med bedeklokken og omtaler ham endog som både klokker og graver og opsynsmand over kirkegården.

31. Endnu to indicier i samme retning må nævnes: På salmens titelblad i vort hæfte er bl. a. tegnet en rytter på en galloperende hest; og under ham står navnet »MERCURIUS«. Dette får os straks til at tænke på Hans Mikkelsens vise »Extract af Udkast og Conceptor, som Diogenes - - - haver opmærket«, hvis sidste vers nævner samme person, også her i hastig galop:

Det Øvrige jeg alt fra mig i Reent leverte
Og af Mercurius en Skriveløn begjærte,
Som mig paa Timen min Begjæring plat afslog
Og sin Nærværelse paa Øjeblik unddrog.

(Fr. Fischers udgave s. 57).

Endvidere bærer salmens titelblad udtrykket »under den bekiendte Melodie«. Nøjagtigt samme udtryk forekommer i titelen til en anden af Hans Mikkelsens viser, »Extract af en heel Søndag-Eftermiddags Landsby-Prædiken«. Se Fr. Fischers udgave s. 143.

32. Samme sted s. 93 ff.
33. Samme sted s. 97.
34. Samme sted s. 95.
35. Samme sted s. 96.
36. Samme sted s. V og 167. Olav Christensen nævner også - s. 44, nr. 44 - et mere seriøst, nu tabt digt af Hans Mikkelsen i anledning af kong Frederik V's død trykt af Luckander 1766. Og forfatteren selv har på Kegnæs fundet et fragment af Løjt-degnens i note 31 nævnte »Extract af en heel Søndag-Eftermiddags Landsby-Prædiken«. Fragmentet svarer til siderne 144-51 i Fr. Fischers udgave. Denne vise er forøvrigt det eneste af hele Hans Mikkelsens produktion, for hvilket han nævnes i Ehrencron-Müllers danske forfatterleksikon - se bind V, s. 392. Det er således ikke ubegrundet at gøre opmærksom på denne digter, at han ikke skal glemmes helt iblandt os!
37. Se »En meget smuk Nye Sang, over det menneskelige Livs Løb - - - Trykt i Haderslev 1789« og »Fire aandelige Sange - - - Haderslev, trykt og at bekomme hos H. Luckander«, uden år, der begge anføres hos Olav Christensen s. 72, nr. 160 og s. 80 f., nr. 199. Endvidere »En Christens Testamente, eller Forberedelse til Døden - - - Haderslev, trykt og at bekomme i dette Steds Bogtrykkerie«, uden år. Dette sidste tryk er ikke nævnt hos Olav Christensen, men findes i Christian Knudsens samlebind »Gudelige Viser og Psalmer trykt i Haderslev« som nr. 41, hvor også førstnævnte tryk 1789 findes som nr. 13. Nævnes skal også den lille slutvignet i »Trende Gudelige Viser. Den Første: Om Længsel efter Døden - - - Haderslev, at bekomme i Bogtrykkeriet«, uden år (Christian Knudsens samlebind nr. 45): En engel sees med en palmegren og en ring eller måske snarere en krans i hænderne. Dødsengelen i vort hæfte bærer i sine hænder nøjagtigt de samme ting.
38. Etbladstrykket »Et glædeligt Nyt-Aars Ønske til en Huus-Fader - - - [og] en Huus-Moder af den hæderlige Bonde-Stand«. Dette tryk, som er uden år, må stamme fra tiden omkring 1800, men har antageligt haft nu tabte forgængere. Beskrivelse af det samt formindsket gengivelse af vignetten findes hos V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870 (København 1961), s. 127, nr. 195 og Johs. Chr. Nielsen: 165 Aar. Et nordslesvigsk Bogbinder- og Boghandlerfirma fra 1765-1930 (Haderslev 1931), s. 24.
39. Om denne litteraturgren - også som den dyrkedes i Sønderjylland - se V. E. Clausens i forrige note nævnte arbejde.

Palmerstons mæglingsforslag af 19. maj og 23. juni 1848 i den dansk-tyske strid

Af *Holger Hjelholt*.

I revolutionsåret 1848 undgik kun to af stormagterne omvæltningerne: det konservative Rusland under czar Nikolaus med Nesselrode som kansler og det liberale Storbritannien. Det sidste havde fra 1846 et — ikke særlig stærkt — whig-ministerium under John Russell. Det mest indflydelsesrige medlem i ministeriet var udenrigsministeren lord Palmerston. En nyere forfatter har om ham ment, at han passer godt ind i Podsnap-selskabet i Charles Dickens' „Our Mutual Friend“: „Vi englændere er meget stolte af vor konstitution... Den blev skænket os af forsynet“. I sin udenrigspolitik optrådte Palmerston derfor som beskytter af liberale og konstitutionelle bevægelser. Kendt er Metternichs udtalelse om ham: Hat der Teufel einen Sohn — so ist er sicher Palmerston.

Den danske martsminister Orla Lehmann har sagt om ham, at han i udenrigspolitikken var suveræn og ansvarsfri. Det er givet, at Palmerston nødigt så indblanding på sit område. Der er karakteristiske vidnesbyrd om hans vrede, når dette skete. Men det hændte dog ikke så sjældent; og indblandingen kom fra det tyske, koburgske kongehus. Ved Vilhelm IV's død i 1837 var prinsesse Viktoria, datter af hertug Edvard af Kent og en koburgsk prinsesse, blevet dronning, 18 år gammel. I 1840 blev hun gift med sin slægtning, prins Albert af Sachsen-Koburg-Gotha, og da hun — som hun selv siger — ved giftermålet havde lovet at lyde sin mand, blev Alberts anskuelser på det udenrigspolitiske område hendes. Prins Albert var nationaltysk indstillet, stemt for tysk enhed under preussisk førerskab, skal endda i 1848 have lovet bidrag til opbygningen af en tysk marine. Han var absolut ikke af den opfattelse, at udenrigspolitikken var dronningen — eller ham — uvedkommende. Alle udenrigspolitiske depecher skulle før deres afgang forelægges — og formelt billiges — af Viktoria. Hvad

der ville være sket, hvis hun — eller Palmerston — havde fastholdt sit standpunkt, står hen i det uvisse. Begge bøjede af for en konflikt. Men af hjertet ønskede hun og gemalen Palmerston hen, hvor peberet gror.

Som gesandt i London havde Preussen fra 1841 Karl Chr. Josias v. Bunsen, fortrolig ven af Frederik Vilhelm IV. Bunsen var engelsk gift, og han var persona grata i Windsor. Han sværmede — og arbejdede — for nær forbindelse mellem de to lande. Palmerston var egentlig her i ret god overensstemmelse med Windsor og med Bunsen. Fra Østrig skiltes Palmerston ved sin støtte til de liberale bevægelser i Italien, og mellem England og Rusland var der stærke interessemodsætninger — Tyrkiet og Asien. Derimod måtte Preussen, hvor man i 1846 havde indkaldt en forenet landdag, forekomme konstitutionalismens forkæmper behagelig. Lidt mindre behagelig — fra et handelssynspunkt — var den preussiske toldforening, og helt blind for, at preussisk ekspansionspolitik i hertugdømmerne ikke ville være en fordel for engelske interesser, var Palmerston sikkert heller ikke.

Da den slesvig-holstenske revolution den 24. marts 1848 brød ud, gav Preussens konge — selv så dybt ydmyget ved Berlinrevolutionen 6 dage før — den straks sin støtte. Siden fulgte forbundsdagens. Den provisoriske regering i Rendsborg havde som et af sine programpunkter det danske hertugdømme Slesvigs inkorporation i Tyskland. Uden at afvente, hvordan det i den udbrudte krig ville gå med dette programpunkt, bestemte man, at der også i Slesvig skulle holdes valg af deputerede til den nationalforsamling, der i Frankfurt skulle rådså om og vedtage en demokratisk enhedsforfatning for Tyskland. Hverken på Ærø eller Als, som man ikke fik erobret, eller i det genstridige Nord-slesvig skete der valg. Derimod lod Bunsen, Preussens officielle repræsentant i England, sig vælge som deputeret i Slesvig! Skønt han aldrig mødte i Frankfurt, er hans valg et vidnesbyrd om Tysklands kaotiske og revolutionære tilstand.

Det var denne erklærede „slesvig-holstener“, som den danske gesandt i London, Frederik Reventlow, havde som modpart, da det endelig i maj 1848 i London kom til forhandlinger mellem Danmark og Tyskland under Palmerstons mægling. Reventlow var ikke en af vore betydeligste diplomater — vi havde ikke

mange — men om hans gode vilje og iver efter at tjene sit land er der ingen tvivl. Orla Lehmann karakteriserer ham som en god dansk mand og som en mand, der let kom på talefod med englænderne.

Havde Bunsen hoffets øren, havde Reventlow støtte i det engelske folks sympati for det lille land i dets kamp mod en stormagt. Som repræsentant for en sådan faldt Bunsens ord derimod med langt større vægt end Reventlows. Men også denne havde — til en vis grad — en stormagt bag sig, Rusland, med hvis gesandt i London, Brunnow, han plejede råd om alle vigtigere skridt.

Den danske regering havde naturligt nok ønsket Rusland med ved mæglingen. Det modsatte Tyskland sig bestemt, og resultatet var, at Palmerston blev — og forblev — enemægler.

Palmerstons hovedinteresse i den dansk-tyske strid var at få freden genoprettet — uden alt for småligt hensyn til, hvem der havde ret, og hvem det kom til at gå ud over. I kampen havde Danmark overmagten til søs og kunne blokere de tyske havne — meget generende for Englands handel. Men som sømagt kunne England ikke tage afstand fra brug af blokadevåbenet. Derfor måtte Palmerstons bestræbelser gå ud på at få krigshandlingerne til at ophøre, så engelsk handel igen kunne trives. Yderligere kunne det befrygtes, at den „lokale“ krig kunne udvikle sig til en europæisk, hvis Rusland skred ind af ængstelse for forstyrrelse af ligevægten i Norden.

Kort efter den slesvig-holstenske revolutions udbrud anbefalede Palmerston den danske konge at gøre slesvig-holstenerne sådanne rimelige indrømmelser (such reasonable concessions), som kunne medføre, at de forskellige dele af monarkiet forblev samlede under hans scepter. Hvori disse „reasonable concessions“ skulle bestå, nævntes ikke. Omtrent samtidig skal han — tør man tro Bunsen — i en tilfældig samtale med denne have sagt, at hvis befolkningen i hertugdømmerne bestemmer sig for „foreningen“ — af Slesvig og Holsten — og kan hævde sig, vil ingen have noget at indvende derimod. Muligvis kan Palmerston ved en sådan udtalelse have haft den belgiske revolution i 1830 og hvad derefter fulgte i tankerne. Visse analogier mellem Belgien og et eventuelt Slesvig-Holsten kan sikkert drages.

Medens belgierne kunne hævde sig, var dette slesvig-holstenerne umuligt — trods deres forførelse af store dele af hertugdømmernes tropper under det løgnagtige påskud om „den ufri konge“. Havde Preussen ikke intervenseret, så havde oprøret hurtigt været omme.

Tysklands fjendtlige indrykning i Slesvig foranledigede den danske regering til at gøre England opmærksom på dets garanti-traktat af 1720; denne forpligtede det til at hævde Danmark i den fredelige besiddelse af Slesvig. Men Palmerston afviste traktatens anvendelighed i det foreliggende tilfælde, da Tyskland havde erklæret, at det ikke var dets hensigt at ville erobre Slesvig. Enhver opfordring fra dansk side til aktivt at støtte Danmark afslog han med, at England havde påtaget sig at mægle; det kunne ikke tage parti for nogen af parterne; man måtte afvente, hvad der kom ud af mæglingen.

I begyndelsen af maj trængte Bunsen stærkt ind på Palmerston, for at denne energisk skulle tage fat på mæglingen ud fra tyske synspunkter. Ved en mundtlig forhandling mellem dem den 13. maj stillede Palmerston følgende forslag til en våbenstilstand: 1. fjendtlighedernes ophør til lands og vands; 2. frigivelse af krigsfanger og af opbragte eller beslaglagte skibe; 3. de danske tropper rømmer Slesvig; 4. de tyske Jylland og hertugdømmerne. Det forudsættes sikkert, at den provisoriske regering forbliver ved magten under våbenstilstanden.

I en samtale 4 dage senere med Reventlow udtalte Palmerston, at en våbenstilstand var en god ting, men et endeligt arrangement bedre! Som middel hertil udkastede han ideen om en *deling af Slesvig*.

Denne idé havde den provisoriske regering allerede fremsat sidst i marts før fjendtlighederne, skønt den kun ønskede den anvendt på de allernordligste dele af Slesvig. Den opgav den efter de tyske sejre, medens Preussen fastholdt den og ville gå med til, at dele af Nordslesvig ved afstemning kom til Danmark, når resten af Slesvig optoges i Tyskland og med mandlig arvefølge. »Er det en ringe ting«, udtalte Bunsen, »at have opnået en sådan løsning af striden ved et kortvarigt felttog?«

Den 18. maj havde Palmerston en forhandling med Reventlow. Den kom alene til at dreje sig om betingelserne for våbenstilstand,

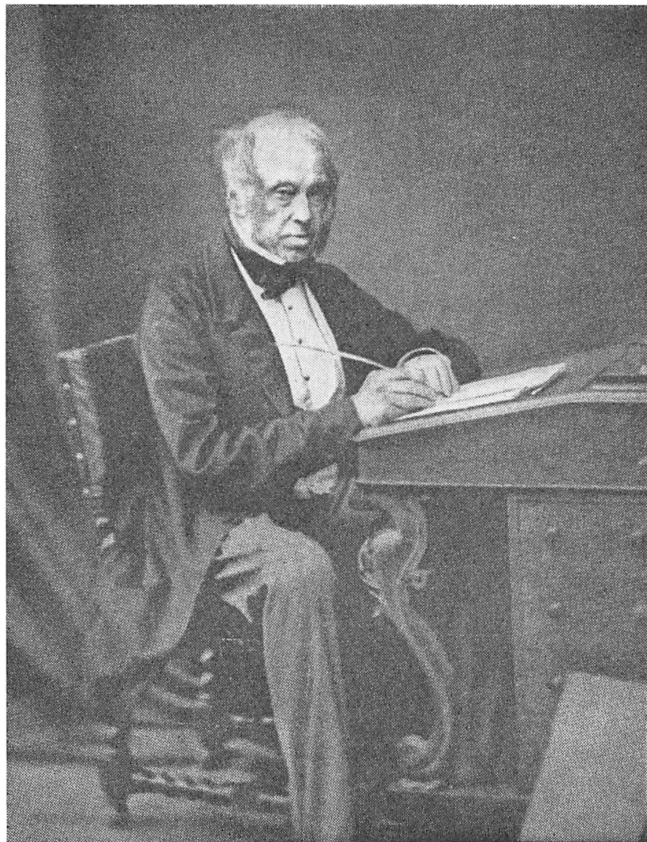
da Reventlow havde fået bestemte instrukser om ikke at indlade sig på drøftelser om en endelig afgørelse. Hver enkelt betingelse i våbenstilstandsforslaget blev diskuteret, hvorefter Palmerston ifølge Reventlows indberetning udkastede „løseligen . . . samme i 6 punkter“.

Efter Reventlow kom Bunsen for — i en 3 timer lang konference. Palmerston forelagde ham det våbenstilstandsforslag, som han lige havde drøftet med Reventlow — og efter dennes opfattelse billiget. Bunsen erklærede det straks for uantageligt, og det lykkedes ham under konferencen at vinde Palmerston for sin opfattelse: at våbenstilstanden skulle forbindes med fredspræliminærer, og at disse skulle gå ud på deling af Slesvig.

Ifølge Bunsens beretning enedes de to herrer om, at Bunsen næste dag skulle sende Palmerston de preussiske forslag om våbenstilstand og fredspræliminærer. Så ville Palmerston samme aften skrive til København og instruere den engelske gesandt her, sir Henry Wynn om at anbefale delingsplanen til den danske regering. Jeg er „højt tilfreds“ med Palmerstons optræden i denne vigtige konference, konstaterer Bunsen.

Da Reventlow ved et hofbal om aftenen den 19. spurgte Palmerston, om det forslag, de havde diskuteret dagen før, var antaget af Bunsen, nøjedes Palmerston med det svar, at han sendte forslag til den danske regering om at „afgøre hele sagen på engang“. Skønt Bunsens forslag var så helt anderledes end det med Reventlow drøftede, fandt han det altså ikke nødvendigt at tage en ny forhandling med den danske gesandt, før han hen over hovedet på denne sendte København sin anbefaling af delingsforslaget.

I depechen den 19. maj til Wynn pålægges det denne at få den danske regering til at gå ind på, at den provisoriske regering styrer begge hertugdømmer under våbenstilstanden, og i det hele bemyndige Reventlow til at gå med til betingelser, man kan vente, Bunsen vil acceptere. Men det var ønskeligt, fortsætter depechen, om man samtidig kunne opnå en løsning af selve striden. Der nævnes 4 muligheder; som den sidste Slesvigs deling efter nationaliteter. Denne skal Wynn anbefale. Delingslinjen kan trækkes enten efter forhandling eller af kommissærer på stedet. Palmerston var modstander af afstemning, hvad Bunsen havde

*Lord Palmerston.
(Fotografi fra hans senere år.)*

gjort sig til talsmand for. Som en grund for Danmark til at acceptere delingen anfører depechen, at uddør den kgl. mandslinje, vil sandsynligvis begge hertugdømmer skilles fra kongeriget. Palmerston deler åbenbart den urigtige slesvig-holstenske opfattelse af arvefølgen i Slesvig som mandlig — trods begivenhederne i året 1721.

Samme dag som Palmerston godtog Preussens forslag, fik han af Ruslands gesandt meddelelse om den truende note, som Nesselrode havde sendt til Berlin, og som bevirkede, at Wrangel omgående rømmede Jylland. Dagen efter meddelte Palmerston Bun-

sen denne note. Bunsen var kisteglad over den diplomatiske sejr, han forud for noten havde vundet.

I sin konference den 20. forsøgte Bunsen som sædvanligt at manuducere Palmerston og forklare ham, hvad han havde at svare Rusland. Til den preussiske regering skrev han, at nu gjaldt det at fastholde det vundne og samtidigt vise mådehold. Hans udtalelser herom virker sympatiske, skønt de nok er stærkt påvirkede af Ruslands optræden. Han skriver: „Hvad jeg her har opnået, er hvad næppe nogen ventede: *mere kan ikke opnås*. Og mere kunne næppe heller med billighed kræves, og det ville sikkert være højst ufornuftigt at forlange mere. De tåbelige talemåder og krav hos ultra-germanerne i Frankfurt og i klubberne hjælper os ikke imod danskerne og deres forbundne: men de skiller os mere og mere fra England og indvikler os i en slem krig. Det engelske ministerium har nu engang antaget vor basis: før eller senere må Danmark antage den, når vi holder os til England . . . Hver fordring på en dansk landsby i Slesvig er en uretfærdighed, og enhver uret hævner sig. Og er det da ingenting at forene hele Slesvig med Tyskland, til hvilket det aldrig har hørt?“

I en depeche få dage senere fortæller Bunsen, hvor egenmægtigt Palmerston havde handlet ved sin, som Bunsen siger, „mærkværdige note“ af 19. Ministeriets chef, John Russell, fik først kendskab til den et par dage efter og var „meget *bestyrtet*“. Han skyndte sig at forelægge den for dronningen, men fandt, at hun „*ikke* var foruroliget derved, skønt formen ikke er den forenskrevne“. Da noten accepterede den tyske fredsbasis, er det ikke underligt, at den ikke foruroligede Viktoria og Albert.

I samme depeche fortsætter Bunsen med sine glædesytringer over noten: „Her er det uhyre skridt sket, netop aftenen før meddelelsen af den russiske note [Ruslands trussel om at gribe aktivt ind]: at Slesvigs deling er antaget som basis, og at indlemmelsen af det forenede Slesvig-Holsten er antaget“. Om delingsmåden — eller delingslinjen — var der ganske vist ikke opnået enighed. Bunsen fandt, at Haderslev og Åbenrå amter måtte tilfalde Danmark, men Tønder blive tysk. Den provisoriske regering, skriver han, bør formanens til fornuft: „Mere end det i sandhed *billige* kan vi ikke forlange, og burde vi ikke engang kræve!“ Erhvervelsen af Als var ganske vist fra et militært synspunkt

vigtig, men ud fra hvilken grundsætning ellers skulle man kræve at få Als? Beboerne var fanatisk dansksindede, og hertil kom endelig, at tyskerne jo ikke havde fået øen erobret!

Palmerstons fredsbasis syntes en kort tid at have haft mulighed for at blive accepteret. I København trængte Wynn i henhold til sine instruktioner ind på udenrigsministeren, grev Knuth, og fik endda denne til at tegne en delingslinje syd om byerne Flensborg og Husum. Den russiske kansler, Nesselrode, kunne åbenbart på det tidspunkt tænke sig en deling. Gik Danmark ind på en sådan, mente Brunnow dog, at der vel kun kunne være tale om den allersydligste strimmel, eventuelt indbefattet byen Slesvig. Så kunne slesvig-holstenerne altid synge slagsangen: Schleswig-Holstein meerumschlungen.

Allerede den 27. maj kunne Wynn meddele Palmerston, at Knuth havde foretaget et tilbageskridt fra sine tidligere overfor delingstanken imødekomme udtalelser. I begyndelsen af juni sendtes den danske diplomat Reedtz til London for at bistå Reventlow ved forhandlingerne med Palmerston. Reedtz fremhævede de store ulemper og betænkeligheder ved en deling og nævnte som løsning „*Slesvigs selvstændighed*“ eller uafhængighed — af Danmark som af Tyskland, men forenet med den danske krone.

Bunsen trængte i disse dage stadig ind på Palmerston, for at denne skulle tvinge Danmark til at acceptere forslaget af 19. maj. Det har han dog nok været uvillig til — det ville også være i strid med engelsk offentlig mening — og heller ikke har han været i stand dertil, såfremt Rusland ikke ville billige en sådan optræden fra engelsk side. Derimod gjorde han et forsøg på at få en våbenstilstand sluttet — og således at den provisoriske regering beholdt styret i hertugdømmerne. Danmark afviste forslaget.

Der fandt i de første 2-3 uger af juni en lang række forhandlinger sted mellem Palmerston og de respektive parter; selv pinse-dagene brugtes hertil. Læser man Bunsens og Reventlows depecher for disse forhandlinger, ser man, at Palmerston overfor Bunsen viser anderledes villighed til at drøfte problemer og enkeltheder end overfor Reventlow. Det nye mæglingsforslag, som Palmerston gav parterne besked om, at han ville udarbejde til afsendelse den 23. til København og Berlin, skulle også blive langt

mere præget af tyske end af danske synspunkter. I sin sidste forhandling med Bunsen skal Palmerston have sagt, at den danske konge måtte anerkende Slesvigs og Holstens politiske forbindelse og enhed ved at give dem en fælles forfatning og fælles forsamling. Til Reventlow sagde han derimod, at han ville foreslå enten deling eller tilstanden, som den var før, status quo ante. Det sidste var noget helt andet end det til Bunsen sagte.

Den 22. juni traf Reventlow Palmerston ved dronningens kur. Endnu havde han ikke haft tid til at udarbejde sit forslag, sagde Palmerston, men han ville gå hjem og gøre det. Og hjem gik han. Dagen efter sad Reventlow og ventede på forslaget. Klokkeren blev 12, den blev 4, den blev 6, men endnu hørte han intet fra Palmerston. Siden kl. 2 havde det engelske statsråd været samlet. Så begav Reventlow sig til Downing Street for at aflevere en depeche. Her erfarede han, at Palmerston virkelig var blevet færdig med sit arbejde, og at han om få minutter ville få det. „Der er dokumentet,“ ender Reventlow sit fra „Foreign Office Downing Street“ daterede brev og oversender det med Palmerstons underskrift forsynede mæglingsforslag af 23. juni.

Forslaget falder i to dele: om våbenstilstand og om en endelig løsning. I betingelserne for stilstanden kræves nu ikke længere, at tyske tropper skal rømme Holsten, derimod nok Slesvig, men her skal de danske også rømme Als. Under stilstanden skal den provisoriske regering ophøre at regere, men den nye regering, halvt udnævnt af „kongehertugen“, halvt af det tyske forbund, skal være fælles for begge hertugdømmer. Det havde under forhandlingerne — i øvrigt til Palmerstons store forundring! — vist sig, at Reventlow og Reedtz ikke var uvillige til at gå ind på en fællesregering, halvt indsat af forbundet, et princip, de hidtil bestemt havde protesteret imod!

Til løsning af selve stridsspørgsmålet gav Palmerston *to forslag*. Det første var Slesvigs deling i to hertugdømmer: Sydslesvig, optaget i det tyske forbund og med Holstens arvefølge, og Nordslesvig med kongerigets arvefølge. Det andet gik ud på, at Slesvig skulle forblive, som det nu var, med fælles administration med Holsten. Men endvidere skulle der være fælles provinsialstænder for de to hertugdømmer, hvad der ikke svarede til status quo ante. Slesvigs arvefølge skulle forblive, som den

var — hvordan den var, siges der intet om. I depechens slutning maner Palmerston parterne til forsonlighed: de må respektere hinandens overbevisning og betænke, at skønt det er let at begynde krig, er udfaldet af en sådan gemt „in the doubtful Darkness of the Future and is hid from the foresight of Man“ (i fremtidens uvisse mørke og skjult for menneskets forudseenhed).

Med Palmerstons forslag viste såvel dronning Viktoria som prins Albert sig meget tilfredse; de udtrykte begge håb om, at de stridende parter ville acceptere dem. Fra et dansk synspunkt kan der vist ingen tvivl være om, at havde man kun disse to forslag at vælge imellem, var det 1. at foretrække — med en „rimelig“ delingslinje som den af grev Knuth antydede: fra Gelting bugt til Husum. Da Reventlow gjorde Palmerston opmærksom på, at forslaget om fælles stænder ikke stemte med status quo ante, svarede han, at det var den eneste koncession, som Tyskland fik, hvis Danmark valgte dette forslag. Men for en dansk betragtning betød „koncessionen“, at Nordslesvig udsattes for samme skæbne, som Sydslesvig havde fået ved den nationalt set ulykkelige forbindelse mellem Slesvig og Holsten. Hellere vovede man endnu en kamp på liv og død med sin overmægtige modstander.

Det danske ministerskifte i midten af november betød, at man fra dansk side bestemt forkastede Palmerstons forslag af 23. juni; derimod erklærede man sig rede til at forhandle om den såkaldte 3. plan, der betegnes som *Slesvigs selvstændighed* eller uafhængighed. Den blev grundlaget for de følgende forhandlinger og afgav et vidt spillerum for fortolkninger af, hvad der rettelig må forstås ved selvstændighed og uafhængighed.

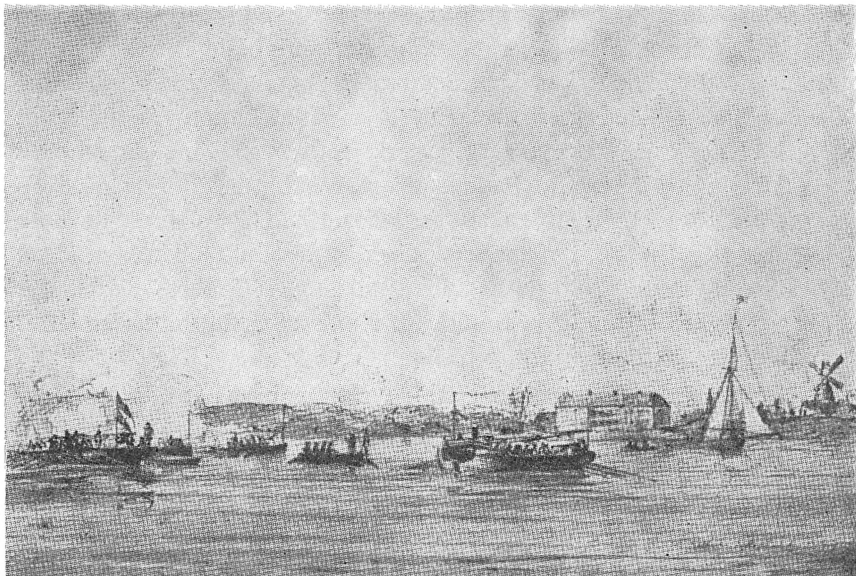
Foredrag, holdt på det nordiske historikermøde i Bergen den 11. august 1964. Her lidt omarbejdet. — Hvad det benyttede kildemateriale angår, henvises til mit i Videnskabernes Selskabs Historisk-filosofiske Meddelelser, bd. 41, nr. 1 (1965), udkomne arbejde »British Mediation in the Danish-German Conflict 1848-1850. Part One. From the March Revolution to the November Government«.

Historien om en gammel kanon

Af F. Matzen.

En af fortidens mindst omtalte våbenarter er roflotillen, der bestod af bombekanonchalupper, bombekanonjoller samt almindelige kanonchalupper og -joller. For Danmarks vedkommende tog bygningen af disse fartøjer navnlig fart efter ranet af flåden 1807, og disse små, let håndterlige, ikke ret dybtgående skibe kom til at spille en fremtrædende rolle såvel i søkrigen mod England som i treårskrigen og sidst i 1864, hvor den navnkundige kaptajnløjtnant Hammer var chef for kanonbådsflotillen ved Slesvigs vestkyst. Søfartsnationer som Italien, Frankrig, England, U.S.A., Prøjsen, Sverige og Danmark benyttede sig alle af disse fartøjer. Allerede før 1800-tallet blev de af begge parter i den amerikanske frihedskrig anvendt på Lake Champlain, og i 1805, i krigen mod de tunesiske barbarer, sejlede 8 amerikanske kanonbåde, kun 50 fod lange, fra Hampton Roads for at støde til den amerikanske flåde ud for Tripolis. De 7 nåede velbeholdne over Atlanterhavet, 1 forsvandt sporløst. De var konstrueret på basis af den såkaldte Messinakanonbåd med parancelle rig.¹

Den oprindelige danske kanonbådstype har fundet vej hertil fra Middelhavet via Sverige, idet den da verdenskendte svenske skibskonstruktør Chapman udviklede sin egen type i form af de såkaldte skærgårdsgalejer, hvis forbillede var hentet fra Middelhavet, og derefter de svenske skærgårdskanonbåde. Danmark ejede en hel del af disse såkaldte chapmanske kanonbåde, som under treårskrigen dog enten var oplagt eller blev ombygget til transportfartøjer, hvorimod flåden udrustede 42 bombekanonchalupper og 20 bombekanonjoller af den danske flådes geniale skibsbygmester Schifters konstruktion. De førte luggersejl og var bemanded med henholdsvis 64 mand og 30 årer samt 24 mand og 18 årer. Armeringen bestod af 60-pundige bombekanoner, 24-pundige kanoner og 4-pundige haubitser. Heldigvis har datidens

Danske og prøjsiske kanonbåde i kamp i Alssund ud for Sandbjerg Slot den 13. april 1849. Til venstre en dansk, derefter to prøjsiske kanonbåde, der affyrer deres kanoner. Den store rochallup udfor slottet er dansk.

Efter tegning af Emanuel Larsen. (Frederiksborg museet).

malere efterladt sig en hel del udmærkede billeder af disse små krigsfartøjer, der bl. a. i krigen 1807-14 ikke lod fjenden få ro hverken nat eller dag. De dukkede frem af deres skjul i bugter og vige og angreb den overlegne modstander hurtigt og dristigt, de erobrede 7 brigger og 1 kutter, sænkede 2 kuttere og skød 1 linieskib og 1 fregat kassable. Danskernes tab i materiel var 14 kanonbåde. Blandt de bedste fremstillinger fra den periode regnes Chr. Mølstedes maleri »En engelsk brig erobres«. I det hele taget er billedmateriellet de lettest tilgængelige overleveringer fra hine tider. Et maleri af Vilh. Melbye gengiver således en episode fra den 11. marts 1864, da panserskonnerten »ABSALON« havde taget en ved Hardeshøj grundstødt kanonbåd på slæb, medens granaterne fra de tyske batterier på Sundevedsiden slår op rundt omkring dem.

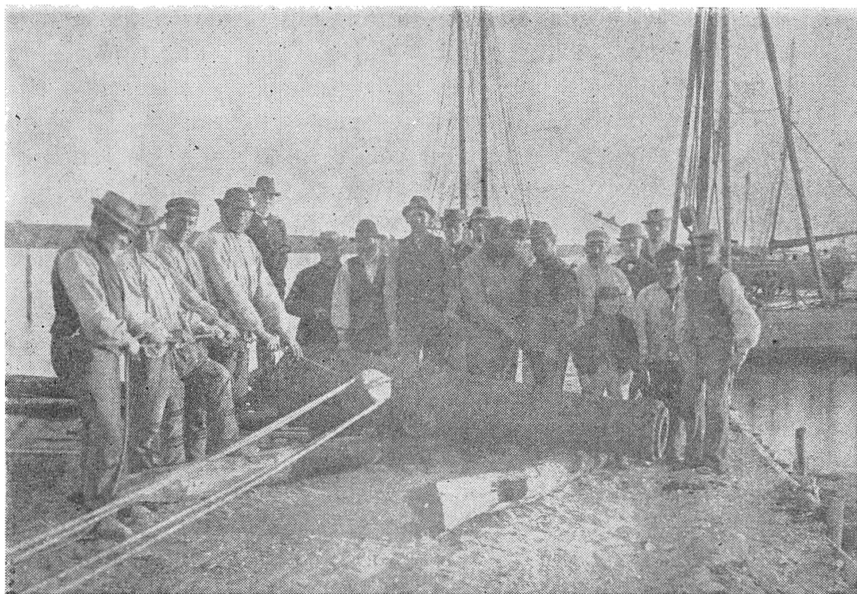
Om kanonbådsoperationer i de sønderjyske farvande hører vi første gang under treårskrigen og da såvel fra dansk som fra

prøjsisk side, idet oprørerne havde udrustet i hvert fald 11 »krigsloggere«, som de kaldte deres kanonbåde, vistnok fordi deres rig lignede fiskerloggernes fra Bretagne. De havde en besætning på 60 mand og var armeret med en kanon for og agter. Den 17. august 1848, da fregatten »NAJADEN« var engageret i en formidabel kanonduel med oprørernes batterier inde på Holnæs, hidkaldte kanonilden kanonjollerne fra Egersund, de kom uventet roende frem af morgendisen inde under landgrundene ved Holnæs, og snart efter hørtes drønene af deres skyts, der blev rettet mod fjendens flanke og tvang hans feltbatterier til at opgive deres stillinger og tage flugten.

Iøvrigt beretter smedens søn fra Nordborg, Claus Grønn, der senere blev sømand og guldgraver i Australien, i sine »Erindringer fra Sø og Land« livligt og detaljeret om, hvad han i 1848, 16 år gammel, under løjtnant Rothes kommando oplevede som krigsfrivillig med kanonjolle Nr. 2 i de snævre farvande ved Gråsten og Egersund, hvor der udkæmpedes adskillige drabelige batailler mellem kanonfartøjerne og oprørerne i land. Claus Grønns personlige oplevelser, som blev udgivet på dansk i Australien, er et værdifuldt historisk bidrag om denne epoke.

I Allsund havde kanonbådene, såvel under treårskrigen som i 1864, forskellige ankerpladser — således ved Stegsvig — Hardsenhøj, i Augustenborg fjord og, den mest omtalte, ved Arnkilsøre, hvor der var bygget lejr og anlagt havn på strandbredden. Maleren Emanuel Larsen, der levede fra 1823 til 1859, har i en tegning levendegjort en kanonbådstræfning i Allsund den 13. april 1849; den synes at have fundet sted på Sundevedsiden ud for Sandbjerg Slot. Fra samme kunstners hånd foreligger endvidere et herligt oliemaleri af en dansk kanonbåd for fulde sejl i Allsund 1848, og i relation til den efterfølgende beretning er det interessant at påvise, at kanonbåden er malet liggende tæt ind under land ved Stevning Næs, »Stevninghoj« på lokaldialekten, Als, med Sandvig i baggrunden.

En tilfældig bemærkning af kaptajn Warming på Alnor om, at hans far med sin galease »CHRISTINE« havde bjærget en gammel kanon ud for Stevning Næs i oktober 1898, afstedkom efterforskningen af kanonbådsaktionerne i Allsund i længst hennrundne dage. Et falmet, udvisket fotografi fra 1898 blev fundet

På Nis Nissens bro ved Stevning Nor den 1. oktober 1898. Den gamle kanon er sat velbeholden i land efter at have ligget på havets bund i 50 år. (Billedet er taget af snedker og købmand i Stevning, Chresten Jørgensen, fader til stifteren af firmaet Brdr. Jørgensen i Sønderborg).

frem, en kyndig fotograf fremtryllede den 67 år gamle landsætningsscene af kanonen på Nis Nissens bro i Stevning Nor, hvor slægten Nissen i generationer havde ejet bro, kro og forretning. Slægtens ældste nulevende medlem, den 75 årige amtskasserer i D.S.K., Nis Nissen, Bækgade, Nordborg, blev opsporet, og snart kunne historien stykkes sammen. Hans bedstefar, efter hvem han var opkaldt, var født i 1817, og han blev ihærdigt ved med at påstå, at der lidt nord for Stevning Nor, ud for »Stevninghoj«, lå en stor kanon, som han havde set blive kastet i vandet fra en kanonbåd under treårskrigen. Folk trak efterhånden lidt på smilebåndet ved gamlingens historie, men han blev ved sit. Så, i 1898, da han var 81 år gammel, kommer dykker Gidal fra Egersund ind til Stevning Nor med sin rambuk. Han var vendt hjem fra sin færden på de store have, og havde nu overtaget vedligeholdelsen af dampskibsbroerne for Bruhns fjordrederier. Da så Nis

Nissen har fortalt Gidal sin historie om kanonen, trækker denne i sin dykkerdragt, går ned på det anviste sted — og finder kanonen. Det var den 1. oktober 1898. Kanonen var for tung til at kunne løftes med Gidals rambuk, men så kommer til alt held skipper Warming fra Dalsgård med sin selvbyggede galease »CHRISTINE« ind til Stevning Nor med en ladning korn til Nis Nissens søn. Da Gidal har fortalt Warming om kanonen, som han har lokaliseret, men ikke kan få op, svarer Warming omgående: »Vil du ned og slå den på, tager jeg den op«. Som sagt, så gjort. Det beviser det gamle fotografi, som moderne fotografkunst igen har kaldt til live. I forgrunden ses den ret store kanon, der netop er halet i land fra »CHRISTINE« ved hjælp af en svær talje. Bag ved kanonen står 19 mand, hvoraf nu kun een, den da niårige Nis Nissen, er i live. Gamlingen yderst til højre med den halvlange pibe i munden er hans 81-årige bedstefar, som sikkert nok har været stolt over at se beviset for sin påstand bragt godt i land. Midt på billedet, med venstre ben på kanonen, står dykker Gidal og ved hans side den kraftige mand med det buskede skæg, skipper Warming. Nr. 3 fra venstre er »CHRISTINE«s bedstemand, Jens Petersen, der siden hen selv blev skipper og endte sine dage som havnefoged i Egersund. I baggrunden ses »CHRISTINE«s master og til højre Gidals rambuk og en slettoppet skonnert.

Den tunge kanon blev ved hjælp af taljer og ruller bakset op i Nissens have, hvor den var en yndet attraktion, indtil det rygtedes, at kromanden omgikkes med planer om at sende den til Tøjhusmuseet i København. Så tog tyskerne uden så meget som et »med forlov« affære og bortførte kanonen til Berlin. Hvis det ikke havde været for fotografiets skyld, havde jeg næppe vovet at skrive denne historie. Nu har det ovenikøbet været af afgørende betydning ved at fastslå kanonens identitet, og jeg skylder fuldmægtig Honnens de Lichtenberg og kommandør Borg tak for at have været mig behjælpelig dermed. Det drejer sig om en kanon af typen M. 1773, 24-pundig, vægt 5000 pund, længde 2,90 meter, højde ved den tykke ende 0,53 meter. Af disse kanoner fandtes der en del på den danske flådestation i Glückstadt, hvor de faldt i oprørernes hænder. Typen har aldrig været benyttet i danske kanonbåde, hvorimod det ligger ganske nær at antage,

at de er blevet sat ombord i oprørernes »kriogsloggere«, og at det er fra en af dem, kanonen ved Stevning Næs er bleven smidt over bord, hvilket Nis Nissen, der på det tidspunkt var 32 år gammel, var vidne til. Den omstændighed, at tyskerne, efter sidste århundredskifte bortførte kanonen til Berlin, behøver selvsagt ikke at være et yderligere bevis herfor.

NOTER

1. Parancelle rig: Rigget med kun én, forholdsvis kort, men meget svær mast, der førte et latinersejl på en meget høj rå og desuden et stort forsejl på en lang bom fra masten og et godt stykke udover stævnen.

Ny litteratur om 1864

Af Knud A. Rasmussen.

„Det har været et langt sørgeår for Danmark siden den 15. nov. 1863, da Kong Frederik 7. gik til sine fædre, til 25. nov. 1864, da tyskerne forlod Jylland efter at have tilranet sig $\frac{2}{5}$ af det gamle Danmarks rige på en så nederdrægtig og lumsk måde, at Europas statsretter ikke let vil finde magen dertil i det første halve seculum,“ skrev proprietær Chr. Jensen Wyff, „Poulinesminde“, Vonsild, i sin dagbog den 27. nov. 1864.

Hundrede år senere, ved den danske stats officielle mindefest i skanserne på Dybbøl banke 18. april 1964, kunne den danske statsminister fastslå, at vel var sårene fra den gang lægt, men arrene er blevet tilbage, og dem bliver vi aldrig kvit. De skaber erindring.

Et udtryk herfor er den omfattende litteratur, der blev publiceret i løbet af det sekel, som fulgte efter det skæbnesvangre år, der forløb mellem Christian 9.s udråbelse til konge 16. nov. 1863 og ratificationen af fredsslutningen i Wien årdsdagen efter.

Alligevel gav hundredårets mindedage en anselig tilvækst af artikler og bøger af forskellig slags, hvori forudsætninger, begivenheder og ikke mindst følgerne, sådan som vi i dag kan overskue dem, blev gennemgået på ny. Det huskede er blevet bragt på afstand, er for os blevet til vedkommende erindring med erkendelses mulighed i sig.

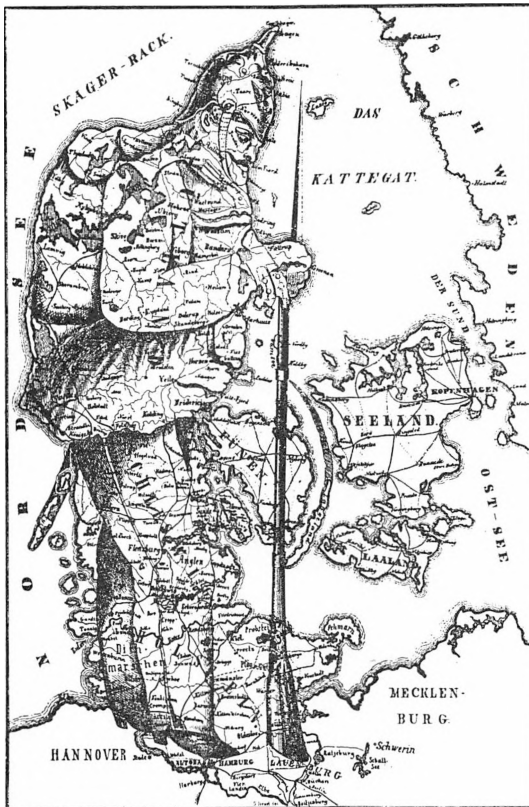
Nederlaget i 1864, der konfronterede os med en brutal virkelighed, havde som bitreste følge af helstatens fald sønderdelingen af den danske nationalitet. 200.000 dansktalende sønderjyder blev adskilt fra et Danmark, der nu kun omfattede ca. 39.000 km² med en befolkning på 1,7 mill., tilsyneladende skadet til livsnerven. Sådan fuldbyrdedes da udviklingen fra helstatsmonarki til nationalstat. Tvedelingen af det danske folk skabte dog i brede kredse i den danske befolkning en sønderjysk bevidsthed, som er leven-

de til denne dag. Nærværende årbøger er et eksempel herpå.¹ Vel måtte i 1914 50-året for de ulykkelige hændelser mindes i skyggen af et Tyskland på magtens tinde, men dog kunne man glæde sig over, at de danskes rækker i det fremmede trods hårdhændet præjsisk undertrykkelsespolitik stod ubrudte, og genforeningsårets glæde blev kun formindsket af tanken om de danske i Flensborg og Mellemslesvig, som måtte blive uden for rigets port og fortsat friste en ublid skæbne, da Tyskland på ny betrådte magtpolitikens vej. Men de blev ikke glemt, og 2. verdenskrigs resultat, som skaffede Tyskland svære folkelige problemer og skabte nye konstellationer i den store politik, gav danske syd for Skelbækken nye muligheder for dansk livsudfoldelse.

Begivenhederne for hundrede år siden gav i 1963-64 som ventet anledning til en fylde af møder, artikler og beretninger i aviser og tidsskrifter, udstillinger, reportager i radio og fjernsyn, ligesom filmatiseringen af Herman Bangs „Tine“ fortjener at blive nævnt i denne forbindelse. Sammenfattende blev det til fortællingen om, hvordan et folk overvinder et nederlag.

Denne artikel er et forsøg på at give en oversigt over den nye litteratur om 1864. Blandt den litteratur, som er blevet udgivet i mindeåret, er „intet større værk, som på afgørende måde ændrer billedet af krigens militære gang eller de diplomatiske forhandlinger før krigen eller i skæbneåret 1864.“² Forskningen indstiller sig ikke efter mindeår, og i de senere årtier er en række grundige studier, såvel over hændelsesforløbet i krigen som de diplomatiske forhandlinger før denne, blevet publiceret.³ Man kan vist i det hele næppe regne med, at der blandt det materiale, som fremtiden endnu måtte kunne fremdrage og stille til rådighed for forskningen, vil være væsentligt nyt at finde. Et hundredårs forsker har sigtet stoffets mangfoldighed, så det væsentlige og afgørende har fundet sin rette plads i hændelsesmønstrer. Tilbage står allerhøjest detailjusteringer.

Klare og saglige, og i formen populær i dette ords bedste betydning, er *Troels Finks „Otte foredrag om Danmarks krise 1863-64“*, som i løbet af vinteren 1963-64 blev holdt i radioen. Heldigvis kom de senere i bogform. Forfatteren, der tidligere har publiceret banebrydende arbejder om dansk udenrigspolitik i årene før og efter århundredskiftet, giver i den nævnte fremstilling en

„Jylland og hertugdømmernes rigtige skikkelse 1864“. Den tyske opfattelse var meget elementær: angreb mod det danske herredømme over Holsten, hævdelelse af Slesvig som tysk land, ja selve Danmarks statslige tilværelse. Det var den cimbriske halvøs bestemmelse efterhånden at blive tysk. Brdr. Spiros Forlag, Hamborg. (Fra E. Spur: „Vi oplevede det“).

oversigt over de politiske begivenheder, som førte til det resultat, der blev den afgørende forudsætning for dansk udenrigspolitik frem til 1920. Emnet belyses fra et dansk, nordisk, prøjsisk og europæisk standpunkt. Indholdet er resultatet af egen forskning i et vidtløftigt stof. At fremstillingen er kort, betyder langt fra overfladisk. Formen afslører ikke blot en dygtig fortæller, men også en pædagog. Det er mennesker, der er de væsentlige og virkende faktorer i hændelsernes forløb. Bogen er at anbefale for den, der ønsker en kort og præcis orientering i problemkomplekset omkring de fantasifulde planer om et samlet Norden, den svensk-norske konges private skandinaviske politik og den for længe usikre svenske holdning, som vakte så farlige illusioner

hos danske politikere, den hårde modspiller Bismarck over for den nok mest omstridte personlighed, D. G. Monrad, der var stor i dyder og fejl, Londonkonferencen, hvor det resultat, som først opnåedes i 1920, måske kunne have været nået ved smidigere forhandling, og Christian 9.s mange forgæves forsøg på at redde personalunionen. Alt dette gør de „otte foredrag“ til en betydningsfuld bog.

I „1864 — et hundredårsminde“ har redaktørerne *M. Friis Møller* og *Ernst Mentze* samlet en lang række bidrag, hvori der redegøres for udviklingen op mod krigsudbruddet, for selve krigen på de forskellige fronter til lands og til vands, for hjælpen fra de norske og svenske frivillige og for litteraturen, også den skønlitterære, om 1864. Bogen afsluttes med en almen vurdering af udviklingen i årene derefter og tager stilling til, hvad artiklens forfatter kalder myten om 1864. Den produktive skribent, redaktør P. Stavnstrup, giver en levende beskrivelse af det dansk-tyske monarkis op'øsning, mens militærhistorikerne major C. F. Hagen, kommandør H. H. Wesche og museumsinspektør ved Tøjhusmuseet Egon Eriksen skildrer de militære forberedelser — eller mangel på forberedelser på baggrund af den iøjnefaldende forpligtelse i den politiske situation — og krigens hele forløb, idet de i det væsentlige bygger på allerede offentliggjort materiale. Kaptajn J. G. W. Norrie fortæller om de frivillige, som blev landets eneste hjælp udefra, da „broderen var i nød“. Forfatteren Cai M. Woel giver en fyldig oversigt over de hidtil udkomne officielle værker om krigen og over de mange erindringsbøger, dagbogsoptegnelser og breve, som i løbet af et hundredår er fravristet skuffernes gemmer. Kun de færreste af disse, hvad udstyr og oplagstal angår, uanselige værker har fundet vej til Det kgl. Bibliotek eller til Dansk bogfortegnelse ved deres udgivelse. Arkivar Kristian Hvidt giver afsluttende en vurdering af nederlagets rent faktiske konsekvenser, geografiske som økonomiske, og af det bitre opgør i nederlagets skygge, hvor årsagerne til Danmarks ulykke så intenst diskuteredes. Det lykkedes i forbavsende grad de nationalliberale politikere at kaste skylden på hæren og flåden, i så høj grad, at Frede Boisen, der havde gjort krigen med, må beskrive sin hjemkomst til København på følgende måde: „København var regimentets garnisonsby; det var blevet oprevet på Dybbøl, hvorledes

ville resterne nu blive modtaget i hjemmet? Derom havde samtalerne drejet sig under marchen; og da vi rykkede ud fra de sidste kvarterer mellem København og Roskilde, var det naturligt, at kompagnierne pudsede sig op så godt som muligt. Mon der flagedes i byen, eller er der bygget æresport? Vi skulle da vel marchere gennem byen? På Frederiksberg Bakke gjordes der holdt for at børste støv af støvler og klæder. Vi mente, at vi kunne vise en flot parademarch! Så begyndte indtoget ad Vesterbrogade — intet flag var at se — da vi kom til Frihedsstøtten — ingen æresport — ingen velkomsthilsen. Da kommanderede chefen: Venstre sving — og vi drog uden om byen, idet vi skjult af voldtræerne nåede hen til Sølvgades Kaserne, hvor vi trådte af uden et afskedsord. Stemningen var *for bitter!*“

Imidlertid er den udenrigs- og forsvarspolitiske opfattelse, som fandt udtryk i hærloven af 1867, gennem hvilken der skulle skabes en kraftig feltstyrke, der kunne yde virksom hjælp til en stormagt i krigstilfælde, „et fuldgyldigt vidnesbyrd om, hvor hurtigt man overvandt nederlagets psykose, der var en naturlig følge af Dannevirke og Dybbøl.“ Vendingen kom ikke 1864, men 1870 efter Frankrigs fald. Det var da også først efter 1870, at slagordet „hvad udad tabes, det skal indad vindes“, blev formet. 1864 blev ikke som tidligere fremført den direkte årsag til efterkrigstidens økonomiske og kulturelle opsving. De folkelige rørelser var begyndt før 1864 og ville uden et 1864 næppe have taget et væsentligt andet forløb, end de gjorde. Skellet sættes af historikere i dag ved 1870 i modsætning til årtierne efter krigen, da „myten om 1864“, hvor alt hørte op og noget nyt begyndte, spillede en væsentlig rolle. Imidlertid, fremhæver Kristian Hvidt, gør man ikke klogt i at undervurdere de psykologiske virkninger „det indtryk, der som en slags bidrag til en livsholdning indprentede sig i alle dalevende danske uanset partifarve eller social rang“. For ofte er de direkte konsekvenser blandet sammen med de mere umålelige, følelsesbetonede eftervirkninger. Vanskeligheden ved at måle denne faktor hænger sammen med, at „nye sociale og politiske idéer og bevægelser løber på tværs og skjuler 1864-motivet“.

De indgående og brede skildringer af hændelsesforløbene støttes af en overordentlig mængde, fint udførte, illustrationer og af gode, store, klare oversigtskort og mindre kortskitser over val-

pladser og befæstningsanlæg. I afsnit af vurderende art gøres undervejs status, og væsentlige årsager udkrystalliseres.

En grundig studie vedrørende våben og uniformer finder man i „*Tøjhusmuseets bog om 1864*“. Deri skriver museumsinspektør, dr. phil. Arne Hoff om håndskydevåben, museumsinspektør Finn Askgaard om sidevåben og museumsinspektør Egon Eriksen om artilleriet, mens konservator Preben Kannik tager sig af uniformer og udrustning. Værket er mindre i omfang end museets bog om krigen 1848-50, idet det alene koncentrerer sig om behandlingen af våben og uniformer uden at medtage krigens almindelige historie. Dr. Hoff når, efter at have gennemgået de danske og de prøjsiske og østrigske troppers bevæbning — der var både i bevæbningsmæssig og taktisk henseende stor forskel på de to hæere fra det tyske forbund — til en vurdering på baggrund af udviklingen på håndskydevåbnenes område. Heri fastslås, at „de to parter i henseende til rækkevidde stod nogenlunde lige“. Hvad angår træfsikkerheden konkluderes, at „der var i det hele ringere feltmæssig træffesandsynlighed for vore våben, især taprifler, over for prøjsernes bagladerifler. Hertil kom så yderligere, at vore soldater sikkert havde ringere skydefærdighed end fjendens, dels fordi en væsentlig del af vore folk var uøvede rekrutter eller gammelt, genindkaldt mandskab over for fjendens unge, veltrænede tropper, dels fordi man i Danmark ofrede et mindre antal skud pr. skytte i skydeuddannelsen end tilfældet var i alt fald i den prøjsiske hær“. Hvad angår ammunitionsspørgsmålet skulle forladepatronerne — altså alle de danske og østrigske — bides af, hvorefter krudtet skulle hældes ned i pibens munding, medens den prøjsiske tændnålpatron i hel tilstand kunne indføres i kammeret, hvilket dels gav mere ensartede skud og endvidere muliggjorde en langt kraftigere ildvirkning. Det danske geværs ringe træffesandsynlighed virkede særligt uheldigt, da prøjserne var i stand til at betjene deres bagladevåben i helt liggende stilling og derved frembød et meget ringe mål sammenlignet med forladeskytten, der måtte stå op under ladningen. Underkorporal H. P. Henriksen skriver da også, „når prøjserne således i masse lavede hurtigskydning, var den aldeles forbavsende, hvilket kom af, at fængnålsgeværerne så hurtigt og let kunne lades“, ligesom han andetsteds i sine erindringer gør sig tanker om, hvor mange skud

en mand får lejlighed til at gøre med forladebøssen, før fjenden braser ind på os. Det danske geværs underlegenhed var især udtalt under angreb. Det viser f. eks. affæren ved Lundby 3. juli 1864. Det danske stormløb havde på få minutter kostet 1 officer og 31 underofficerer og menige i faldne, 2 og 42 i sårede af en styrke på ialt 4 officerer og 214 underofficerer og menige. Adskillige var ramt af mellem 3 og 8 skud. Prøjsernes tab var 3 sårede. Derimod mener dr. Hoff, at det danske gevær endnu var brugeligt, hvor der udkæmpedes forsvarskampe i feltbefæstninger. At de militære autoriteter i Danmark ligesom for øvrigt i næsten alle europæiske lande havde forkastet bagladevåbnene kom til at koste dyre lærepenge. Vort infanteris dårligere bevæbning over for prøjsernes var dog ikke det ene afgørende for krigens udfald, men „kombinationen af en lang rad omstændigheder, både af uddannelsesmæssig, førelsesmæssig og materiel art“. For blankvåbnenes vedkommende understreger Finn Askgaard, at de i det hele taget ikke længere spillede nogen afgørende krigsmæssig rolle for de forskellige våbenarter, kavaleriet undtaget. Museumsinspektør Egon Eriksen beskriver sammenlignende de danske og tyske styrkers land- og søartilleri. Begge parter rådede over riflet skyts, men den danske hær havde kun riflede kanoner af mindre kaliber, udelukkende forladere, og havde derfor næsten ingen mulighed for at nedkæmpe de prøjsiske flankebatterier på Broagerland, der var anlagt „for at kunne beskyde de danske skanser med en flankerende ild bagfra og på langs ind i dem“. „Virkingen af det prøjsiske riflede bagladeskyts på Dybbølskanserne var et resultat af dette våbens rækkevidde og træfsikkerhed og af den benyttede ammunitions indtrængningsevne og sprængkraft over for det danske materiels utilstrækkelighed“. Kun den berømte Skanse 2 kunne med sine 2 riflede 12-punds kanoner genere de prøjsiske batterier væsentligt. Om 64-krigens dystre uniformer skriver konservator Preben Kannik, at modsætningen til treårskrigenes festlige uniformspræg var slående. Den danske hærs foreskrevne mundering og beklædning har i hvert fald været på højde med modstandernes, i nogle henseender lidt bedre. Således er de prøjsiske soldaters misundelse over de fortrinlige danske feltflasker ejendommelig at bemærke. Blot manglede tilstrækkelige mængder af den udmærkede mundering. De varmende be-

klædningsgenstande, som blev indsamlet af private komiteer, bidrog til at give soldaternes ydre et uensartet præg. Ludvig Koch bemærker i et brev: „Nu skal alle de herværende trænkuske bort, så jeg bliver nok snart ene tilbage. Du skulle se dem nu i mundering. En del af dem er vel kønne karle, hvem uniformen klæder, men en del er også de latterligste figurer, og tilmed er munderingen for manges vedkommende meget ufuldstændig. Der er folk med uniform og træsko, andre har blot fået en gammel infanterikappe, som de bærer over deres egne klæder, og så ser man oven for det hele en lådden hue eller rund hat; en har endog en gammel sort hat. Det kan ikke nægtes, det er et Pjaltensbergs regiment.“ Tøjhusmuseets bog er en af de gode specialfremstillinger, hvori der fremlægges et stort eksakt materiale.

I Jernbanehistorisk Selskabs skrifter giver E. L. Parbøl en skildring af „*Jernbanerne i krigen 1864*“, hvor bl. a. jernbanemuseets arkivstof er benyttet foruden især H. H. A. Rambuschs jernbanerindringer. Bogen, der er forsynet med nyttige personhenvisninger, beretter om jernbanenettets bygning op mod 1864, ikke mindst banerne i Sydslesvig, og Parbøl fremhæver, at „man skulle have forventet, at de sydslesvigske baners tilstedeværelse ville have gjort sig gældende under krigsførelsen i 1863-64. Men dette var mærkeligt nok ikke tilfældet i så høj grad, som man kunne have formodet“. Vel havde overkommandoen afsluttet kontrakt med det sydslesvigske jernbaneselskab vedrørende banens deltagelse i hærens transporter, men nyt og uprøvet som det var, havde man ikke tænkt på at etablere et nærmere samarbejde mellem hæren og jernbanens administration, f. eks. ved at indsætte transportofficerer på vigtige punkter. Jernbanerne kom ikke til at spille nogen væsentlig rolle ved tilbagetrækningen fra Dannevirke, hverken som troppe- eller godstransport. Mistolkede tidspunkter for indladning af fæstningsskyts i det nedsendte jernbanemateriel på grund af instruksernes uklarhed resulterede i, at kun nogle artillerister, om hvis befordring der ikke havde været tale, kom til at benytte de ventende tog. Til skildring af jernbanernes betydning for krigen i Nørrejylland bruger forfatteren især Rambuschs erindringsbog.

Johan Chr. Holm: „*Danmarks krigsmedailler*“ bør nævnes blandt den mere specialbetonede litteratur. Der gives heri en over-

sigt med illustrationer og beskrivelser over erindringstegn, herunder også af krigsmedailler fra treårskrigen, 1864 og for deltagelsen i begge krige.

Et planlagt, større arbejde om krigens forløb fra forsvarsmi-
nisteriets krigshistoriske afdeling, hvor nye enkeltheder, som er
fremkommet efter den sidste menneskealders grundige militær-
historiske forskning, skal indarbejdes, er endnu ikke kommet.
Det samme er tilfældet med det illustrerede værk, der som et
dansk-tysk fællesforetagende skulle være det blivende resultat af
den i marts 1964 arrangerede dansk-tyske udstilling på Det kgl.
Bibliotek af samtlige billeder fra krigen.⁴

En væsentlig del af den ny 1864-litteratur har koncentreret sig
om at gøre krigsårets billedstof let tilgængeligt. Der er udgivet
flere samlinger af især samtidige billeder. Gennem det direkte
illustrative stof træder begivenheder og personer frem på en hånd-
gribelig måde, som nok tiltaler vor tids mennesker. Det er især
træsnit og litografier, baseret på skitser af de malere og tegnere,
der opholdt sig ved fronterne, som dominerer, men den fotogra-
fiske reportage, som for første gang blev taget i brug på vore him-
melstrøg under så ekstraordinære omstændigheder, giver nøg-
ternt autentiske indtryk fra krigsskuepladsen. Sammenlignet med
vor tids fantastiske krigsbilleder var det kun beskedent, hvad foto-
graferne af 1864 formåede. Teknisk set var det kun muligt at
affotografere opstillede grupper af soldater eller scener fra slag-
marken før eller efter kampene. De egentlige kamphandlinger
måtte endnu skildres gennem tegninger, der senere blev mang-
foldiggjort eller tjente som forarbejder til malerier, altsammen
med tab af det autentiske til følge. Fra dansk side kendes fotogra-
fier af den københavnske fotograf Georg Hansen, som sendte den
36-årige Vilhelm Schrøder til Sundeved for at optage de dengang
så populære stereoskopbilleder. Fra tysk side har vi en række op-
tagelser, udført til forherligelse af sejren på befaling af prins
Friedrich Carl, af fotograf Chr. F. Brandt fra Flensborg, billeder,
som skaffede ham titel af hoffotograf. Desuden den hamborgske
fotograf C. Junod, hvis optagelser fra skanserne dog ikke kom-
mer på højde med Brandts. Herudover findes en mængde „pho-
tografi-portrætter“ taget i Flensborg, Sønderborg, Vejle og Fre-
dericia af officerer og menige, som en hilsen til dem derhjemme.

Scene bag Fredericias volde. Soldaterne rykker ud af byen for at komme deres nordligere betrængte landsmænd til hjælp - under træfningerne ved Vejle 8. marts. Efter træsnit i Ill. London News 2. apr. 1864, skabt på grdl. af en tegning, som en dansk ingeniør Nielsen i Fredericia har sendt bladet. (Efter T. Vogel-Jørgensen: „Krigen 1864“).

Træsnittene og litografierne er som historisk kildemateriale betragtet af stærkt varierende værdi. Frederiksborgstilens billeder fra 1864, som museet viste frem på en nydelig udstilling, er gennemgående svagere repræsenteret i fremstillingerne, og deres værdi som historisk billede er da også for en hel dels vedkommende ringe. De fortæller ofte mere smagshistorie end Danmarkshistorie.

Det kan derfor kun hilses med tilfredshed, at jubilæet har givet flere forlag anledning til at reproducere et stort udvalg af billedmaterialet, som herved er blevet kendt af et større publikum. — Med titlen „Krigen 1864 i samtidens billeder“ har redaktør T. Vogel-Jørgensen udsendt et billedudvalg med korte, præcise tekster, der klart angiver, hvorfra billederne er hentet. Materialet stammer for en stor del fra Illustreret Tidende i København, Illustrated London News og det tyske Illustrierte Zeitung.

Forfatteren *Palle Lauring* har udsendt „en billedbog med tekst“, som han selv kalder den. Han vil i værket „1848-1864“ skildre de to slesvigske krige gennem samtidige billeder af forskellig art. Palle Lauring, der længst har leveret bevis på, at han kan popularisere et historisk stof, har gennem udvælgelsen af det fyldige billedstof, der er bogens stærke side, givet ikke mindst undervisere i historie et gavnligt supplement. Det er netop derfor at beklage, at han ikke har ofret mere plads til at fortælle om selve billedernes tilblivelse og tidspunktet for offentliggørelsen, end tilfældet er, ikke mindst fordi teksten, omend skrevet med overbevisning, ikke altid virker overbevisende.

Redaktør *Lars Lindeberg* giver i værket „*De så det ske*“ ordet til soldater og civile, som var med, og til samtidige journalister og forfattere, mens malere, tegnere og fotografer illustrerer begivenhederne. I kronologisk orden og med sans for opsætningen er der af de store og væsentlige begivenheder og af de små, men for den enkelte ingenlunde uvæsentlige hændelser, skabt den populære og farverige fremstilling. Vi er hele tiden der, hvor det sker, og oplever det skete med de implicerede. Et væld af detaljer krydrer oversigten, og i glimt gives der en fornemmelse af krigen og krigens hverdag. Der fortælles f. eks. om Madam Mangor, som i sin „Kogebog for soldaten i felten“ skriver, at „udgiverinden af de efterfølgende blade har troet, ved de deri givne anvisninger til tilberedning af de soldaterne udleverede fødemidler, at yde en, omend ringe, skærv til at lette vore tapre soldater de byrder og besværligheder, som felttoget medfører. Måtte dette blive tilfældet, da er hendes ønske opnået“. Der berettes om soldaternes sange,³ om menig Jacob Jacobsen af 21. regiment, der fik sin pibe, den for alle soldaterfremstillinger uundværlige, skudt igennem, men selv slap uskadt, om menig Schebels feltsalmebog, om marketendere, der kun tænkte på at tjene penge, om feltlazaretter og amputationer, om krumslutning og andre straffe og meget mere. Cand. mag. Johs. Fabricius har forsynet bogen med en kort indledning.

Museumsinspektør *Erik Kjersgaard* og fotograf *Wermund Bendtsen* har udsendt en billed- og tekstbog betitlet „*Fra Dannevirke til Dybbøl*“. Vilh. la Cour har skrevet indledningen. På baggrund af tilbagetoget i 1864 skildres de mange fra Danmarkshi-

historien kendte lokaliteter med fredelig eller krigerisk klang fra kong Gudfreds til vore dage. Med de dødtørte retirerende soldater genopleves ikke blot hin nat, men i glimt en tusindårig historie. Det smukke billedværk yder en hjælp for de mange, der vil opleve denne „via dolorosa“ og søge til åstederne for virkelige begebenheder i vort folks historie.

Selv om det kun er de sidste billeder, som har direkte relation til 1864, er der dog god grund til at nævne det prægtige *billedværk* med ledsagende tekst, som *Historisk Samfund for Sønderjylland* har udsendt. Deri fortælles om landsdelens historie, nationalt og kulturelt, fra den tidlige middelalder til 1864. Billedredaktionen er lagt i hænderne på museumsdirektør *Jørgen Paulsen*, Frederiksborg, og tekstsiderne er skrevet af bibliotekar *Poul Kürstein*, Slesvig. Der er her skabt en bog, velegnet til i det folkelige arbejde at sprede oplysning om den landsdel, der strækker sig fra Ejderen til Kongeåen. Som det rammende formuleres i forordet: „En Sønderjyllandshistorie, fortalt på en ny måde i vor lids eget sprog“. Man kan kun håbe, at fortsættelsen, som det er hensigten at udsende i 1970, må blive muligjort.

Den allerede lange række erindringsbøger fra 1864 af forskellig slags, som er blevet offentliggjort i det forløbne sekel,⁶ blev i mindetåret forøget med flere værdifulde udgivelser. Brevsamlinger, dagbøger og erindringer fra den gang synes slet ikke at ville tage en ende. Vel fortæller stof af den art mest om den, der beretter, men det giver på en direkte måde læseren af i dag mulighed for at stifte nært bekendtskab med de stemninger og standpunkter, som var danskerens i 1864.

På grundlag af breve fra familiens arkiv offentliggør dr. phil. *Vilhelm la Cour* faderens — den senere leder af landbrugsskolen i Lyngby J. C. la Cours — breve til hjemmet og især til hans daværende forlovede og senere hustru, datter af historikeren og politikerens Frederik Barfod. La Cour gjorde hele krigen med som reserveofficer. „*Med Far i Felten*“ er ikke blot en brevsamling, men har gennem den forbindende og refererende ramme, sønnen har givet den, snarere fået karakteren af en samlet fremstilling. Med den nulevende historikers kendskab til sammenhænge, som ikke kunne være faderen bekendt, korrigerer sønnen forstående soldatens undertiden forhastede domme og vurderinger. I tempe-

ramentet ser man dog tydeligt ligheden. Ligesom faderen den 18. april ikke „forstod“ ordren om at gå tilbage, „der måtte være dikteret af konfuse overordnede, der tabte næse og mund“, viste sønnen senere samme mangel på „forståelse“. Det er ikke først og fremmest beskrivelsen af soldaterlivets forskellige sider under kampforhold eller vagtjeneste eller efter afløsningen, som gør denne bog til noget særligt, men især de stærke indtryk af følelser og skiftende stemninger hos brevskriveren og hans omgivelser, som træder så stærkt frem. Efter Dannevirkes rømning skriver han i dybeste fortvivlelse og mismod: „Nej, det var ikke til udfald fra Mysunde, som vi havde tænkt os . . . det var til den sørgeligste, den tungeste gerning, vi blev kaldede . . . som tyve om natten måtte vi stjæle os bort . . . jeg kunne fristes til at knække min sabel og kaste den bort, når jeg berøves retten til at bruge den. Hils hver den, der — bryder sig om en hilsen.“ Og den 19. april: „så er det da sket — så har vi da måttet tømme også den skål, og har vi været for hovmodige, for selvtilidsfulde, for pukkende på egen kraft, så er vi i sandhed ydmygede — kuede er vi endnu ej, og med Guds hjælp skal aldrig det danske folk blive det. Alt som trængslerne øges, skal folkets spændkraft vokse, og lutret og styrket skal de gode elementer i folket, dets vakte nationalfølelse og dets kristelige liv, gå ud i kampen for i fredens dage at føre os til det mål, hvortil kampen med krigens våben dog aldrig ville kunne føre os — til et virkeligt dansk rige til Ejderen, ej blot dansk af navn, men dansk i hver sin del“.

„Med Far i Felten“ tegner et levende billede af de følelser, som krigen fremkaldte blandt datidens unge generation af grundtvigsk prægning.

Fra den senere bekendte kirkehistoriker Ludvig Koch foreligger en brevsamling fra december 1863 til august 1864. Denne samling er allerede tilrettelagt 1912 af ham selv samtidig med, at han skrev sine erindringer, som på flere punkter supplerer brevstoffet. Brevdagbogen er udgivet af hans oldebarn *Hans P. Koch*, som fandt den blandt faderens, professor Hal Kochs efterladte papirer under titlen „*Mit soldaterliv*“. Udgivelsen er for så vidt bemærkelsesværdig, som Ludvig Koch, der var ung teologisk kandidat, aldrig nåede til fronten. Han kan i brevene til sin kæreste og til hjemmet hverken berette om begivenhederne ved Danne-

Det Kongl. Theater.

Søndagen den 17de April, Kl. 7, opføres:
Farinelli, Lysspil i 3 Acter med Sange og
 Chor til Musik af forskellige Compositter; og:
Soldaterløjer, Sangspil i 1 Act af Dr. G.
 Hoftrup.

København den 17. april
 1864: Det kgl. Teater
 spiller - af alle stykker -
 „Soldaterløjer“. (Fra L.
 Lindeberg: „De så det
 ske“).

Billetter til hele Loger og enkelte Pladser er-
 holdes idag (Søndag) med forhöjdet Pris fra
 Kl. 10—12 og til de ordinaire Theatersteder
 fra Kl. 1—3 $\frac{1}{2}$, samt paa Forestillingsdagen fra
 Kl. 12—2 og fra Kl. 5. Indgangen udbesat
 Kl. 6. Forbi entret Kl. 10 $\frac{1}{2}$.

virke, på Dybbøl eller Als, men om det ensformige liv som train-
 kusk i Odense og Fredericia og om sin tid som rekrut i Odense,
 hvortil han kom efter egen ansøgning, og sluttelig om vagttjeneste
 langs den fynske kyst og skiftende kantonnementer på Vestfyn.
 „Næsten hele tiden har jeg haft det bedre end de fleste andre“. Stemningerne skifter mellem lyst til at „massakrere en halv snes tusind mand“ og lede ved krigen, men soldatertilværelsen bærer han „for det kan kun nytte lidt, at vi taler og synger om vor kærlighed til fædrelandet, når vi ikke vil vise det i gerninger“. Han kan skrive, så man får en ikke ringe fornemmelse af både personer og tiden. Afstanden mellem akademikeren og det jævne folk af „andre klasser“ kommer flere gange frem, og den kræse dannede forundres ofte, men tilstår også, at „uniformen nok skal pille alle aristokratiske nykker ud af ham“. Gennem de skiftende kvarterværter lærer han ikke så lidt om „den gemene mand“, „det er gode og flinke mennesker, men det går her, som jeg synes, det altid går med mindre dannede folk, de ældre er behageligere end de unge og konen end manden“. „Men“, skriver han, „tro mig, jeg skal nok lære noget i dette liv, især at omgås venligt med alle folk. Det har jeg ikke før ret kunnet. Men i det stykke er jeg i en god lære, og jeg skal siden ikke glemme, hvad jeg har lært“.

Det Berlingske Bogtrykkeri har som årspublikation udsendt den sjællandske gårdejer *H. P. Henriksens* erindringer og breve under titlen „*Feltliv*“. Her fornemmes et ganske andet tempera-

ment. Med sjællandsk lune og med megen sans for de små ting fortæller han, ofte med et glimt i øjet, om krigens strabadser og små glæder. Han gjorde hele felttoget med som underkorporal. Vi møder sjældent det oprør mod politikere og militærledelse, som den engagerede la Cour ikke kan tilbageholde. Derimod skinner oftere den uheroiske jævne danske mands besindighed igennem, og som felttoget skrider frem, og tingene går deres skæve gang, en stadig voksende lede ved krigen og dens råhed. Under kampene ved Mysunde beretter Henriksen om et ordskifte, han havde med cand. teol. Bredsdorff under indtryk af synet af de mange, der faldt rundt omkring: „Jeg spurgte ham i egenskab af teolog, hvem der måtte anses for at være årsag til en så forfærdelig redelighed og sådant menneskeslagteri“. Han svarede: „Det er menneskenes egen ondskab“. „Ja, men dog vel ikke soldaternes“, indvendte jeg. Henriksen brugte sine øjne, og adskillige steder fortæller han, der virkelig kan fortælle, om sprog og sæd og skik. Fra Als beretter han: „Als er ellers et udmærket smukt land, med store, smukke gårde og vist nok fortrinlig agerjord. Man kan næsten blive vildfarende i bare værelser på et bondested, møbler og bohaves have i rigelig mængde. Gårdene består ikke som de i Sydslesvig af 1 bygning, men ligesom på Sjælland af flere, køkken, lo og lade gå ud i eet i Sydslesvig, men her er anderledes orden. Landet (Sundeved) på den anden side sundet er lige så smukt som Als; de er nogle af de dejligste landskaber, jeg har set. Beboerne er begge steder dansktalende, dog med et eget dialekt. I Flensborg, hvor vi på retraiten opholdt os nogle timers tid, taler de dels tysk og dels dansk; de fleste kunne begge dele. I nordenden af byen især var de næsten alle overordentlig flinke mod os; de gav os spise og drikke gratis, uddelte øl, brændevin, kaffe, hvedebrød til de utallige militære, der trak igennem byen, og vi kunne nok trænge til det, eftersom vi havde marcheret i 14 timer i frost og våget i flere nætter“. Denne nøgterne egnsbeskrivelse er altså afsendt i brev til hjemmet få dage efter marchen fra Dannevirke! Meget til overs for slesvigerne i kompagniet har han ikke: „Disse rakkere stikker af, over til tyskerne, så såre de kan se deres snit, både på forpost og under fægtning (dette gælder naturligvis langt fra dem alle)“. Og den danske overkommando går så vidt i defensiven, at „regimenterne sluttelig begyndte at gøre

„Stricke“ og rent ud nægtede at ligge derovre som granatføde på bankerne længere, når de ikke måtte få lov at rydde op i de fjendtlige rottereder derude.“

Pastor *Erik Spur* har udsendt et tidsbillede fra 1864, der giver „et indtryk af tilstande og stemninger i et dansk hjem, hvor familiens ældste søn som løjtnant af 20. regiment var med ved Dannevirke og under tilbage-toget deltog i den blodige kamp ved Sankelmark“. Efter ophold i Fredericia var Alfred Neergaard, som løjtnanten hed, med i kampene i Dybbøl skanser, hvor han blev såret. To måneder senere døde han på det lazaret, som var indrettet i Borgerforeningen i Flensborg. Han ligger begravet på den gamle kirkegård. Neergaard var søn af en apoteker fra Kerteminde. Hans mor, Laura, var en søster til Chr. Hostrup. Efter sin første mands død havde hun giftet sig med pastor Henrik Spur, Hobro, der var B. S. Ingemanns søstersøn. Deres ældste søn, Christian, var far til her omtalte bogs forfatter. De fleste af brevene er fra Henrik og Laura Spur til sønnen Christian, der går på Frederiksborg lærde skole og bor hos morbroderen Chr. Hostrup. Vi følger herigennem løjtnant Neergaard og hans sørgelige skæbne, ligesom vi hører om, hvorledes den civile befolkning tog de mørke dage, som krig og besættelse førte med sig. Henrik Spur, der begravede de mange ofre fra kampen ved Lundby, skriver derom: „Tre af vore sårede ligger endnu på lazaretet, om overlægen kan holde liv i dem. Da den sidste begravelse fandt sted, var der stort vrøvl med prøjserne. Jeg havde kaldt dem „fjender“. Kommandanten sendte sin klatmajor til etatsråden at forhøre, om der ikke var noget fornærmeligt i præstens tale, men han afviste det. Nu ved du omtrent, hvordan vi har det. Vejret er yndigt og humøret så godt, som det kan være i disse tider.“ Og lidt senere: „Da tysk er afskaffet i vor skole, spekulerer Astrid på at sætte italiensk i stedet for.“

Forening for Boghåndværk har udgivet „*Dagbogsblade fra 1864*“, optegnelser af menig Frederik Hansen, Nybøl, ved *Claus Nielsen* og *J. Slettebo*. Frederik Hansen, der var kådner og håndværker, har i en lille lommebog indført kortfattede notitser fra sin tid som værnepligtig i Flensborg i 1853-54 og senere, da han på ny blev indkaldt i 1864, fortsatte han sin militærdagbog, nu bredere fortællende. Skønt han var blevet gift i 1860, optager

familie og hjem ikke plads i dagbogen. Han lå først i Fredericia, hvorfra han fortæller: „Der maatte vi løbbe i Gaderne for at faa Qvarteer, dog saaledes at vi kunde komme under Tag, der maatte vi pleie os selv, og lidt Straa fik vi kun til at ligge i.“ Han deltager i udfald. „Det lykkedes os ikke at tage Tobakshuset. Vi maatte tilbage igjen og tage Dækning bag nogle Møibunker. Endnu da vi havde været i Ilden den heele Dag indtil sildig Aften, maatte vi endnu blive, og da den største Deel havde deres Patroner Bordtskudt, blev der midt om Natten frisk Amunation udleveret til os, paa Marken hvor vi laae. Endeel af os havde Tap-Riffler og endeel Menie-Riffler, men alle fik vi eens Amunation, paa Grund af, at de havde ingen anden end til Minie-Riffler, men vi fik ikke noget meere brugt der.“ Under stormen på Dybbøl blev han taget til fange. „Der var flere Fanger, vi blev ført under Bevogtning til Graasten. Da jeg kom igjennem Nybøl, fik jeg lov til, et øieblik at løbe hjem og da vi alle var i den stærke Meening, at vi alle fra Schlesvig, naar vi var kommen til Flensburg, saa blev Permitteret, i den gode Mening reiste jeg fra mit Familie igjen til Graasten.“ Men det gik anderledes. Han blev ført til Schweidnitz i Schlesien i krigsfangenskab. Først hen i august kan han slutte sin krigsdagbog på følgende lakoniske måde: „Jeg kom hjem den 20de om Morgenen Klokken 7.“ Dele af teksten er allerede tidligere udgivet af forfatteren Karl Larsen, men, som udgiverne påpeger, efter en senere renskrift. Den her publicerede udgave følger fuldstændig originalen, både med hensyn til knortet stavemåde og også med hensyn til synspunkter, i modsætning til den pyntede renskrift, som Karl Larsen har benyttet, der viser, at Frederik Hansen i den mellemliggende tid er blevet mere nationalt bevidst.

De bekendte og skattede „*Krigsminder fra Dannevirke og Dybbøl*“ af gårdejer Chr. Christensen, Dons, der allerede fremkom i 1884 i Højskolebladet og senere i bogform, er blevet genudgivet af datteren, cand. teol. et mag. Marie Christensen. Disse erindringer, der må regnes blandt de bedste, vi har, beretter fængslende om Dannevirke, tilbagetoget og Dybbøl, hvor forfatteren som fæstningsartillerist gjorde tjeneste under Castenskiold og Anker i den berømte skanse 2.

Den beundrede kommandør J. Anker, der var en af de forholds-

Samtidig litografi af „Bomforpagter Kochs Flugt fra Dybbøbjerg den 10. Februar 1864“. Teksten på bagsiden af det nævnt udførte billede oplyser, at det er bomforpagteren med kone og 8 børn, der ses midt i billedet. Nogle mænd er i færd med at nedbryde huset, overvåget af et par officerer til hest. Familiens bohaver bliver kastet ud i sneen. I grøften blev Kochs 71-årige moder fundet af en soldat. Episoden gav anledning til stærk kritik, idet Koch var blevet tvunget til at flytte 6 gange i løbet af krigsåret, uden at modtage nogen erstatning. (Fra „1864 - et hundreårsminde“).

vis få bornholmske frivillige, som meldte sig under fanerne, har fundet en hædersplads i den mosaik om „1864, Bornholm og Kri- gen om Sønderjylland“, som Christian Stub-Jørgensen har sam- let. Det er især beretninger om lokale bornholmske forhold og bornholmernes tilbageholdenhed, da det gjaldt at »stille sig frivilligt til kampen for gamle Danmarks fremtidige beståen«. som belyses, ofte ud fra dagbladsstof.

Redaktør Benny Siewertsen har samlet en række krigskorre- spondenters beretninger om kampene og feltlivet ved Sønderborg og Dybbøl under titlen „Krigen 1864“.

I fortællende form har Aage Mogensen udgivet en skildring af begivenhederne, betitlet „Soldaten og den tabte Krig“, på grund- lag af tidligere trykt materiale. Titlen lover på sin vis mere, end bogen holder. Når, som forfatteren skriver, bogen er tænkt som vor sene tak til soldaten, der kæmpede i 64, har behandlingen af den menige soldat som ægte dansk menigmand i uniform fået alt for lidt af pladsen i en tyk bog.

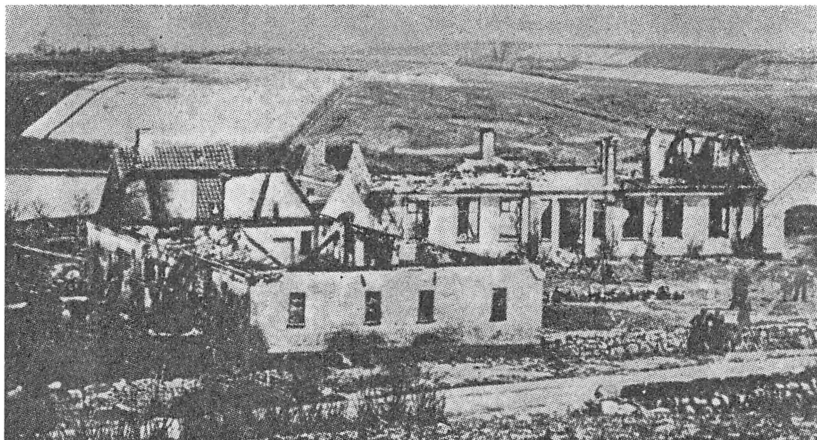
Såvel i det 1864-særnummer, som *Sønderjysk Månedsskrift* har udsendt, som i bogen „*Als og Sundeved i 1864*“, udgivet af *Historisk Samfund for Als og Sundeved*, gør redaktørerne med rette opmærksom på, at civilbefolkningens hverdag i 1864 slet ikke på samme måde som de politiske og militære forhold har fristet til mange fremstillinger. I begge skrifter har man søgt at høde på dette forhold ved at udgive uddrag af dagbøger, breve og erindringer i øvrigt i kommenteret form. Der er herved bragt et værdifuldt materiale frem fra forskellige kredse i den befolkning, som blev berørt af krigen både materielt og åndeligt, et stof, som for en dels vedkommende ikke før har været udnyttet og offentliggjort. For de mange blev indkvartering af soldater og udskrivning til krigskørsel hverdagsbegivenheder. Chr. Jensen Wyff skriver herom: „Den 18. februar ankom de første prøjsere hertil. Vi fik 1. komp. ca. 200 mand og 30 husarer, som kogte, stegte og spiste her i et par timer. (Noget havde (de), noget tog de, og noget måtte vi levere uden betaling). Derpå marcherede de til Kolding. Vi fik da på ny et komp. ca. 200 mand og 40 mand og ditto hesteartilleri, som ligeledes spiste og drak uden betaling, og tog bort kl. 5 eftermiddag til Kolding. Om aftenen kl. 10 fik vi artilleri 60 mand og ditto heste og 7 husarer, som blev natten over, vi leverede flæsk til dem for betaling, de var de bedste, vi har haft, men det er næsten den værste dag, jeg har levet under okkupationen, og min kone har hele tiden ligget syg af ansigtsrosen. Der er endnu mange her i byen, men vi har ingen. Hertil har Herren hjulpen og vil fremdeles.“ Og den 20. marts 64: „... Ammunitionskolonnen afrejste først i går og i dag ankommer en lignende her til byen. Vi kører altid ægt med 1 vogn og undertiden med to, så at arbejdet bliver næsten til intet...“ Skrivelsen fra inderste Jens Hansen af 28. februar 1867 til overpræsidenten for hertugdømmerne Slesvig og Holsten, skrevet på dansk, taler sit tydelige sprog om krigens ødelæggelser og befolkningens nød: „Da min kone og jeg den 13. marts 1864 af det kongelige danske infanteri blev udkommanderede af vort hus, og dette i samme øjeblik stod i lys lue, fik vi intet andet bjerget end vore 2 køer, medens al vor øvrige ejendom blev et rov for luerne. Vi beordredes til Sønderborg og kom ikke tilbage før den 27. maj, da vi fandt alt afbrændt og ødelagt. Det var uhyre svært for os at få vore bygnin-

ger genrejste og det fornødne husgeråd anskaffet, og det meget mere, som vor angivelse af mobilier var for lav, ligesom også vort hus var for lavt takseret, hvilket alt ikke lod sig forandre, da vi i fire uger lå mellem de fjendtligt opererende tropper og ikke kunne forlade huset, før det lå i aske . . .“ I billedets form fortæller snedkermester Jørgen Jensen, Ullerup, 11. juni 1864 i et brev til den ældste søn, bosat i Dresden: . . . Nu spørger du vist, hvorledes har I haft det i denne krig, hvorledes ser Sundevad og omegnen ud, og hvorledes har prøjserne opført sig, for at besvare det sidste kort, så vil jeg tage en lignelse. Når en stor flok køer brækker over i en kløver- eller rugmark, så løber den om, bider toppen af, skider på og nedtramper resten, og så brøler de, når de har ødelagt alt og nu intet har at æde, dette er en kort, men sand skildring af prøjsernes færd, især hvad den første tid angår . . .“ I gårdejer Mathias Hollensen, Broagerlands, omhyggeligt førte dagbog afspejler blandingen af krig og hverdag sig tydeligt. 17. februar „Tærskede rug og hvede. Der var nogle prøjssiske militære i Broager, de tog præsten med. Lidt frost.“ 14. april „Der hørtes geværskud om morgenen. Kanonade vedblev endnu. Stærk brand i Rønhave. Der sagdes, at der havde været et hårdt slag. Prøjserne tabte mange folk, om danskerne ved vi intet. Temmelig nattefrost, smukt vejr.“ Det er to særdeles oplysende samlinger, som her er skabt til veje, fyldt med krigens hverdag og gru.

Bengt Holbek og *Anna Piø* har med assistance af arkivar Hans Worsøe udgivet den vigtige samtidige dagbog af Martin Bahnsen med undertitlen, „*En rådmands beretning om Åbenrås besættelse 1864-66*“. Til belysning af forholdene og borgernes holdning i det af fjenden besatte Åbenrå udkom tidligere Frederik Fischers dagbøger. Disse supplerer på mange punkter Bahnsens, der imidlertid må anses for mere pålidelige. Bogen er som kilde af stor værdi. At vi har bevaret disse førstehåndsindtryk fra to af de ledende dansksindede i byen er noget enestående, da private papirer ofte er tilintetgjort af frygt for de civile myndigheders efterforskning i tiden derefter. Martin Bahnsen var farvermester. Han havde i øvrigt lært hos sin svoger, farver M. A. Jørgensen i Gråsten, A. D. Jørgensens far. I mellemkrigsårene gjorde han en fremragende kommunal indsats. Af dagbøgerne lærer man hans danske sind at kende, og en dyb modvilje mod de „meerum-

schlungne“, „denne væmmelige yngel af landsforræddere“, hans uimponerethed af de „todesmutige“ prøjsere, der „før skanserne var faldet, var tavse, nedtrykte, ja forknytte i høj grad, men beskedne og lette at tilfredsstille, nu derimod er de blevet larmende, syngende, skrålende, brovtende og fordringsfulde i det uendelige.“ Hans politiske og nationale standpunkt kommer til orde 17. maj 1864: „Fra flere sider hører man, at der vil udgå et forslag i konferencen fra de neutrale magter om en deling af Slesvig, så at den rent dansktalende del lægges til Jylland, den tysktalende til Holsten, og i det blandede distrikt bestemmes det ved afstemning, til hvilken af siderne de vil gå . . . Jeg for mit vedkommende ville naturligvis ønske den af hjertens grund, thi derved var da for det første den danske del sikret, og lad så resten for pokker gå, hvorhen den vil, vi har ingen grund til at ønske for fremtiden at beholde flere af dem, end de, der godvilligt vil gå med os.“ Efter afståelsen udtrykker han sig den 24. december 1864 således: „Aldrig nogen sinde før er en så bedrøvelig juletid oprundet for os som denne. Erobrer af vore ærkefjender, regeret af udskudtet af det usleste parti, der findes i verden, „Schleswig-Holsteinerne“, ser vi danske slesvigere den mørkeste fremtid i møde, og dette sker i den sidste halvdel af det 19. århundrede, hvor Europa tror sig på civilisationens højdepunkt, at alverden ser roligt til, hvorledes et indtil det yderste demoraliseret røverfolk, som er os tyve gange overlegent i tal, overfalder og sønderlemmer et af de ældste riger i Europa for at tilfredsstille sin trang til at blive en sømagt og i sin higen efter krigerisk hæder, som det her troede at kunne tilfredsstille for lettest køb. Dette foragteligste af alle folkeslag, som i sin demoraliserede tilstand ikke har evne til at fatte, at det ved sin væmmelige brovten og udbasunen af sine heltegerninger pådrager sig hele verdens hån og foragt, dette folk skal vi nu for fremtiden tilhøre og stå under! Hellere måtte man være blevet kineser eller hottentot!“

Om befolkningens nød og trængsler i den hårdt medtagne landsdel Sundeved har *Th. Kaufmann* samlet mundtlige og skriftlige overleveringer fra tyskernes invasion under titlen „*I Fjendevold*“. De skriftlige overleveringer støtter sig især på de af præsterne N. L. Feilberg, Ullerup, M. Mørk Hansen, Felsted, og Roth, Var-

Udbrændt gård 1864. De gensidige beskydninger gik også stærkt ud over huse og gårde i terrænet. (Fra L. Lindeberg: „De så det ske“).

næs, udgivne breve og dagbøger. Bogen er illustreret med billeder fra soldatergrave.

I en meget detaljeret biografi „A. D. Jørgensen og 1864“ giver A. D. Jørgensens søn, fhv. højesteretspræsident, dr. jur. *Troels G. Jørgensen*, en fremstilling til belysning af betydningen af katastrofen i 1864 for faderen og af den påfølgende menneskealders stræben mod genforeningen. Som motto har forfatteren valgt et citat fra et brev, som A. D. Jørgensen i 1883 sendte den norske rigsarkivar M. Birkeland: „Mit livs tilskikkelse er blevet den, hver dag i det mindste een gang at føle brodden af mine særlige landsmænds tunge lod.“ Krigen i 1864 gjorde sønderjyden A. D. Jørgensen til historiker. Han ville udforske årsagerne til Danmarks ulykke. Den gav også anledning til en omfattende virksomhed af langtrækkende betydning, til støtte for den sønderjyske danskhed, fra 1887 gennem et nært samarbejde med H. P. Hanssen. Denne skriver således i „Et Tilbageblik“: „Intet gav mig større tryghedsfølelse under de voldsomme angreb, jeg var udsat for, end bevidstheden om, at jeg handlede i hans (A.D.J.) ånd og udførte de tanker, han havde indprentet mig.“⁷ Troels G. Jørgensen opfatter forberedelsen af denne genforening som selve den drivende kraft i faderens hele arbejde. Overalt lod han „den fædrelandske betoning træde frem“. Det ligger uden for en oversigt af denne art

at gå nærmere ind på enkelthederne. Lad mig derfor citere Lorenz Rerup, som netop har skrevet en indgående biografi af A. D. Jørgensen: „Denne biografi er på grund af sin detailrigdom en hånds-rækning til enhver, der beskæftiger sig med A. D. Jørgensen, men den er ikke mere end en hånds-rækning.“⁸

Dette udtog har holdt sig til publiceret stof, der er udgivet i bogform i hundredåret for 1864. Skulle den lange række af artikler, der er fremkommet så mange steder, medtages, ville det sprænge rammerne. Alligevel ville noget væsentligt mangle, hvis dette forhold ikke eksempelvis blev fremhævet. Thi det er et vidnesbyrd om, at 1864 ikke er et objektiviseret og neutraliseret årstal i Danmarkshistorien. Således er *1963-årgangen i mange højskolars årsskrifter* helt eller delvis viet begivenhederne omkring 1864, i flæng kan anføres årsskrifterne fra Gymnastikhøjskolen ved Viborg, Rødding Højskole, Idrætshøjskolen i Sønderborg og Vartovbogen, udgivet af Kirkeligt Samfund af 1898. Disse skrifter, der vel er beregnet på bestemte kredse og da ikke mindst ungdommen, er af ydre uanseelige, men med mange læseværdige indlæg, der afspejler opfattelser og vurderinger af i dag hos forfattere af forskelligt syn. Om virkningerne af nederlaget i 1864 derom strides endnu læg og lærd.

Nederlaget, forbitrelsen og afmagten efter 1864 blev den brutale, altovervældende og uforglemmelige virkelighed for hint slægtled, der havde indviet Istedløven, mens Prøjsens konge udnævnte Bismarck til minister og for sent forstod, at Dannevirke ikke var en virkelig forsvarsstilling, men kun et digt af Carl Ploug. Tiden derefter blev kamp, politisk, socialt og folkeligt. Genrejsningen gik for sig gennem svære brydninger, fra drøm og digt til selv-kritik og selvtillid. Det svære, at vinde freden, lykkedes. De strømninger, der var sat i gang før 1864, viste sig at være bæredygtige, da folkets skjulte reserver forvandlede nederlaget, ikke til sejr — men til nye livsmuligheder. Sårfeberen fra Dybbøl er lægt.

HENVISNINGER:

Efter aftale med redaktionen bringes ikke henvisninger til de citerede steder i den anmeldte litteratur.

1. SJy Årb., 1. halvbind 1964, s. 11.
2. Harald Jørgensen: »1864 — Et historisk mindeår« i Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst och industri, häfte 5, 1964, s. 302.
3. M. Friis Møller og Ernst Mentze: »1864 — et hundredårsminde«, 1963. Litteraturlisten s. 354-357.
Et meget begrænset udvalg af litteratur om Sønderjylland findes i »Læs om Sønderjylland«, udg. af Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig i hundredåret for 1864.
4. Se s. 304 og s. 306 i den under note 2 nævnte oversigt.
5. Afdelingsleder Karl Clausen, Sanghistorisk arkiv ved Århus Universitet er i gang med indsamling og registrering af skillingsviser og håndskrevne viser fra 1864.
6. Se f. eks. Cai M. Woels oversigt i »1864 — et hundredårsminde« s. 277-326.
7. H. P. Hanssen: »Et Tilbageblik« I, s. 214.
8. Hist T (Da), 12. række, 1. binds 4. hefte, s. 522.

Anmeldelser

Geschichte Schleswig-Holsteins

Udg. af Olav Klose for Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 6. Herzogtümer im Gesamtstaat 1721-1830. 427 s.

Det bind af den nye Slesvig-Holstens historie, som behandler årene fra 1721 til 1830, er dels skrevet af værkets redaktør, lederen af Landesbibliothek i Kiel Olav Klose, dels af Chr. Degn, begge erfarne forskere, som er dybt fortrolige med de to hertugdømmers historie. Olav Klose behandler årene 1721-1773, mens Chr. Degn tager sig af den følgende tid.

Olav Klose har kaldt sit afsnit for »genforeningens årtier«, og det er da også de mange problemer i forbindelse med genoprettelsen af hertugdømmernes udelthed, som nok stærkest har fanget forfatterens interesse. Han begynder med arvelyldningen 1721 og giver derefter en kort skildring af de danske konger, af deres ledende medarbejdere i det politiske og administrative liv og af selve styret i de kongelige dele af hertugdømmerne. Derefter gives en tilsvarende redegørelse for de gottorpske fyrster og deres mænd og forvaltningen af det lille gottorpske hertugdømme. Der berettes indgående om, hvorledes de splittede dele af hertugdømmerne på ny føjes ind i helheden. Først rigsgrevskabet Rantzau, som blev beslaglagt, efter at grev Chr. Detlef i 1721 var blevet myrdet, og hans broder Wilhelm Adolf var blevet beskyldt og dømt for brodermord. Det lille nordborgske hertugdømme vendte tilbage til kronen 1729, da Friedrich Karl overtog hertugdømmet Plön, som blev forenet med den øvrige del af Holsten efter hertugens død 1761. Da den sidste hertug af Glücksborg var død 1779, var også denne linie af det sønderborgske hus uddød, og de glücksborgske besiddelser på begge sider af Flensborg fjord kunne genforenes med den kongelige del.

Det store og afgørende problem var dog det gottorpske hus. I en række år var Danmarks forhold til Gottorp langt det vigtigste udenrigspolitiske spørgsmål. Da gottorperen storfyrst Karl Peter Ulrich i 1762 havde besteg zartronen som Peter 3, ønskede han krig med det forhadte Danmark. Krigen blev kun undgået ved, at hans gemalinde, Katharina 2, kort efter tog magten i Rusland. Efter lange forhandlinger lykkedes det at få løst spørgsmålet ved den provisoriske mageskiftetraktat af

1767, endelig godkendt 1773. Også den gottorpske del af Holsten kunne nu underlægges den danske konge, og faren fra øst var overvundet. Olav Kloose giver en god og klar redegørelse for disse indviklede politiske forhold, der var af så afgørende betydning for hertugdømmerne såvel som for kongeriget.

Efter disse skildringer af de politiske forhold gives i tre kapitler en oversigt over stænderne og befolkningen, handel og industri samt åndslev. Behandlingen synes noget skematisk, vel nok fordi der kun er afsat lidt plads til disse så vigtige spørgsmål. Mest udførlig — og værdifuldest — er redegørelsen for de sproglige forhold, hvor der er foretaget en statusopgørelse over kirkesprog og folkesprog omkring 1740, bl. a. på grundlag af visitationsberetninger. Man er enig med dr. Kloose, når han s. 121 skriver, at det er vanskeligt at forstå de gejstlige og verdslige embedsmænds stilling til sprogproblemet, »und man muss jener Erklärung des Gottorfer Oberkonsistoriums vom 31. Mai 1765 zustimmen, dass sich Prediger und Schulmeister nach den Gemeinden und nicht diese sich nach jenen richten sollten«.

Chr. Degns skildring af tiden 1773-1830 omfatter den største del af bindet. Det er også naturligt, thi her er tale om årtier, som blev afgørende for hertugdømmernes senere skæbne. Også i Degns skildring spiller de politiske forhold en betydelig rolle. Med rette fremhæver han A. P. Bernstorffs store betydning i disse år. Han fortæller om hans udenrigspolitik og beretter om hans forhold til hertugdømmerne, især til ridderskabet. Det var A. P. Bernstorffs politik at skabe et godt forhold mellem dette og regeringskredsen i København. Det var en vanskelig opgave, og den lykkedes kun i kraft af Bernstorffs store diplomatiske dygtighed og den respekt, der stod om hans person. Da han var død 1797, opstod der hurtigt en spænding mellem de ledende kredse i ridderskabet på den ene side og kronprinsen og hans rådgivere på den anden. Ridderskabet kæmpede for at bevare sine privilegier, først og fremmest skattebevillingsretten, og de ønskede at blive anset som hertugdømmernes stænder, der skulle have indflydelse på den politiske udvikling. Kronprinsen var ene-vældens mand, og ridderskabets megen tale om privilegier stemte ham ikke til velvilje. Der kan ikke være tvivl om, at han og hans nærmeste rådgivere ønskede gennemført en vis ensartethed i hele monarkiet, bl. a. også med hensyn til lovgivningen. Ram-mende siger Chr. Degn, at A. P. Bernstorffs politiske idé var enighed, den unge herskers mål enhed. Det lykkedes også på flere områder at virkeliggøre dette mål, bl. a. i militærlovgivningen og i den nye hoverilov fra 1805, som først og fremmest skyldtes Chr. Ditlev Reventlows indsats. Begge bygger de på de tilsvarende danske love. Man kan måske med en vis ret tale om

et forsøg på en »danisering«, men udtrykket må dog i almindelighed ikke forstås i betydningen fordanske. Når man lagde så stor vægt på, at man skulle stræbe henimod at gøre forholdene i hele monarkiet så ensartede som muligt, var man i overensstemmelse med den politiske og økonomiske ideologi, som havde gennemsyret så mange af tidens ledende mænd, den tyske kameeralisme, der i høj grad byggede på den tyske naturret. Hvis man gennemgår det store kompleks af reformer, som blev gennemført i hertugdømmerne i årene før 1814, vil man se, at de samme spørgsmål gang på gang var blevet taget op til diskussion af de førende kameeralistiske skribenter.

I et omfangsrigt afsnit behandler Chr. Degn de store landbrugsreformer, først og fremmest ophævelsen af livegenskabet og de mange problemer, der står i forbindelse dermed. Det er et velskrevet afsnit, som bygger på nye, dybtgående studier. Her er f. eks. for første gang ridderskabets såre betydningsfulde arkiv blevet benyttet. Som naturligt er, indtager selve skildringen af den politiske kamp om livegenskabets ophævelse en stor plads i skildringen. Man kunne her vel have ønsket at høre lidt mere om, hvorledes de store praktiske reformer blev gennemført rundt om på gårdene. Han gør også i skildringen af livegenskabslovens forhistorie Tyske Kancelli uret. Fejlen er dog vel forståelig, fordi han bygger på en udtalelse af Chr. Ditlev Reventlow i et brev fra 1805, hvori han udtalte, at først da J. S. Møsting — som Degn bedømmer meget hårdt, uden tvivl for hårdt — den 6. november 1804 blev præsident for Tyske Kancelli, tog man »over hals og hoved« fat på sagen. Dette er rent faktisk forkert. Allerede i maj 1803 begyndte kancelliet at behandle spørgsmålet, og da Møsting tiltrådte, havde der fundet indgående drøftelser sted med de to overretter og ridderskabet. Den 2. november, altså fire dage før Møstings udnævnelse, fandt den afgørende forhandling sted i statsrådet. Reventlow deltog ikke i dette møde.

Årtierne før og efter 1800 er ikke blot en tid, da så meget nyt blev til i de to hertugdømmer, og da samfundet på så mange måder blev omformet. Det er også en tid, da der var et rigt åndeligt liv i Slesvig og i Holsten. Der er et vældigt materiale til belysning heraf, og Otto Brandts store bog om åndsliv og politik i disse år har ryddet ageren. Chr. Degn giver dog en selvstændig og dygtig skildring af de religiøse og ideologiske modsætninger i hertugdømmerne. Der var flere åndelige centre: Augustenborg, hvor den — man må vel nok sige på sin vis — frihedsbegeistrede og såre rationalistiske hertug Frederik Christian residerede, Plön, hvor den store publicist August Hennings var amtmand, Eutin, hvor digteren F. L. Stolberg var den førende personlighed, og hvor Johann Heinrich Voss, den store elsker af antiken, var rektor. Endelig kredsen af universitetslærere i

Kiel og de pietistiske cirkler på Emkendorf, hvor ridderskabets ledende mand Fritz Reventlow sammen med den smukke, men svage Julie, Ernst Schimmelmanns søster, skabte et kunstens tempel og blev midtpunktet i en religiøs kreds, som med forbitrelse vendte sig mod rationalismen.

De to sidste kapitler handler om den napoleonske tid og skilddrer den politiske forvirring, som fulgte med det engelske angreb på København 1807 og Danmarks deltagelse i krigen på »korsikanerens« side. I afsnittet om forfatningskampen og den nationale bevægelse 1814-30 fortælles om forsøgene på at opnå en forfatning. Ridderskabet krævede indkaldelse af en landdag. Men kong Frederik ønskede ikke nogen forfatning for de to hertugdømmer, og i Europa blæste der ikke i disse år nogen mild vind, når det gjaldt folkenes frihed. I sin berømte Waterloo-tale 1815 havde ridderskabets sekretær, historikeren professor Dahlmann med stor lidenskab bekendt sig til et forenet Tyskland, et Tyskland, hvortil ikke blot Holsten, men også Slesvig hørte. Diskussionen om en forfatning blev fortsat i de følgende år, og forfatningspetitionerne tog fart. Det blev mere og mere klart, at det, man nu ønskede, ikke var en adelig repræsentation, men en folkets repræsentation, hvor også de andre stænder kunne gøre sine synspunkter gældende. Det var ikke det, Fritz Reventlow og hans ligesindede havde villet. Han frygtede de »ultraliberale« og »demokraterne«, og han kom, siger Degn, mere og mere til den overbevisning, »dass Adel und König gegen den »Schwindelgeist« zusammenhalten sollten«. 1818 blev han dansk gesandt, og dermed var Emkendorfs rolle udspillet.

Tiden fra 1797, da Bernstorff døde, og frem til 1830 er på mange måder en politisk grotid. Meget af det, der vokser frem efter 1830, var begyndt at spire i disse år. Den sprængning af helstaten, som kom i 1848, har mange årsager. At klarlægge disse er at udrede et uhyre kompliceret net af konkrete begivenheder og ideologiske problemer. Men det første brud mellem København og hertugdømmerne kom, da kronprinsens absolutistiske enhedsbestrebelse stødte sammen med ridderskabets aristokratiske krav om at bevare de gamle privilegier. Og det må ikke glemmes, at Fritz Reventlow ikke blot var aristokrat, han var også tysk aristokrat.

I det foreliggende bind af Geschichte Schleswig-Holsteins ligger hovedvægten vel nok på Holsten, og Slesvig — ikke mindst Nord-slesvig — spiller en mindre betydningsfuld rolle. Det er naturligt begrundet i forholdene, som de dengang var. Åndeligt såvel som økonomisk lå tyngdepunktet i Holsten. Værket er i sig selv en god historisk skildring, som er værd at læse, og det får en særlig værdi for os, fordi vi derigennem bliver fortrolig med problemer og forhold, som det ellers kan være svært at skaffe sig viden om,

men som vi må kende for fuldt ud at forstå Sønderjyllands historie.

Det vil altid kunne diskuteres, hvad der skal tages med i et mere sammenfattende historisk værk. Det forekommer mig dog, at man med nogen ret vil kunne indvende, at behandlingen af hertugdømmernes økonomiske historie, handel, skibsfart, industri, håndværk og landbrugets økonomiske problemer, er blevet noget stedmoderligt behandlet. Det samme gælder arkitektur og kunst. Nu og da kunne man vel også have ønsket en mere indgående skildring af den almindelige økonomiske baggrund for udviklingen, ikke mindst landbrugs krisen i 1730'erne og den økonomiske opgang, der begynder omkring 1750. Man undrer sig også over, at forfatterne ikke i højere grad har gjort rede for den almindelige europæiske baggrund, for de ideer, der beherskede datidens mænd, både når det gjaldt økonomiske teorier og livsanskuelse, så meget desto mere som der her er tale om en stærk påvirkning fra den tyske kulturverden. Men som sagt, en vurdering af, hvorledes stoffet skal fordeles, må nu engang blive subjektiv, og de her fremførte indvendinger skal ikke svække indtrykket af, at bind 6 af *Geschichte Schleswig-Holsteins* er et værdifuldt værk, der ikke blot giver god og saglig viden, men også på en række punkter har udvidet vort kendskab til de to hertugdømmers historie.

Johan Hvidtfeldt.

Kegnæs 1615-1965. Træk af Kegnæs sogns historie

Udgiven i anledning af sognets 350-årige beståen 1965. 244 s., ill.

Det er i grunden ganske ejendommeligt, at den egn af Nord-slesvig, hvor den lokalhistoriske interesse fra gammel tid har været mest levende, først nu har fået en egentlig sognehistorie. I serien »Fra Als og Sundeved«, der fra 1926 er blevet udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved, er der af den overmåde flittige, nu afdøde museumsinspektør Jens Raben leveret mange, men ofte lidt tilfældige bidrag til de alsiske og sundevedske sognes historie, men først nu ved Kegnæs sogns 350-års jubilæum har man kunnet udsende en egentlig sognehistorie. Andetsteds inden for amtet arbejder mindre grupper med at få deres sogns historie skrevet og udgivet, men det blev amtets yngste sogn, der kom først, og det skal straks indledningsvis siges, at de Kegnæs-folk i det hele og store har skilt sig godt fra deres arbejde. På bordet foran os ligger en også i det ydre tiltalende bog, som man nok mange steder vil misunde det jubilerende sogn.

Rent praktisk har man tilrettelagt arbejdet således, at et 6-mands udvalg bestående af 5 »indfødte«, suppleret med muse-

umsinspektør Jørgen Slettebo, har taget sig af de rent praktiske opgaver, hvoraf den vigtigste utvivlsomt har været at fremskaffe de penge, der var nødvendige ved bogens udgivelse. Udvalget oplyser iøvrigt i forordet, at tanken om udgivelsen af sognehistorien er opstået vinteren 1961-62 under en aftenhøjskole, der havde sognets historie som emne, og hvor en række hjemlige kræfter, suppleret med museumsinspektør Slettebo, optrådte som foredragsholdere. Arrangørerne af aftenhøjskolen dannede et »Historisk Samfund for Kegnæs sogn«, og denne sogneforenings første opgave blev udgivelsen af en sognehistorie. Senere nedsattes et redaktionsudvalg bestående af nylig afdøde førstelærer Georg Andreasen, hvis historiske interesse tidligere havde gjort sig gældende ved oprettelsen af en lille sognesamling, af sognepræst Hans Madsen, der mødte med erfaringer fra udgivelsen af »Bjolderup sogns historie«, og af museumsinspektør Jørgen Slettebo, sekretær i Historisk Samfund for Als og Sundeved.

I den ovennævnte serie »Fra Als og Sundeved« har sognefoged Frederik Hansen 1931 fået udsendt en lille bog om Kegnæs. Heri er der en del stof, der har kunnet bruges som udgangspunkt for de videregående studier, der måtte foretages. Den trykte litteratur er blevet gennempløjet, og man har slidt i det med indsamling af traditionsstof og med læsning i de ikke altid lige let tilgængelige arkivalske kilder. Stoffet er blevet delt mellem de forskellige medarbejdere, thi fra første færd har man været klar over, at skulle opgaven løses til den fastsatte frist, måtte man være flere om arbejdet og æren. Bogen er således et samarbejde med J. Bladt, senior, Georg Andreasen, H. Madsen og H. Bertelsen som hovedbidragsydere. O. Behrends indleder med et lille kapitel om halvøens naturforhold, især behandler han fuglelivet. Det vil jo altid kunne diskuteres, om et kapitel af denne art hører hjemme i en sognehistorie, men her hvor naturforholdene på mange måder er særegne, finder jeg det rimeligt, at kapitlet er med, for så vidt som det er med til at give baggrunden for sognets udvikling. For andre sognes vedkommende ville jeg nok stille mig mere skeptisk. Man skal være varsom med at blande historie og naturfag sammen.

Jørgen Slettebo afslører, at sognet har en historie forud for 1615. Halvøen har, som oltidslevn viser, været beboet indtil jernalderen. Derefter er den blevet bevokset med skov, og man kan vel i denne forbindelse tale om urskov, der ikke blot blev et godt jagtrevir, men som også senere gav næring til store flokke oldensvin, der dog efterhånden ødelagde skoven i en sådan grad, at den meget aktive hertug Hans den Yngre for at øge sine indtægter så en fordel i at kolonisere halvøen og grundlægge Kegnæs sogn. Om kolonisationen er optrykt en digterisk, romantisk beretning af forfatterinden Thilde Svensson. En og

anden vil måske kritisere, at denne skildring er kommet med i sognehistorien — men lad denne lille velskrevne opsats stå, som den er. En del af dens historiske fejltagelser og unøjagtigheder er rettet i andre af bogens kapitler. Der må i en sognehistorie også gerne være læsestof, der kan tale til hjertet. En sognehistorie skrives for de mange, ikke for de få specialister. Også i andre af bogens bidrag er der fejl eller oplysninger, der ikke kan stå for en nærmere kritik. Man ville nok have gjort klogt i, om man havde forsynet alle bidragene med kildehenvisninger, for eksempel som det er gjort i »Bjolderup sogns historie« eller i købstadshistorierne. Derved havde man nok tvunget de enkelte medarbejdere til at overveje endnu en gang, om de nu også havde dokumentation for de oplysninger, de fremsætter på tryk, og som derfor af mange af bogens læsere givetvis vil blive opfattet som den rene og pure sandhed. Når for eksempel H. Madsen nævner, at sognets første præst, Peter Garlstedt (død 1642), har haft en lyttende menighed, er dette gæsteri, og hvorfor skulle Kegnæs egentlig have udmærket sig med fromhed fremfor andre egne i landsdelen. Ingen kilder melder herom. Noget senere meddeles da også, at pastor Lorenz Nissen i begyndelsen af 1800-årene beretter om en udbredt hedensk overtro, og den er vel ikke just vokset siden 1600-årene. Det ville have været nok så vigtigt at berette lidt mere udførligt om Kegnæs sogns særstilling som hørende under den slesvigske generalsuperintendent i modsætning til de øvrige landsogne på Als, der hørte under Fyns stift, fra 1819 under det lille alsiske bispedømme. Herom hører vi så godt som intet, men får tværtimod indtryk af, at der ingen forskel er på kongerigsk og slesvigsk lovgivning på kirkens og skolens område. I stedet for at bygge fremstillingen på kongerigske instrukser og forordninger burde man være søgt til slesvigske kilder.

Der kan vel også fremsættes nogle kritiske bemærkninger med hensyn til dispositionen; for eksempel vil nogle læsere nok undre sig over den ejendommelige sammenkobling i et kapitel om »svgeforsikring og post- og telekommunikation« — vel fordi forfatteren både er sygekassemand og ansat under postvæsenet. Og man vil måske ærgre sig lidt over de talrige trykfejl. De burde have været undgået, når redaktionen har været sammensat af en præst, en lærer og en museumsinspektør.

Alt i alt er der dog god grund til at udtrykke tilfredshed over, at man nu også i Sønderborg amt har fået en sognehistorie, og det må håbes, at den må virke inspirerende på andre egne af amtet, således at man der kan få taget sig sammen til at få en bog skrevet og udgivet. Udsendelsen af Kegnæs-bogen har vist, at hvor der er vilje, er der også en vej.

Peter Kr. Iversen.

Jørgen Mågård: Tysk fangelejr i Danmark

Steen Hasselbalchs forlag 1964. 168 s. Ill.

Ved en forhandling med dr. Best den 25. januar 1944 rejste udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen spørgsmålet om en lejr her i landet til internering af dem, som tyskerne havde arresteret. På denne måde håbede man at hindre de mange deportationer af danske til de tyske Kz-lejre. Først i marts kom der gang i forhandlingerne, som førte til, at der lidt nord for grænsen blev indrettet en lejr, der kunne rumme 1500 fanger. Det var dog et uomgængeligt tysk krav, at lejren skulle ligge i umiddelbar nærhed af grænsen. Fra dansk side var det klart tilkendegivet, at forudsætningen for lejrens oprettelse måtte være, at de allerede deporterede blev ført tilbage, og at deportationerne til Tyskland ophørte. Som bekendt blev disse forudsætninger ikke opfyldt. Lederen af det tyske mindretal, dr. Jens Møller, havde, straks han fik nys om planerne, overfor dr. Best protesteret mod, at lejren blev placeret i Nordslesvig. Senere gav han ordre til, at medlemmer af folkegruppen ikke måtte tage arbejde i lejren. Den 13. august 1944 begyndte »Polizeigefangnenlager Frøslev« sin tilværelse, da 741 internerede fra Horserød ankom til lejren.

I de illegale blade vendte man sig skarpt mod tanken om en koncentrationslejr i Danmark, man måtte, hed det, forlange, »at vore myndigheder ikke besudler sig med denne sag«. Man frygtede, at tyskerne engang ville føre alle de internerede til Tyskland eller eventuelt ville sprænge hele lejren i luften og på den måde »tage livet af vore patrioter«. Enhver kunne forstå, at en sådan fare eksisterede, men for de danske myndigheder måtte det afgørende være, at der blev gjort et forsøg på at standse deportationerne til de tyske dødslejre eller i hvert fald få antallet bragt ned til det mindst mulige. Heldigvis viste det sig, at den illegale presses spådomme ikke gik i opfyldelse. Selvom deportationerne ikke hørte op, har Frøslev-lejren reddet mange danskes liv.

Den lille bog om Frøslev-lejren, som bibliotekar Jørgen Mågård har udgivet, indeholder en del redegørelser, som tidligere har været trykt. Der er jo en omfattende litteratur om modstandskamp og fangelejre, og allerede 1945 udgav Folmer Schiøtt en skildring fra lejren: Fange i Frøslev. Der er dog også meget nyt i bogen. Forfatteren selv har givet korte og gode beretninger om lejrens almindelige historie, bl. a. om dens tilblivelse. Med stor interesse læser man den skildring, som den danske lejrlæder, nuværende generalmajor P. M. Digman, har givet af lejrens ledelse og livet i lejren. Det er værdifuld historieskrivning.

Pastor Hans Magle giver en god redegørelse for det kirkelige og pædagogiske arbejde i lejren, forfatteren Mads Nissen Styrk fortæller spændende om sin vellykkede flugt fra lejren. Han blev på ny arresteret den 3. februar 1945, dog under et andet navn. Atter gik turen til Frøslev, hvor han på en måde levede »under jorden«, indtil befrielsen kom. Overlæge Jes Jessen giver en udmærket redegørelse for det store arbejde, som blev udført af de danske læger, der var interneret i lejren. Ved kapitulationen var der ikke mindre end 30. Vanskelighederne var store, men de fleste blev overvundet, og i betragtning af forholdene var sundhedsforholdene tilfredsstillende. Lægernes arbejde var ikke forgæves. I bogen gengives også et brev, som den kendte tyske præst i Åbenrå, pastor C. Beuck, har skrevet til pastor Magle i maj 1945, og hvori han fortæller om et besøg hos den tyske lejrkommandant SS-Sturmabführer Hillgärtner. Efter anmodning fra danske kolleger ville han prøve at få udvirket tilladelse til regelmæssige gudstjenester, og at der blev sørget for sjælesorg for de internerede. SS-manden var fuldstændig afvisende. Der var ingen mulighed for at få selv det mindste ønske opfyldt.

Fremtidens forskning vil uden tvivl hente meget nyt materiale frem til belysning af det mærkelige kapitel i besættelsestidens historie, som hedder Frøslev-lejren. For den, der idag vil vide lidt om livet i lejren og dens almindelige historie, giver Mågårds bog god oplysning. Den er velskrevet, og skildringen er levende, letlæst og dog nøgtern.

Johan Hvidtfeldt.

Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644

Udgivet af A. Andersen. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 32, 1964. 477 s.

Har man tidligere — f. eks. gennem læsning af E. Feddersens afhandling om kryptocalvinismen ved Gottorp-hoffet eller af H. V. Gregersens bog om Niels Heldvad¹ — været indenfor på Gottorp slot i de første årtier af d. 17. århundrede og været vidne til de begivenheder af kirkelig art, som udspillede der med følger langt ud over vor landsdel, griber man med spænding ovennævnte digre bind for at få at vide, hvilke tilstande der i de næste årtier, da den calvinistisk sindede hertug Johann Adolf var blevet efterfulgt af sin anderledes indstillede søn Frederik III, kom til at råde i kredsen af mænd på Gottorp. Og man skuffes ikke i sin forventning om mange nye oplysninger og belysninger.

Den i førstnævnte hertugs regeringstid så hårdt prøvede generalsuperintendent Jacob Fabricius' søn af samme navn — Jacob Fabricius den Yngre (1588-1645), gennem 18 år faderens med-

hjælper i udøvelsen af det højeste kirkelige embede indenfor det lille fyrstendømme og i 5 år hans efterfølger deri — har efterladt sig en række optegnelser, påbegyndte i 1617 og afsluttede i 1644 uden dog at dække samtlige mellemliggende år. Vidt forskellige i indhold er de affattede dels på plattysk, dels på latin og findes nu i et 380 sider tykt bind i Det kongelige Bibliotek i København. Udgiveren af disse optegnelser, pastor emer. Anders Andersen i Haderslev, har i sandhed stået overfor en krævende opgave på grund af håndskriftets særlige karakter og mange vanskeligheder ved at læse og oversætte det. Dette må tages med i betragtning, om der her og der i tekstudgaven og i oversættelsen kan påvises fejl. De bør ingenlunde nedsætte værdien af det imponerende arbejde, der her er ydet for at åbne alle historisk interesserede adgang til denne så interessante kilde til ældre slesvigske historie. Og den respekt, man får for udgiverens lærdom ved at læse selve teksten og oversættelsen, bliver ikke mindre under læsningen af de 60 tætrykte sider noter. Hvorigenem pastor Andersen hjælper læseren ind på livet af det vældige persongalleri, som passerer igennem optegnelserne, og indenfor hvilket identificeringen af adskillige navne har krævet stor møje.

Et efter sit indhold så omfattende dokument som Jacob Fabricius' optegnelser kan betragtes fra meget forskellige synsvinkler alt efter, om læserens ærinde er at vinde lys til udforskningen af den politiske eller den kirkelige eller den lokale og personale historie. For enhver interesse er her en mængde nyt stof at hente, eftersom forfatteren i kraft af sit embede og udfra sin stadige omgang med Gottorp-hoffets ledende skikkelser har meget at berette fra livets forskellige områder. Det kan derfor være vanskeligt at vælge, hvilken side af værket en anmelder skal pege mest på — thi at pege på dem alle ville sprænge rammerne for en anmeldelse. Men da i dette tilfælde både forfatteren og anmelderen er Kirkens tjenere, må det vist betragtes som nærliggende og forklarligt, når i det følgende optegnelsernes bidrag til belysning af kirkehistorien særligt fremdrages.

Noget særligt interessant er i denne forbindelse de nærbilleder af personer, som gives her. Det, som man under arbejdet med en svunden tid ofte ønsker sig: at kunne møde dens mennesker så at sige ligeså bogstaveligt, som man møder sine samtidige, at kunne komme bag på dem og høre dem tale sammen, at se dem i deres egne omgivelser midt i deres nu svundne, usminkede hverdag og således opleve dem ikke, som de ønskede at være — og som de derfor ofte fremstillede sig selv i deres efterladte skrifter — men som de var på godt og ondt i den situation, der ikke tænktes skriftligt overleveret til eftertiden — det er der her rig mulighed for gennem optegnelsernes mange gengivelser af samtaler og noteringer af nyligt passede hændelser.

Blandt de herved givne nærbilleder af tidens personer må vi således nævne billedet af hertugen selv, Frederik III. Stærkt må han have adskilt sig fra mange af samtidens fyrster. Se ham f. eks. sidde ved taflet en helligdag samtalende med sine mænd om vanskelighederne ved at forstå apostelen Paulus' breve (S. 49)! Eller hør ham udtale sin dybe respekt for Bibelens hellige ord (375)! En præsts udtalelse til Fabricius: »I har en meget ros-værdig og from fyrste« (76) kan vi kun istemme, når vi hører hertugen selv udtale: » Ja, det ville være godt, hvis vi kunne være mere hellige«, og: »Jeg holder for, at den, der troligt tager sig af sit kald og embede, han beder også samtidig« (72 og 73). Et stærkt indtryk af hans personlighed giver også hans ord til hans gamle biskop, Jacob Fabricius den Ældre om det betænkelige i at give en præst et bestemt embede imod vedkommende menigheds ønske: »Han tænker måske, jeg skulle gøre det af min magtfuldkommenhed, og jeg kunne vel nok gøre det, men jeg ved ikke, om det går an; når menigheden ikke kan lide præsten, bliver det til liden opbyggelse« (137). Ligesom også hans personlige fromhed anes, når optegnelsernes forfatter noterer, at han har hørt hertugens og hans gemalindes skriftemål (220 og 357).

Et andet interessant nærbillede får vi af Jacob Fabricius den Ældre med nye træk til belysning af denne i slesvigske kirkehistorie så betydelige mands personlighed. Hans indflydelse ved hoffet får vi en anelse om, når en præst udtaler, at hertugens fromhed må »næst efter Gud tilskrives Eders fader, som med lempe og beskedenhed forstår at omgås sådanne herrer« (76). Og hans betydning for kirken skinner igennem i disse ord af en anden præst: »Eders hr. fader er en mand, som man kan ønske sig ham — — — Han er en enestående mand, lever for sig og Gud og Kirken. Han er død for verden« (65). Adskillige indtryk af ham som luthersk kirkeleder og besindig sjælesørger giver referaterne af samtaler ved det fyrstelige bord, ved hvilket han var en hyppig gæst (49f og 115ff). Og i betragtning af de kår, han måtte friste i hertug Johann Adolfs tid, under man den gamle mand den ros, der nu ofte bliver ham til del fra indflydelsesrige mænds side (85, 110, 358 og 366) — som f. eks. når selveste hertugens kansler, dr. Erich Hedemann, udtaler: »Eders fader har gjort meget godt i disse lande og har ved sit liv givet enhver et strålende eksempel« (367). Også som prædikanten og den opbyggelige forfatter fremtræder Jacob Fabricius for os her — ikke mindst hertugen selv lyttede under hans prædikestol (85, 115 og 266). Men allerbedst har han måske karakteriseret sig selv gennem disse ord til hertugens geheimeråd Georg Heistermann: » Det skal jo være således, at den, der er en oprigtig præst, godt kan tåle at blive mindet om sine brøst« (339) — der ligger et ægte præste- og kristensind bag disse ord. Og at vi så

i en samtale mellem optegnelsernes forfatter og enkehertuginde Augusta i Husum tillige får den oplysning, at den gamle biskop lider slemt af hæmoroïder (222), gør jo kun nærbilledet af denne mand endnu tydeligere og desto menneskeligere.

Fristende er det ud fra disse optegnelser også at tegne billeder af andre særprægede slesvigske skikkelser. F. eks. af den stærke kvinde, sværmerken og forfatterinden Anna Ovena Höyers fra Ejdersted og af hele kredsen om hende, der voldte både præsterne og begge Fabricius'er en del besvær. Af den selvbevidste, stridbare sognepræst ved domkirken, Christian Sledanus. Eller af Niels Heldvad, der under sit besøg i Slesvig 1624 mismodigt siger: »Det gør mig ondt, så ofte jeg tænker på, at jeg uretfærdigt er blevet afsat fra mit embede — — — Jeg ville ønske, jeg kunne vende tilbage til mit gamle kald i Hellevad — — — Mine forfædre har dog været i den tjeneste 127 år efter hinanden« (160 og 161). Men her må også peges på det stof i værket, som er af ganske særlig interesse derved, at det tilskynder til udforskning af hidtil ikke behandlede områder indenfor slesvigske kirkehistorie og også åbner muligheder for at komme sådanne områder ind på livet.

Således kan man f. eks. ikke læse en bog som L. Moltesens om Friedrich Brekling uden at blive opmærksom på den betydning, som den tyske theolog, generalsuperintendenten i Celle, Johann Arndt, må have haft også her i landet Slesvig.² Man aner ved beskæftigelse med vor landsdels kirkehistorie i d. 17. århundrede, at denne mands skrifter har vakt manges opmærksomhed. Og denne anelse bekræftes i høj grad gennem Jacob Fabricius' optegnelser således, at det spørgsmål melder sig: Om der ikke her ligger en ny forskningsopgave og venter på sin mand — nemlig den at klarlægge Arndts indflydelse på slesvigske kirke- og fromhedsliv. Det er således interessant at høre, at enkehertuginde Augusta i Husum har læst hans skrifter, både bønnebogen »Paradies-Gärtlein« og det så omdiskuterede hovedværk »Vier Bücher vom Wahren Christenthumb«. Og hendes dom om disse er karakteristisk: »Arndt er i sine bønner en vakker mand. Hans bog om »Sand kristendom« kunne jeg ikke synes så godt om, for noget deri forekom mig så mærkeligt, at jeg ikke kunne forstå det« (154f). Det sidste, dunkelheden i store dele af Arndts »Wahres Christentum«, har også Christian Sledanus stødt sig på (231 og 299ff). Og man vidste i Slesvig god besked om det røre, Arndts kristendomssyn havde vakt ude i Europa, og tog i nogen grad afstand fra ham (238f). Men der var også dem, der — som f. eks. hertugens kansler — havde kendt ham personligt og så hen til ham med sympati (155, 334 og 367). Det samme gælder Arndts varme tilhænger i Holsten, præsten i Nortorf, Paul Egardus, der gennem sine mange skrifter

fik stor åndelig betydning. Også han havde i Christian Sledanus en ivrig modstander (263f og 267), mens hertugen selv beder Fabricius skaffe sig et af hans skrifter (260). Formodningen om, at den fra Johan Arndt udgående, af mystikken stærkt prægede fromhed også har sat sine spor i slesvigsk åndsliv, bekræftes således gennem optegnelserne, der herved peger på en ny forskningsopgave.

Det samme må siges om en række andre oplysninger, vi får her. Adskillige gange omtales præsten i Hamburg, Georg Dedeckens, store værk »Thesaurus Consiliorum et Decisionum«, der udkom 1623 og bestemtes at skulle købes af hver kirke som en nødvendig håndbog for præsterne (35, 155 og 203). Menighederne var imidlertid ret uvillige til at anskaffe det dyre værk i to svære foliobind. Og Fabricius og hans fader havde store vanskeligheder ved at få pengene ind og måtte gentagne gange minde de enkelte sogne om gælden (155, 163, 212f, 214 og 267f). Dette værk har altså skullet indgå i de lokale kirkebiblioteker. Og enkelte steder indenfor det gamle gottorpske område er det stadig at finde i præsteembedets arkiv — således, så vidt anmelderen har set, f. eks. i Tønder, Burkal og Hjordkær. Nu har de slesvigske kirkebiblioteker imidlertid rummet adskillige andre værker, som idag er store sjældenheder. Men kun sørgelige rester af dette værdifulde kirkeejere er bevaret til vor tid, hvorved en vigtig side af slesvigsk kirkehistorie er blevet næsten usynlig for os. Derfor vil det nu — som allerede påpeget³ — være en vigtig opgave ikke blot at få registreret og under betryggende forhold bevaret, hvad der endnu er levnet af disse kirkebiblioteker, men herudfra samt ved hjælp af andet materiale at undersøge, hvilke bøger slesvigske præster har skullet læse og anvende som håndbøger i deres embeders udøvelse. Og også til løsningen af denne opgave bringer Fabricius' optegnelser sit vigtige bidrag.

Og så er der fra dette værk at nævne alle de små oplysninger, som vel nærmest er løbet forfatteren i pennen, men som man glæder sig over at få med, fordi de gør mange sider af datiden så levende. F. eks. hører vi hofmarskallen Dionysius von Podewils sidde ved adelsmændenes bord på slottet og nærmest forsvare den katolske kirkes lære om frelsen — hans ord herom vidner om fin theologisk sans og klar skelneevne (116f). Vi får et interessant nærbillede af en præsts besværligheder ved udgivelsen af en opbyggelsesbog — der er ingen afsætning. Og domkirkenes sognepræst Sledanus vil ikke anbefale den, da »der også er så stor religiøs oplysning, at man må sige, vi kunne undvære sådanne bøger« — en uventet udtalelse af en Kirkens mand (295). Men samme mand føler sig dog ikke for oplyst til at prise den ældre Fabricius' bog om nadveren og selv bruge den som andagtsbog, før han går til alters (115). Og endelig har anmeld-

deren ikke kunnet dy sig for at standse misundelig ved den lille oplysning, at præsten i Varnæs dengang havde større årlig indtægt end selveste provsten i Åbenrå (197).

Til slut skal nævnes den fortjeneste ved dette så indholdsrige værk, at det mange steder bringer stof til supplerung af et andet vigtigt værk indenfor slesvigsk historisk litteratur, nemlig Arends' så fortjenstfulde »Gejstligheden i Slesvig og Holsten«. Dette bemærkes vel ikke umiddelbart under læsningen. Men her kommer udgiverens flid og fortjeneste igen til syne. Thi i sine fyldige noter tager pastor Andersen stadigt hensyn hertil og gør opmærksom herpå. Og vi kan derfor mest passende slutte denne omtale af værket med at understrege, at uden hans værk — indledning, oversættelse og noter — ville Fabricius' optegnelser ikke kunne blive frugtbare i vore hænder som en rig kilde til fortsat beskæftigelse med landet Slesvigs så mangfoldige og spændende fortid.

NOTER OG HENVISNINGER

1. E. Feddersen: Der Kryptocalvinismus am Gottorfer Hofe unter Herzog Johann Adolf (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. Reihe, b. VIII, s. 344ff) og H. V. Gregersen: Niels Heldvad (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 17, 1957).
2. L. J. Moltesen: Fredrick Brekling. Et Bidrag til Pietismens Udviklings Historie. København 1893.
3. Se pastor Laust Kristensens artikel »Det gamle præstebibliotek i Burkal« i SJy MSkr 1965, s. 75ff.

Urban Schrøder.

Frederik Høyberg: Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid

Historisk Samfunds serie af små levnedsskildringer 1964, 136 sider.

Der kan skelnes mellem erindringer af et mere betragtende indhold og stærkt personligt prægede optegnelser. Frederik Høybergs tilhører den sidste kategori, og de er særdeles værdifulde, fordi de omfatter minder både fra de to slesvigske krige og dernæst tiden helt op mod genforeningen. De blev afsluttet i efteråret 1912 med omtalen af hustruens død i april 1910.

Det er blevet en god og velskrevet bog med en lige så fortættet som indholdsrig beskrivelse af mange forskellige oplevelser, som samtidig belyser nedskriverens personlige, men også tidens udvikling vedrørende det sønderjyske landbrug samt sociale og nationale forhold i hans vestslesvigske hjemstavn.

Frederik Høybergs hu stod helt fra barndomsårene til landbruget, uanset at han stammede fra en håndværkerfamilie, både faderen og farfaderen var farvere. Han blev født i Tønder, hvor faderen dengang havde sit virke, juleaftensdag 1832, men tre år senere flyttede familien tilbage til Ribe, hvor han kom til at opleve barndomsårene og de første ungdomsår, og hvor han arbejdede som skriver for toldkasserer Middelbo. Men det var landbruget, der trak.

De følgende år var fulde af omskiftelser for den unge Frederik Høyberg. Sommeren 1850 kom han til Knud Knudsen i Forballum, var derefter både på Trøjborg og Visby Hedegård, hvor han bl. a. blev oplært i gårdens brænderi. Sommeren 1854 fik han ansættelse hos godsejer Tesdorph på Gedsergård, et ualmindeligt godt lærested, hvor der herskede orden og disciplin. Derpå var han i nogle år i Ribe, hvor han hjalp sin broder, der havde oprettet et brænderi, vendte så tilbage til Visby Hedegård, hvor han var fra 1858-66, for derefter at opholde sig tre måneder på Spøttrup og nogle måneder på V. Vestergård. Hans uddannelse afsluttedes på en måde hos den for sit mejerivæsen kendte Lawaetz på Kalundborg Ladegård.

Rig på erfaringer, men absolut ikke på gods og penge, vendte han tilbage til Vestslesvig, hvor han forpagtede gården Nørmark i Visby sogn, som han senere blev ejer af. Her kom hans kendskab til mejeribruget ham i høj grad tilgode; han havde nu en alsidig uddannelse bag sig som landmand, brænder, møller og mejerimand.

Til Knud Knudsen på Visby Hedegård stod Frederik Høyberg i et venskabeligt, han siger selv i et sønligt forhold.

En særlig oplevelse var det for Høyberg, da han i oktober 1864 var medlem af den deputation, som i Paris søgte foretræde hos

kejser Napoleon for at bede ham gribe ind til fordel for de danske nordslesvigere. Det blev til et flere dages langt ophold i den franske hovedstad, men man måtte rejse hjem med en meddelelse fra den franske udenrigsminister om, at kejseren ikke kunne blande sig i dette forhold. Måske kunne der dog, hed det i svaret, melde sig en lejlighed, hvor nationalitetsprincippet kunne gøre sig gældende. Det var altså et tyndt udbytte, men dog ligesom et forbud om artikel 5.

Høyberg var med til oprettelsen af både Sprogforeningen og Skoleforeningen. Som det vil vides, har der altid hersket en vis uenighed om, hvem der har taget initiativet til Sprogforeningens oprettelse. Høyberg mener, at æren tilkommer Monrad, men har ikke kunnet være vidende om, at Jens Jessen allerede 1875 i »Flensborg Avis« fremsatte tanken om oprettelse af folkebog-samlinger. Han har dog betegnet Monrad som foreningens egentlige stifter. Høybergs formodning synes altså at være rigtig. Han gør endvidere opmærksom på, at det var en misforståelse, når man havde påstået, at Jessen var modstander af Skoleforeningen. Han ønskede tværtimod, at arbejdet skulle udgå fra Sprogforeningen.

Høyberg omtaler også modsætningsforholdene inden for Vælgerforeningen og gennemførelsen af forslaget om, at tillidsmændene blev valgt af medlemmerne, og tilsynsrådet af tillidsmændene. Da de, der stod bag ved tanken, alle var modstandere af H. P. Hanssens politik, har aktionen nok været et led i bestræbelserne for at overtage ledelsen i denne organisation. Det værste var dog, skriver Høyberg, at H. P. Hanssen, som havde udtalt sig utilbørligt skarpt om Jessen, forlangte en uforbeholden tillids-erklæring. Hermed underforstået, at oppositionen ikke var i stand til at foreslå en anden mand som repræsentant i den tyske rigsdag.

Høybergs vej gik fra Nørmark en tid tilbage til Visby Hede-gård, og efter at han sammen med andre havde været med til at erhverve det gamle tinghus i Visby til forsamlingshus, blev han og hans hustru værtsfolk der. Det vil i dag lyde utroligt, men overskuddet af de mange møder i huset, hvor adgangen plus frit kaffebord var 30 Pf. pro persona, blev så stort, at der endog kunne betales afdrag på huset. Men det er ikke desto mindre sandt.

Da det i 1898 lykkedes tyskerne at hindre afholdelsen af et dansk nationalt møde i Tønder, gav det i virkeligheden stødet til, at man samledes om bestræbelserne for at få opført et dansk forsamlingshus i Tønder, men skønt Köllerpolitikken ikke gjorde sig så stærkt gældende i Tønder amt, blev man dog betænkelig og udsatte opførelsen. I stedet for oprettede man så 1901 med tilskud af det beløb, der var stillet til rådighed for et forsam-

lingshus, Tønder Landmandsbank. Alle disse gøremål var Frederik Høyberg selvskreven deltager i, ligesom i andre faglige og sociale sammenslutninger, som kom danskheden i Vestslesvig tilgode. Han var en af de mænd, efterslægten er tak skyldig.

Morten Kamphövener.

Bognyt

**Ture i Nord- og Sydslesvig. Politikens forlag, København, 1965.
280 sider, illustreret.**

Politikens Forlag har udsendt en lille nyttig bog: »Ture i Nord- og Sydslesvig« med tekst af redaktør N. Petersen-Høkkelbjerg, Haderslev, og bibliotekar Poul Kürstein, Slesvig, og under redaktion af Jørgen Lundø og Knud Sandvej. Foruden at være en god vejviser for dem, der gæster grænselandet, kan den velskrevne tekst næsten gøre krav på at være en lille Sønderjyllandshistorie. Man glæder sig over undervejs at blive gjort bekendt med en række interessante historiske enkeltheder, hvortil kommer, at bogen er forsynet med en række gode billeder og kort. For alle, som vil lære Nord- og Sydslesvig at kende, må bogen siges at være uundværlig.

Der gives råd og vink til ialt 21 ture, deraf kun de otte i Nordslesvig, og hver tur er vedføjet et kort med praktiske anvisninger fra start til afslutning. Indledningsvis gives gode råd til de rejsende, hvad ophold og forhold angår, navnlig for bilisternes vedkommende. Det ligger i naturens orden, at købstæderne, der som regel er udgangspunkt for turene, har fået den mest udførlige omtale. Men det er blevet til en velafbalanceret helhedsskildring, som de to forfattere har megen ære af.

I et nyt oplag bør der dog foretages nogle rettelser. Her skal blot anføres, at Åbenråhus ikke lå ved hjørnet af Vestergade og Søndergade, men ved hjørnet af Vestergade og Nybro. Og det var ikke H. M. Tofte, der oprettede Ågård Landbrugsskole, men den tidligere lærer ved Rødding Højskole, apoteker J. A. Wiinsted. Endelig turde det være tilstrækkeligt klart dokumenteret, at Åbenrås berømmelige Jomfru Fanny hverken på fædrenes eller mødrenes side er af fyrstelig herkomst.

M. K.

**N. Kingo Jacobsen: Træk af Tøndermarskens naturgeografi. Med særlig henblik på morfogenesisen, København 1964.
350 sider + 1 mappe kortbilag, illustreret.**

Der skal naturligvis ikke gives en egentlig anmeldelse af professor N. Kingo Jacobsens geografiske disputats i Sønderjyske Årbøger; dertil er den for speciel, men da historikere, der arbejder med vestslesvigske emner, har brug for en vis baggrundsviden om marskens natur- og jordbundsforhold, skal opmærksomheden dog også her henledes på denne store og meget dybtgående undersøgelse, hvortil forarbejderne

begyndte i 1952. Af særlig interesse må vel skildringen af inddigningens historie siges at være, selv om den egentlig ikke bringer nyt stof frem; men det er første gang, der på dansk gives en sådan større oversigt. Vigtigst for historikerne er oplysningerne om marskens bebyggelse-historie. Allerede i oldtiden har der boet mennesker på disse egne, og fra tidlig middelalder har man sikret sig mod stormfloder ved at bygge på værfter. Forfatteren har foretaget en yderst interessant arkæologisk udgravning af Fællesværft syd for Møgeltønder og sammenligner med Bantelmans tilsvarende udgravninger i Ejdersted. Også af- og bevan-dingens historie behandles. At forfatteren ikke er historiker, mærkes nogle steder. Hvad mener man for eksempel om en himmerigsmundfuld som »den gottorpske hertug, grev Hans den Ældre«. Hertug Hans var naturligvis hverken gottorper eller greve. Og med hensyn til det sproglige er det uomtvisteligt, at kog er fælleskøn, og at ordets flertalsform er koge, ikke kog. Dialektens udtale afslører dette til fulde. Og hvor-for skulle det være nødvendigt at skrive »priel« i stedet for »pril«. Stednavne halter det også lidt med hist og her. Nørre og Sønder Sødarn er vist hjemmestrikkede for henholdsvis Sødarn og Sødarngård, hvilke sidste navne også findes på de vedlagte kort. Disse er meget interes-sante; for eksempel afslører forfatterens omhyggelige målinger, hvor Vidåen i middelalderen har slynget sig i marsken syd for Møgeltønder, og den gamle skrøne om, at man i middelalderen har kunnet sejle ind til Møgeltønder skulle vel herved være aflivet for stedsse. Den fremmede ser marsklandskabet som en uendelig ensartet, vandret flade. For den »indfødte« er det dog fuldt af forskelle. Der er lavninger, hvor mennesker og dyr i regnfulde perioder vanskeligt kan færdes; der er tørvejord, hvor afgrøderne er ret konstante i tørt og fugtigt vejrlig, og stiv klægjord, hvor foldudbyttet bliver lille i regnfulde somre. På disse meget varierende forhold har vi nu fået en lærd videnskabelig forklaring.

P. K. I.

Johannes Chr. Nielsen: Et sønderjysk bogbinder- og boghandlerfirma og dets ejere 1765-1965. Haderslev 1965.

223 sider, illustreret.

Carl Niensens boghandel i Haderslev har i anledning af, at der er forløbet 200 år, siden forretningen startedes af Tønder-bogbinderen Christian Nissen, udsendt et festskrift, der vel nok giver virksomhedens historie gennem de forløbne år, men i nok så høj grad beretter om indehavernes deltagelse i nationalitetskampen. Denne medleven i lands-delens nationale brydninger begyndte med stifterens sønnesøn, Niels Chr. Nissen, der var en af foregangsmændene ved oprettelsen af Sønderjyllands første danske avis »Dannevirke«.

I de følgende år møder vi ejerne mere eller mindre virksomme i denne kamp. Her skal det kun fremhæves, at Theodor Sabroe, som overtog bogladen i 1863, i 1867, efter at »Dannevirke« i 1864 var

blevet forbudt af tyskerne, påny begyndte udsendelsen af en dansk avis, som fik navnet »Haderslev Avis«, men senere fik den det gamle navn »Dannevirke«. Sønnen Axel Sabroe startede bladet »Modersmaalet«, og Carl Nielsen, der i 1896 overtog forretningen efter Axel Sabroe, og som allerede i 1874 var kommet i lære hos Theodor Sabroe, var ved århundredskiftet en af forgrundsfigurerne i kampen for at bevare »Dannevirke« på danske hænder, ligesom han var en af hovedmændene i den af prøjserne mod »Den blå Sangbog« førte retssag, som jubilæumsbogen skildrer meget udførligt. Carl Nielsen overdrog i 1946 bogladen til sønnen Johs. Chr. Nielsen, som under besættelsen sad arresteret hos Gestapo.

At bogen mere beskæftiger sig med Haderslev bys nationale historie end med boghandelens forretningsmæssige side, gør den ikke mindre værd, men giver et værdifuldt supplement til den lange række af bøger og afhandlinger, som siden genforeningen er fremkommet om denne side af Haderslev bys historie.

O. Chr.

Tre småtryk i anledning af hundredårsjubilæer i Haderslev.

I Haderslev har i det forløbne år ikke blot Carl Niensens boghandel kunnet fejre 200-årsjubilæum, men desuden har der kunnet holdes tre 100-årsjubilæer, som har været med til at øge årets flod af tryksager. Medens boghandelen er dansk, hører de tre 100-årsjubilæer hjemme i den tyske lejr.

»Haderslebener Turnerbund«, som er oprettet kort efter krigen 1864, allerede i september måned dette år, og ved hvis stiftelse den kendte købmand Heinrich von Brincken var virksom, har markeret jubilæet ved at afholde en festaften på Borgerforeningen og med en lille tryksag, som giver et kort rids af foreningens historie. Denne har nogle gange været ved at gå neden om og hjem, bl. a. i 1870-80'erne, men synes i dag mere livskraftig, efter at den fra 1963 har kunnet benytte den tyske privatskoles gymnastiksal og idrætsplads.

De andre jubilæer fejredes af kendte Haderslev-virksomheder: Byggefirmaet N. Jürgensen og Sophus Fuglsang, Export-Maltfabrik og Bryggeri, som henholdsvis den 17. maj og den 24. juli kunne fejre deres 100-årige beståen, og som begge har udsendt småskrifter, der i et fornemt udstyr giver en ganske kort oversigt over virksomhedernes historie.

Medens Niels Jürgensen var født i Gammel Haderslev i 1837 som søn af daglejer Jørgen Nielsen, var grundlæggeren af det andet firma, Søren Christian Fuglsang, tilvandet fra byens nordligste opland, Ødis sogn, hvor han havde giftet sig en gård til, men han var født 1815 i Ørsted ved Sommersted, hvor faderen, Hans Christian Fuglsang, var lærer. Denne var født i Brøndstræde i Haderslev som søn af bager Jesper Christensen og Bodil Hansdatter fra Fuglsang i Brærå ved Hoptrup. Skrifterne bringer udmærkede portrætter af stifterne og senere

afdøde ejere af de to virksomheder, der i dag hører til blandt de betydeligste i Haderslev.

O. Chr.

H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Et bidrag til vestkystfiskeriets historie. Skrifter nr. 1, udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. 217 sider, illustreret.

Historisk Samfund for Ribe Amt er nu også begyndt på en egentlig skriftserie. Denne nye serie kunne næppe have fået en bedre start, end den har fået med H. K. Kristensens bog om de gamle fiskerlejer; vi bringer vor lykønskning med den gode begyndelse.

Bogen har i høj grad også interesse for sønderjyske læsere. I område dækker den kysten fra Nymindegab i nord til Husum i syd samt Helgoland, og selv om forfatteren i sit forord betegner omtalen af lejerne syd for List som ret mangelfuld, giver den mange nye og interessante oplysninger om det vestslesvigske fiskeri, som aldrig før er blevet behandlet i sammenhæng. I tid strækker bogen sig fra omkring år 1000 til op imod 1900, da det gammeldags fiskeri ophørte. Fiskeriet blev i ældre tid især drevet af kystegnens bønder, men dog også købstadsfolk deltog; gennem lange tider var Ribe centrum for fiskehandelen. Et særligt kapitel ofres på det store sildefiskeri ved Helgoland i 1400- og 1500-årene, hvori deltog i hundredvis af vestjyske og vestslesvigske fiskere, der afsatte hovedparten af deres fangster til nordtyske købmænd. I efterfølgende kapitler behandles fartøjer og fangstredskaber. Der berettes om de skatter og afgifter, der måtte præsteres, og der gives en omtale af de enkelte fiskerlejer med deres boder, der for størstepartens vedkommende kun var beboede i fisketiden. Der er i disse beretninger indflettede livfulde, kulturhistoriske billeder, hentet fra de gamle tingbøger. Der berettes om vold, slagsmål og drab, om trolddom og de stakkels hekses afstraffelse. Tyveri var en sjælden foreteelse i fiskerlejerne, medens tilegnelse fra vrage af den fattige fiskerbefolkning betragtedes som en selvfølge. Afsnittene om Rømø, Sild og Før er naturligvis af særlig interesse for sønderjyske læsere. På disse øer gik fiskeriet i stå efter den store stormflod i 1634 og de svenske soldaters hærgen et årti senere. De tidligere fiskere blev sømænd, styrmænd og kaptajner, og i 150 år blev den farefulde hvalfangst øernes hovedindtægtskilde. Også kapitlerne om vadehavs- og østersfiskeriet er af stor interesse for sønderjyske læsere.

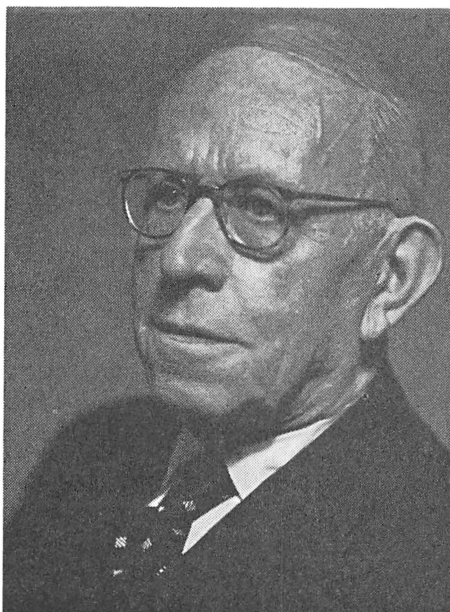
Bogen er den første samlede skildring af vesterhavsfiskeriet, og forfatteren har hentet sit materiale ved dybtgående studier i inden- og udenlandske arkiver, ligesom den foreliggende spredte litteratur naturligvis er udnyttet. Hans sjældne evne til at levendegøre et vanskeligt tilgængeligt stof kommer til fuld udfoldelse, navnlig i afsnittene om fiskernes daglige liv.

P. K. I.

Noter og nyt

Axel Linvald.

Den 31. oktober 1965 døde fhv. rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, knap 80 år gammel. Han var født i København den 28. januar 1886. Hans fader, viceskoleinspektør F. C. C. Linvald, var født i Sønderjylland og havde stor interesse for sønderjysk historie. Han skrev således en

Rigsarkivar Axel Linvald

lille afhandling om Knapmageriet i Tønder amt, genoptrykt i Sønderjyske Årbøger 1959. Fra ganske ung var Axel Linvald stærkt optaget af sønderjyske spørgsmål og af sønderjysk historie. På Schneekloths skole havde han haft Aage Friis som historielærer, og gennem mange år kom han til at stå denne nær. Han kom hurtigt til at tilhøre kredsen omkring H. P. Hanssen og H. V. Clausen og blev som ganske ung student bestyrelsesmedlem i 4 S. Han var tidligt blevet personligt engageret i politik, stærkt radikalt orienteret som han var. Fra 1910 skrev han i »Politiken« de fleste ledende artikler om sønderjyske emner, ligesom han var historisk medarbejder ved bladet.

Det var den unge magisters tanke videnskabeligt at arbejde med sønderjysk historie, og han begyndte på indsamlingen — bl. a. gennem studieophold i Slesvig — af materiale til belysning af den sønderjyske bondestands historie i 1700-årene. Det skulle være en disputats. Allerede i 1912 blev han arkivar ved Rigsarkivet, og også her kom han til at beskæftige sig med sønderjyske arkivalier. Imidlertid blev han af forholdene draget bort fra arbejdet med sønderjysk historie. Det blev dansk historie i tiden fra omkring 1770-1848, der blev hans speciale. 1923 udgav han den store bog: Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807, skrevet som disputats, men ikke antaget. Denne forkastelse vakte ikke ringe opsigt, og selvom emnets bredde vel ikke i og for sig gør værket særlig velegnet til disputats, synes forkastelsen alligevel urimelig. Bogen bygger på omfattende studier, fremlægger et meget stort, nyt stof, er velskrevet og viser, at dens forfatter er en selvstændig og dybtgående forsker med evne til at udrede indviklede problemer og til at bedømme og karakterisere de agerende på historiens scene. Kr. Erslev udtalte da også offentligt, at i hans tid som professor ville han og hans kolleger have antaget skriftet. 1954 blev Axel Linvald dr. phil honoris causa ved Århus universitet.

Et vidnesbyrd om hans ansete stilling i den historiske verden er det da også, at han — sammen med Aage Friis og M. Mackeprang — blev redaktør af den store nye Danmarkshistorie: Det dansk Folks Historie, som begyndte at udkomme i 1927, og hvori han selv skrev et stort afsnit om oplysningens tidsalder, årene 1766-1814. Under krigen udsendtes værket i ny udgave med titlen Schultz Danmarkshistorie. Fra 1929 begyndte han på arbejdet med at udgive Christian 8.s dagbøger og breve samt på en biografi af Christian 8. Mere og mere samlede han sig om dette vældige arbejde, som dog kun blev en torso. Udgaven af dagbøgerne går kun til 1814, brevene i to bind kom få dage før hans død og omfatter årene til 1813. Første del af biografien: Christian VIII. Den unge Prins kom i 1943 og er blevet efterfulgt af Norges statholder i 1952, Christian Frederik og Norge 1814 fra 1963 og Christian VIII før Eidsvoldgrundloven, udsendt for kort tid siden.

Gennem sin almindelige forskning har Axel Linvald på mange måder bidraget til at kaste lys henover Sønderjyllands historie, og han har udgivet forskellige særlige bidrag hertil. I Danske Magazin publicerede han 1920 under titlen: Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud i 1864 en række indberetninger fra embedsmænd og lidt senere en samling af aktstykker, der belyste Novemberministeriet og dets stilling til det slesvigske spørgsmål. I værket Sønderjylland 1-2, som han redigerede sammen med Svend Dahl, skildrede han genforeningens historie. I Festskrift til H. P. Hanssen skrev han om Landstormen ved Brøns.

Hans interesse for sønderjysk historie blev aldrig svækket. På mange måder kom han til at få betydning for det historiske arbejde med landsdelens historie. I 1914 havde han efter Aage Friis og M. Macke-

prang overtaget den københavnske redaktion af Sønderjyske Årbøger sammen med Axel Heils. Krigen standsede dog snart arbejdet. I de decemberdage 1922, da Historisk Samfund for Sønderjylland blev stiftet, foreslog han H. P. Hanssen, at man tog fat på at udgive Sønderjyske Samlinger, hvori der kunne publiceres aktstykker og breve på originalsproget. Med aldrig svigtende interesse fulgte han Historisk Samfunds arbejde, og efter at han i 1934 var blevet rigsarkivar, var det for ham vigtigt, at det nye, sønderjyske landsarkiv kom til at indtage sin naturlige plads i det historiske arbejde. De unge arkivarers videnskabelige arbejde optog ham stærkt, og han støttede dem, hvor han kunne. Som medlem af styrelsen i Dansk kultursamfund fra 1932 og i forskellige fonds og stiftelser, bl. a. H. P. Hanssens mindefond, H. V. Clausen og Johan Ottosens legat og Den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse, havde han rige muligheder for at yde hjælp til det historiske forskningsarbejde, muligheder som det var ham en glæde at udnytte. Også Historisk Samfund for Sønderjylland står i stor taknemmeligheds-gæld til Axel Linvald.

Med Axel Linvald er en god ven af Sønderjylland gået bort. Han var en mand med store evner, og han fik den lykke at kunne frugtbar gøre dem i et rigt facetteret arbejde for dansk og sønderjysk historisk arbejde og for dansk arkivvæsen. Han var en mand med meninger, der måske til tider kunne være skarpe og ufravigelige. I de år, da synspunkterne i den historiske verden stod så skarpt imod hinanden som vel ingen sinde før eller siden, kunne det ikke undgås, at han fik modstandere. Men mange vil mindes ham både for hans personlige venlighed og hjælpsomhed, men også for hans store arbejde i historiens tjeneste, hans hurtige opfattelse, hans betydelige forståelse af mennesker, hans lyst og evne til at sætte arbejde i gang.

Johan Hvidtfeldt.

Landsarkivet.

Ligesom sidste år kan landsarkivet melde ny rekord med hensyn til besøget på læsesalen. 1963 var besøgstallet 2109, 1964 var det 2274, til hvem der ialt blev fremtaget 18.064 bind, pakker eller læg, 1963 17.532. Udlånet til andre arkiver og centralbiblioteker var 324 (1963: 214); indlån fra andre arkiver 178 (1963: 140).

Som ofte nævnt kan landsarkivet for tiden på grund af pladmangel ikke modtage større afleveringer fra embederne. Foruden de ordinære afleveringer af kontraminiestrialbøger, personregistre og skødegenparter har landsarkivet derfor kun modtaget nogle sager fra sognepræsten i Bov samt nogle kommunearkivalier fra Øsby og Felsted sogne samt fra Christiansfeld og Nordborg flækker. Fra private er modtaget som gave eller deposita: Enkefru Bill, Rødekro, har afleveret sin afdøde mands, sognefoged Laue Bills, arkiv, direktør Th. Sønnichsen, Ågerskov, arkivalier fra Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning, fhv.

amtsskolekonsulent H. Novrup, Sønderborg, betænkninger og redegørelser vedrørende mindretallets skolevæsen, fru Else Florander sin afdøde mands, amtskontorchef Viggo Floranders, og egne private arkivalier, fru Inge Dons dele af faderens, købmand i Nr. Hostrup Hans Jessens efterladte sager, overdyrlæge R. Michelsen, Åbenrå, Iver Froms erindringer fra 1. verdenskrig, og mange andre har glædet landsarkivet med forskellige mindre afleveringer eller deposita.

Også vinteren 1964/65 har der med arkivar H. Worsøe som leder været arrangeret to velbesøgte kursus i hhv. vejledning i personalhistorisk og lokalhistorisk arbejde. Et nyt vejledende kursus i personalhistorisk arbejde er påbegyndt i dette efterår.

Arkivar H. Heilesen er forflyttet til rigsarkivet og arbejder p. t. med en ny udgave af Wibergs præstehistorie.

I hans sted er udnævnt cand. theol. H. A. Jacobsen.

P. K. I.

Haderslev Amts Museum.

Den store undersøgelse ved Hørløk fortsatte i sommeren 1965 med en udgravning, hvis formål var at påvise forbindelsen imellem den tidligere undersøgte gravplads og den boplads, som vi på grund af overfladefund, vidste lå umiddelbart øst for gravpladsen. Derfor anlagdes et ret langt udgravningsfelt, 15 × 60 m stort, i tilslutning til tidligere års undersøgelser og i østlig retning.

Udgravningens hovedformål nåedes, idet utvivlsomme spor af huse hørende til bopladsen fandtes i den østlige del af udgravningen. Bevaringsforholdene var dog ikke således, at et enkelt eller flere huse kunne udskilles. Som ved de tidligere undersøgelser fandtes i området mellem bopladsen og gravpladsen lange fyldskifter, der snarest synes at stamme fra indhegninger.

Af særlig interesse vil det sikkert vise sig at være, at man her på bopladsen fandt spor af en vej, og at det lykkedes at fotografere og opmåle hjulspor med en indbyrdes afstand af ca. 45 cm og i en længde af ca. 5 m.

En nærmere undersøgelse af de mange potteskår, der blev fundet ved undersøgelsen, vil måske vise, at de huse, der her er tale om, er lidt ældre end de interessante grave, som hidtil har givet anledning til undersøgelsen.

Også den sidste år påbegyndte undersøgelse af Olmersvold ved Tinglev fortsattes i år. Undersøgelsen begyndte allersydligst ved forsvarsværkets tilslutning til Bjerndrup mølleå, og det fastsloges, at det også her bestod af en voldgrav og tre palisader, ganske som det havde vist sig ved undersøgelsen sidste år. En fortsættelse af undersøgelsen i den nordlige del af dette afsnit ved jernbanen vest for Tinglev sø gav det interessante resultat, at voldgraven og de tre palisader, som også fandtes her, ikke fulgtes ad, men at voldgraven pludselig tager en anden retning. Dette sker åbenbart for, at den på kortest mulig afstand kan nå

Tinglev sø, men hvorfor palisaderne ikke følger den, men fortsætter i den oprindelige retning, og åbenbart når Tinglev sø et godt stykke nordligere, kan der foreløbig ikke gives nogen forklaring på.

I dette afsnit af undersøgelsen lykkedes det så endelig at finde bevarede rester af selve palisadepælene, og et antal af dem blev taget hjem til en senere C 14 undersøgelse.

Fra 6.-13. marts havde museet en udstilling af malerier af Svend Saabye, Odense, og i anledning af de dansk-tyske dage arrangeredes fra 30. april - 9. maj en særudstilling af Ejsbølfundet. Ved Nationalmuseets velvilje og ved etablering af et særligt alarmeringsanlæg kunne denne udstilling også omfatte de kostbare genstande, der sædvanlig benævnes Ejsbøl II, og som Haderslev Amts Museum endnu ikke har mulighed for at udstille.

Sammen med ekspeditionssekretær Olav Christensen afholdtes på museet i efteråret 1965 en hjemstavns historisk studiekreds, der strakte sig over 10 aftener. Der meldte sig over 100 deltagere, og selvom studiekredsen blev dubleret, måtte deltagerantallet af pladshensyn begrænses til ca. 60.

H. N

Åbenrå Museum.

I kalenderåret 1964 har besøget atter været stigende, hvilket nok skyldes de afholdte udstillinger. Museet har været besøgt af 4364 gæster (incl. udstillingsgæsterne).

Åbenrå Kunstforening har i museets billedhal afholdt følgende udstillinger: Olivia Holm Møller fra 31. 1. 64. - 3. 2. 64. Arne L. Hansen fra 11. 4. 64 - 19. 4. 64. Bodil Kaalund og Nikolaj Nielsen fra 14. 11. 64. - 22. 11. 64.

Åbenrå byhistorisk Forening har afholdt en udstilling, »Åbenrå i litteraturen«.

Den 18. 2. 1964 havde museet gæster, idet man i forbindelse med en omvisning på museet serverede forfriskninger for gymnasieelever fra Växjö med deres værtsfolk i museets billedsal.

Museet har foretaget følgende køb:

Et skibsbillede, olie på lærred, af barken »Canton« af Sønderborg, malet af L. Petersen og P. Holm. Et hovedvandsæg af Åbenrå-mesteren Peter Johannsen Petersen. En sølvkaffekande, udført af Åbenrå-mesteren Hans Petersen Halck 1742-83. To sølvspiseskeer, nyrokoko, af Åbenrå-mesteren Christopher Waidløv Møller 1815-1899. Seks sølvspiseskeer, empire, af Åbenrå-mesteren Johan Heinrich Schou 1767-1836. En sølvspiseske af Åbenrå-mesteren Friedrich Christopher Hansen 1735-1795. En sølvspiseske af Åbenrå-mesteren Carl Christopher Hoffmeister 1674-1758. Til kunstafdelingen er købt et stort billede af maleren Harald Lauesen, »gruppe« på udstillingen på Det danske Centralbibliotek i Flensborg, desuden har man købt et billede af maleren John Sparre Christensen, »landskab med kirke« på udstillingen i Åbenrå.

Museet har i årets løb modtaget mange smågaver til folkemindesamlingen (husgeråd m. m.) og et smukt farvelithografi af barken »Johanne Marie«, bygget i Åbenrå 1862.

Med Åbenrå Skyttelaug har museet truffet den overenskomst, at laugets sølvpokaler m. m. opbevares på museet.

Museet har i 1964 forsynet en del af udstillingslokalerne med ny gulvbelægning.

H. J.

Museet på Sønderborg slot.

I løbet af vinteren 1963-64 gennemførtes en gennemgribende nyordning af museets 1864-afdeling. Hele det praktiske arbejde udførtes med stor dygtighed af kustoderne H. C. Petersen og R. Lassen og med en energisk hjælper i fhv. havneformand Niels Knudsen. Fra værkstedet på Sønderborg kaserne modtog museet som gave tre gennemskårne geværlåse som en udmærket illustration af forskellen mellem de danske forlade- og det preussiske bagladegevær. Uniformerne fra krigen udstilledes frit i to store grupper, det store Dybbøl-panorama blev indbygget i en montre, der tillod skole-eleverne at bruge kanterne som skriveunderlag, og portrætbilleder blev placeret i praktiske montrere på skydeplader. Hovedformålet med nyordningen var en forenkling med vægten lagt på en mere overskuelig gennemgang af krigens udvikling, og der er ikke mindst taget hensyn til de krav, som en gennemgang for skole-elever måtte stille.

Udstillingen åbnede den 2. april, og straks efter begyndte forårets store besøg. Sammenligner man med de folkemængder, som i forårets og sommerens løb besøgte Dybbøl skanser, er det nok kun en brøkdel, der også fandt vej til Sønderborg slot, men i forhold til foregående år blev der alligevel i årets løb tale om en stigning fra godt 60.000 til ca. 75.000, og entreindtægten nåede op på 55.000 kr. eller 10.000 kr. mere end året før, et særdeles tilfredsstillende resultat. I løbet af sommeren modtog museet desuden en lang række gaver til 64-afdelingen, bl. a. en tysk trompet, nogle våben, flere medailler og medaillebreve og især en del værdifulde billeder, først og fremmest soldaterportrætter. Bemærkelsesværdigt er dog især et sølvbæger på fod, der har tilhørt løjtnant Ancker, og som skænkedes sammen med nogle papirer vedr. Ancker og 1864. På bægere står »Minden, d. 31/7 1864« — altså også et minde fra den tid, løjtnant Ancker efter den 18. april tilbragte i fangelejr.

Mindeåret for 1864 betød iøvrigt også på anden måde et ekstra arbejde for museet. I dagene op til 18. april udlånte museet rent undtagelsesvis fra sin dubletsamling til hjælp til vinduesudstillinger i byen. Desuden udlånte museet våben, uniformer og billeder til større 1864-udstillinger, bl. a. i Århus, Horsens og Viborg, ligesom et stort billedmateriale blev udlånt til Det kgl. Bibliotek og til fjernsynet. Udover 1864-minder har museet forøvrigt udlånt genstande fra andre afdelinger

til udstillinger i museet i Hjørring og i Padborg-lejren. Endelig betød mindeåret, at antallet af omvisninger ved museets kustode øgedes stærkt, ligesom det gav anledning til en del foredrag også udenfor museets område.

Museets almindelige arbejde lå dog ikke stille af den grund. Konserveringen fortsatte dels med nogle genstande fra kirkesamlingen, dels med et par malerier fra søfartsafdelingen og endelig restaureredes et par malede barokdøre.

Også revisionen af museets kartoteker fortsatte. Stenaldersamlingen er nu gennemgået, og tidssvarende kartotekskort er udarbejdet, ligesom en gennemgang af visse grupper inden for folkemindesamlingen er foretaget.

Museet har i det forløbne år modtaget en del gaver udover de nævnte, både til de historiske samlinger og til folkemindesamlingen. Desuden er foretaget en del indkøb, blandt hvilke det ejendommeligste er et indrammet »billede«, lavet af ris, kaffebønner, vanille m. v., oplkæbet på karton, så det danner en kurv med blomster. Dette ejendommelige stykke, som museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, henledte museets opmærksomhed på, er lavet i Altona 1845 som en udsmykning på Augustenborg i anledning af hertugparrets sølvbryllup. En anden værdifuld erhvervelse er et hovedvandsæg med mange røde og blå stene, stemplet DD for Sønderborg-guldsmeden D. Detlefsen (1791-1836).

De dyreste indkøb står kunstafdelingen iøvrigt for. To små ovale portrætter af et ægtepar, malet af C. W. Eckersberg og et mandsportræt af C. A. Jensen, har yderligere udbygget museets samling af disse to betydningsfulde malere.

Museets arbejde har ellers især været præget af restaureringen. Først måtte hele håndværkafdelingen i østfløjen flyttes og til dels nedpakkes. Dernæst rømmedes to af kunstafdelingens store rum, og det tredje blev inddraget til billedmagasin. Derved umuliggjordes samtidig udlån af lokaler til Sønderborg Kunstforening, således som det ellers i en år-række har været tradition. I løbet af foråret blev så samlingerne fra 1. verdenskrig flyttet fra nordfløjen til sydfløjens 2. sal, og genforeningsstuen måtte lukkes. Alt dette har betydet, at adskillige ting for tiden slet ikke er tilgængelige for publikum, mens de øvrige ting står om muligt endnu tættere end hidtil. Det er dog, også takket være stor imødekommethed fra arkitekternes side, lykkedes at holde hovedafdelingerne åbne i normalt omfang, og publikum har stedse vist forståelse for de vanskelige forhold, der gennem nogle år umuliggør en tilfredsstillende præsentation af samlingerne gennem nogle år. J. S.

Tønder Museum.

Til opførelse af en nybygning for Tønder Museums kunstsamling har Tønder amtsråd og Tønder byråd bevilget henholdsvis 100.000 og 200.000 kr. Det er pålagt kgl. bygningsinspektør Peter Koch at udar-

bejde udkast til denne bygning, hvis endelige fuldførelse er gjort afhængig af, at der ydes et tilsvarende tilskud fra staten. Man sigter mod et kunstmuseum, som kan repræsentere den bildende kunst i Danmark fra ca. 1750 til vore dage, med hovedvægten lagt på den historiske del, tiden indtil 1920, mens alt hvad vedrører den helt moderne kunst også forudsættes udstillet andre steder i landsdelen, ligesom man selv fra Tønders side er indstillet på at foranstalte udstillinger af den moderne kunst.

For museets kulturhistoriske afdeling vil opførelsen af et selvstændigt kunstmuseum betyde, at tre store udstillingsrum frigives til alt for mange magasinerede ting, herunder tekstil- og kniplingssamlingen, men af stor betydning er det alligevel, at museet har sikret sig en ejendom i Allégade til magasin- og studierumsbygning (bagbygningen til Richtsens hus). I denne regner man med at kunne rykke ind omkring 1. januar 1966.

I det sidst forløbne år har museets facade gennemgået en omfattende restaurering. Samlingen af kniplinger er omsider færdigregistreret på henvend 2000 kort. Museets vigtigste møbler er farvefilmet (henvend 100 optagelser). Besøget er stadig voksende og har i kalenderåret 1965 passeret de 9000, det hidtil største tal i museets historie.

En række meget værdifulde nyerhvervelser kan noteres, denne gang takket være tilskud fra Christian den X's fond og konsul Georg Jorck og hustru Emma Jorcks fond. Det drejer sig først og fremmest om tilvækst til museets sølvsamling i form af spise- og flødeskeer, punchesier, hovedvandsæg, bægre, sukkerbakker og sidst, men ikke mindst et lågkrus (museets første) af formodet St. Kongensgade-fajance og med et søvlåg af Tønder-guldsmeden Fr. Chr. Munch. Bemærkelsesværdige er også 4 polykrome Kellinghusenfliser og to blå Kellinghusenfliser i overstørrelse, og hertil en cylindrisk fajanceovn fra gården Gottesberg ved Nibøl.

Fremhæves skal det vanlige fortræffelige samarbejde med Nationalmuseet og med de øvrige sønderjyske museer i Museumsråd for Nord-slesvig. Et betragteligt antal museumsfolk fra ind- og udland har i årets løb besøgt museet.

Sig. Schoubye.

Restaureringen af Sønderborg slot.

I 1964/65 fortsatte den restaurering af Sønderborg slot, der var startet ved en bevilling på 1,5 mill. kr. den 1. april. 2. rate, 1. april 1965, blev ganske vist nedskåret lidt, men arbejdet er dog fortsat uden nogen standsning.

Foreløbig har arbejdet været koncentreret om østfløjen. Efter nedbrydningen af gulve og lofter og fjernelse af alle skillevægge, der var opsat enten i kasernetiden, eller mens der var teknisk skole, gik man i gang med genopbygningen. På 2. sal er opsat en ny væg, hvor tidligere vægtergangens indervæg stod. Den nye er opført i bindingsværk med

genanvendelse af det svære tagtømmer, og dermed er påny langs østfløjens facade skabt den lange, smalle vægtergang, der fandtes i senmiddelalderen.

På 1. og 2. sal er arbejdet med indretning af lejligheder iøvrigt skredet fremad, og i stueetagen placeres museets kommende kontorlokaler. Radiatorer er anbragt i alle rum, og allerede vinteren 1964/65 skete tilslutningen til byens fjernvarmenet. Derved fik man dels mulighed for at arbejde uhindret vinteren igennem, dels kunne tørringen af de svære mure foregå i et stille og fornuftigt tempo.

Udefra set består den største ændring i indsætningen af de nye vinduer, der er påbegyndt i efteråret 1965. De gamle vinduer var sat ind i kaserntiden, og de var overordentlig dårlig vedligeholdt, så de fleste var utætte og rådne i alt træværk. De nye er lavet efter et enkelt vindue, der var bevaret fra 1700-tallet. Det var iøvrigt nøje sammenlignet med andre 1700-tals vinduer, og det nye svarer således nøje til de vinduer, som v. Platen indsatte ved den sidste store hovedindsættelse i 1720-erne. De er delt i 4 lige store dele, der alle er til at åbne indad, og de er forsynet med svære tømmerkarme og en meget kraftig overligger, der rager ud på hver side af karmen. Det er blevet et smukt og karakterfuldt vindue, der afgørende vil komme til at præge slottets ydre.

I løbet af året blev det klart, at da indflytningen i lejlighederne blev forsinket, og da en jævn byggerytme efter den oprindelige arbejdsplan vanskeliggjordes, måtte der ske en ændring i rækkefølgen af de enkelte arbejder. Derefter godkendtes arkitektens forslag om at forny tagene først, og efter østfløjens tag fjernes tagene i hjørnerne mod SØ og NØ. Næste stykke bliver så taget over nordfløjen, og således fortsættes rækken rundt tilbage til SØ-hjørnet.

For museet betød den ændrede arbejdsgang først og fremmest, at også nordfløjens 2. sal måtte rømmes. Et par ekstra lokaler omdannedes til magasin, og hele samlingen fra 1. verdenskrig blev gjort tilgængelig i sydfløjen. Også næste vinter skal store afsnit flyttes, men alligevel holdes museets hovedafdelinger åbne hele tiden. En åbning af nye lokaler til museet er også blevet skubbet. Men betyder den ændrede arbejdsgang således i første omgang noget ekstra arbejde for museet, så betyder den på lang sigt forbedrede omflytningsvilkår, fordi magasinlokalerne på loftet kan tages i brug. Museet får derved større muligheder for at kunne holde de åbne afdelinger overskuelige og samtidig bedre forhold til at forberede de endelige opstillinger.

J. S.

Den store egnsvandring.

Det er naturligt, når der hvert år opstår en diskussion om betimeligheden af at bevare den nuværende form for egnsvandring, for tilslutningen har efterhånden antaget sådanne dimensioner, at der kunne være begrundelse for en ændring. Alligevel må man i første række

Godset Altenhof

betragte tilslutningen som udtryk for en interesse og et behov i medlemskredsen, og heri må vel ligge tilstrækkelig tilskyndelse til at fortsætte — i hvert fald indtil videre.

Op mod 500 medlemmer havde meldt sig til turen i år. Der blev derfor for første gang truffet beslutning om en dublering, hvorefter godt 300 deltog søndag den 12. september og godt 100 den 19. september. Bedst repræsenteret var Haderslev og Åbenrå amter med omtrent lige mange deltagere fra hvert amt, derefter kom Tønder amt, noget færre fra Sønderborg amt, mens Sydslesvig lå lavest.

Herudover var der deltagere fra naboamterne Ribe og Vejle, men også fra Ringkøbing, Thisted, Ålborg, Hjørring, Odense og Københavns amter var der tilslutning.

På godset Damp i Svans var grevinde Reventlow en veltalende og charmerende vejleder, bistået af sin tante og af bibliotekar P. Kürstein. På strandhotellet »Seelust« ved Eckernførde holdt museumsinspektør J. Slettebo efter middagen her et fængslende foredrag om 1700-tallets adelskultur med særligt henblik på dagens udflugtsmål. Etapevis bevægede selskabet sig til et andet sæde for Reventlow'erne, Altenhof, hvor man på forhånd er indstillet på store besøg, idet slottet er offentlig tilgængeligt, og hvor man desuden har de mest repræsentative sevæ-

digheder at fremvise. Godsejersparret Betmann-Hollweg — han er søn af den tyske rigskansler fra 1914, hun er født grevinde Reventlow — førte deltagerne rundt.

Knoop ved Kielerkanalen var turens sidste mål. Her bor den kendte kunsthistoriker, tidligere Landeskonservator, dr. Hirschfeld, der desværre var bortrejst, men hans nevø, den unge godsejer Hirschfeld, magtede opgaven på en frisk måde og glædede især de deltagende landmænd med oplysninger om landbruget på dette sted.

Udflugten den 19. september fulgte nøjagtig samme program. Deltagerantallet var denne gang begrænset til 100, hvilket medførte større bevægelighed ved afviklingen af transporten, ligesom der var bedre muligheder for en nøjere iagttagelse af genstandene.

I denne forbindelse kan det spørgsmål rejse sig, om Historisk Samfund skulle gentage forsøget fra i år, blot med den forskel, at der blev adgang for 200 deltagere til hver udflugt.

Udtalelser herom fra medlemmernes side imødeses gerne. *C. St.*

Kirkehistorisk samlag.

Historisk Samfunds kirkehistoriske udvalg afholdt konvent mandag 5. oktober 1964 i Hostrup præstegård. Forinden besås Burkal kirke. Pastor Laust Christensen fortalte om Vorstius' lutherske kirke i Antwerpen. Hostrup kirke forevistes af provst H. Petersen, der sammen med sin frue var gode værtsfolk. Troels Fink overværede sammenkomsten. Man drøftede forskellige udgivelser, bl. a. visitatser. Drøftelserne har været fortsat, og der ventes et praktisk resultat, selvom en ny udgivelse har trængt sig imellem.

Mikkelsdag i år foretoges en vellykket udflugt med damer til Bordelum og Breklum i Sydslesvig. Pastor Spanuth, Bordelum, holdt i Stolbjerg kro et indgående foredrag om stedets betydning for Nordfrislands kristning, hvorved de første missionærer Wulframs, Willi-brords og Liutgers vitae gennemgikkes for at finde frem til deres historiske kerne. Om aftenen modtoges vi gæstfrit i Breklums missionsanstalt og fik af missionsdirektør, pastor Benn og flere fortalt om Breklums virksomhed før og nu.

Iøvrigt foretager en stor del af medlemmerne selvstændige studier til udgivelse.

H. F. P.

Nordfriisk Instituut.

Foreningen »Nordfriesisches Institut e. V.« har eksisteret siden 1949. Den har navnlig gjort sig bemærket i offentligheden ved at udgive en række årbøger — »Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts« — hvoraf indtil i fjor i alt 9 bind er udkommet. Det, som berettiger en særlig omtale i år, er den omdannelse af foreningen, som foretoges på det sidste årsmøde (31. 8. 1964). Statutterne blev forandret, og styrelsen

samt foreningens »Beirat« blev udvidet, således at nu alle grupperinger i Nordfrisland er repræsenterede.

Formandsposten er stadig besat af gårdejer J. R. Volquardsen, Tetenbøl, mens til 1. viceformand nyvalgte borgmester Magnus Feddersen, Langhorn, der i øvrigt er forretningsfører for den tyskorienterede Nordfriesischer Verein. Såvel formanden for de nationale frisere som formanden for den tyskorienterede friserforening sidder i foreningens »Beirat«, ligeledes de to frisiske lændagsmænd Berthold Bahnsen (SSV) og Ludwig Claussen (CDU). Et nyoprettet kuratorium har som medlemmer bl. a. professorerne Troels Fink og Hans Kuhn, endvidere dr. K. de Vries fra De Fryske Akademy i Ljouwert (Vestfrisland) og Amtmann Th. Rehbein fra Ostfriesische Landschaft i Aurich (Østfrisland). Instituttet opretholdes i økonomisk henseende ved tilskud både fra tysk og dansk side.

Det er denne forening, der står bagved det nyoprettede NORDFRIISK INSTITUUT, som nu har hjemme i egne lokaler i Bredsted. Det skal være et centrum for alle bestræbelser, der går ud på »at fremme især videnskabeligt arbejde til løsning af hjemstavnsbundne opgaver i Nordfrisland« (citeret fra formålsparagraffen). I instituttets lokaler indrettes et bibliotek, og der kan holdes arbejds møder og kurser. Faste medarbejdere er cand. mag. V. Tams Jørgensen og dr. phil. Hans Chr. Nickelsen, samt (fra 1. 10. 1965) landskabsarkitekt R. K. Holander.

Af instituttets arbejdsopgaver kan bl. a. nævnes: almindeligt oplysningsarbejde via aftenhøjskoler, kurser og møder; dannelse af arbejdsgrupper på forskellige områder; hjælp til undervisningen ved de nordfriske skoler; udgivelsen af den nordfriske årbog (i stedet for de hidtil eksisterende to årbøger); udgivelse af et kvartalsskrift »Nordfriesland«; udgivelse af en skriferække (frisiske tekster, små grammatikker og ordbøger, kilder, videnskabelige undersøgelser vedrørende Nordfrisland o. s. v.); katalogisering af det spredte arkivmateriale.

Endelig bør det fremhæves som det mest positive ved instituttets omdannelse, at danskere og tyskere ikke længere prøver på at drage frisernerne over på deres side, men nu er enige om at ville støtte frisernerne i at finde deres eget ståsted.

Instituttets adresse er: Nordfriisk Instituut, Bräist, Aasterstrasse 63.

Tams Jørgensen.

Båndoptagelser og arkivalier til sangens historie i Sønderjylland.

Rapport for indsamlingen september 1963 til august 1965.

En første redegørelse, specielt for *båndoptagelser* 1960-63, blev givet pr. 7/9 1963. De vigtigste tal for opgørelsen skal til sammenligning repeteres her:

Af 3123 numre var 1148 gentagelser og 399 længere samtaler. Antallet af forskellige viser, sange, rim og remser kunne altså opgøres til 1576, de fleste af dem uden for de officielle eller almindelig kendte

sangbøgers repertoire. Der havde medvirket 175 meddelere, af hvilke de 10 dannede et kollektiv: kor, skole, kirke, forsamlingsaal. Meddelerne var fordelt over følgende amter (egne) med sogne (byer):

Åbenrå amt med 10 sogne; Tønder amt med 13 sogne; Haderslev vesteramt med 11 sogne; Sønderborg og Als med 5 sogne; Sydslesvig og Holsten med 10 byer; andre egne med 7 byer.

Pr. 1/8 1965 blev det samlede antal numre, optaget på bånd siden 1960, opgjort til 5461. Med 2001 gentagelser og 1058 længere eller kortere samtaler kan antallet af forskellige viser og sange, salmer og åndelige viser, rim og rømser således sættes til 2402, de fleste med melodier. Der er stadig lagt vægt på at optage sange uden for de officielle sangbøgers repertoire (Salmebog, Den blå Sangbog, Højskole-sangbogen o. lign.). Et stort, ikke nærmere opgjort antal sange er sunget efter håndskrevne samlinger og efterhånden sjældnere forekommende sangbøger (heriblandt også Den sønderjydske Salmebog, endvidere Harboøre-sangbogen, Den syngende Mand, Carsten Thomsens viser m. fl.).

Meddelerne antal er pr. 1/8 1965 steget til 278, hvoriblandt 11 af de førnævnte kollektiver. Fordelingen kan stadig bedst anskueliggøres efter amter (egne) med sogne (byer):

I *Åbenrå amt* med 14 sogne og 81 meddelere: Åbenrå (17), Rise (26), Bjolderup (1), Gråsten (5), Bov (7), Avnbøl (1), Kliplev (10), Genner (1), Løjt (4), Østerløgum (3), Varnæs (3), Rinkenæs (1), Uge (1), Holbøl (1).

II *Tønder amt* med 20 sogne og 53 meddelere: Tønder (4), Emmer-ske (2), Hjerpsted (2), Rømø (3), Roager (2), Bylderup Bov (4), Brede (8), Emmerlev (3), Møgeltønder (4), Højer (2), Abild (1), Skads (3), Løgumkloster (2), Visby (2), Tinglev (3), Skærbæk (2), Rejsby (1), Sæd (2), Jejsing (1), Hviding (1).

III *Haderslev amt* med 17 sogne og 40 meddelere: Haderslev (5), Hammelev (3), Gram (6), Jels (1), Fole (1), Ø. Lindet (3), Skrave (2), Hjerting (4), Bevtoft (3), Spandet (2), Nustrup (3), Stepping (2), Rødning (1), Branderup (1), Moltrup (1), Vojens (1), Halk (1).

IV *Sønderborg og Als* med 10 sogne og 27 meddelere: Sønderborg (11), Svenstrup (1), Ketting (2), Notmark (1), Kirke-Hørup (3), Asserballe (3), Egen (1), Oksbøl (2), Nordborg (2), Broager (1).

V *Sydslesvig* med 15 sogne eller byer og 42 meddelere: Ladelund (7), Vanderup (4), Læk (4), Store Vi (2), Jørl (2), Flensborg (7), Medelby (3), Lyksborg (1), Slesvig (2), Tønning (1), Kobbermølle (1), Harreslev (2), Aventoft (2), Jagel (2), Fjælde (2).

VI *Uden for Sønderjylland* 18 byer (egne) og 29 meddelere: Mandø (4), Kolding (1), Vejen (1), København (2), Odense (2), Verninge (1), Torning (1), Fredericia (1), Hee (1), Århus (3), Fousing (1), Struer (1), Harboøre (1), Herrup (4), Smidstrup (1), Vinderslev (2), Holstebro (1), Hurup (1).

VII *Tyskland og U. S. A.* (1) med 6 byer og 7 meddelere: Itzehoe (1), Neumünster (1), Ratzeburg (1), Fröndenberg i Westphalen (2), Frankfurt a .M. (1); fra U. S. A. (1).

Nogle kommentarer til oversigten:

1) Steder i det øvrige Danmark og i Tyskland er besøgt enten for derboende nordslesvigske sangeres (eller deres efterkommeres) skyld, eller for i disse egne (særlig Nordjylland) at indsamle et stofområde, der i en given periode har haft betydning for Sønderjylland (åndelig vise-sang, jfr. punkt 4).

2) Opgørelsen efter sogne giver et ganske godt overblik; det ses f. eks., at Haderslev østeramt (stadig) er sparsomt repræsenteret, hvilket alene skyldes, at indsamlingen ikke rigtig er nået dertil endnu. At adskillige bynavne forsvinder i sognebetegnelsen, vil man kunne komme udenom ved en senere, mere detaljeret opstilling. Det tegner sig stadig som et mål at nå rundt til samtlige sogne i Nord- og Mellemlesvig; det er jo vilkåret for indsamlingsarbejde af denne art, at det interessante, det nye eller bekræftende, dukker op på uforudsete steder. Om målet nåes i rette tid, er en anden sag.

3) På den anden side må sogneinddelingen betragtes som en slags førstehjælp. Det er ikke så meget sognene, det i den sidste ende kommer an på, som de repræsentative sangere.

Den store sanger — det er ham eller hende med hu for sangen, med stemme, med hukommelse, med udtryksbehov; ofte stiltiende »forsangeren« i hjemmet, i forsamlingshuset og ved andre lejligheder, hvor der skal lægges for. Folketraditionens »store sanger« peger ud over sig selv mod slægten, miljøet, egnen, landsdelen, ofte mod en århundreder gammel tradition eller et tidsbegrænset åndeligt røre, også mod grænselandets konflikter eller nationalitetskampens forskellige faser.

Men lad det straks være sagt, at også den beskednere sanger kan gemme på et minde af sjælden kvalitet, måske kun et enkelt, der af personlige grunde er bevaret intakt. Det var f. eks. tilfældet med en gammel dame, der sang folkevisen om Moderen under mulde, som hun, selv moderløs, havde lært som barn.

Det gennemsnitlige antal numre pr. meddeler er ca. 16 (det samlede antal $5461 \div 1058$ samtaler = 4403 divideret med 278). Men i og for sig giver gennemsnitstallet ikke noget indtryk af tætheden hos de enkelte sangere. En mindre gruppe meddelere har indsunget langt flere numre, adskillige indtil flere hundrede sange, en enkelt o. firehundrede. Det er indlysende, at såvel storsangernes som de beskednere sangeres repertoire, enkeltvis og sammenlagt, giver holdepunkter for en genreinddeling og en periodisering af folkesangens udvikling.

4) Indsamlingsarbejdet har det sidste års tid haft det dobbelte sigte dels at optage det frit indløbende stof, dels at opspore specielle stof-

områder, og her især den åndelige vise på dansk eller tysk, samt tyske verdslige sange i nordslesvigsk tradition.

Først og fremmest har *Harboøresangbogen* været genstand for en systematisk båndoptagelse, som forøvrigt langt fra er afsluttet endnu. I *Harboøresangbogen* (1. udg. 1888 og mange senere udgaver indtil 1908) sigtedes og samledes det ældste repertoire af åndelige viser, der var fremkommet, siden Indre Mission begyndte at røre på sig i 1850'erne. Samlingens 3-400 åndelige viser har i årtierne o. århundredskiftet især været sunget langs Jyllands vestkyst, men — som båndoptagelserne viser — også i nogle egne af Sønderjylland. En selvstændig melodibog til *Harboøresangbogen* har næppe eksisteret; spredningen af melodierne må derfor være sket ad mundtlig vej. Båndoptagelserne er foretaget på vestjyske steder, hvor *Harboøre*-sange endnu huskes, samt hos enkelte personer i Sønderjylland, der i deres ungdom endnu har oplevet dette særlige repertoire af åndelige viser. Det vidtgående melodifællesskab vidner om en livlig dansk missionsvirksomhed i Nordslesvig i tiden før første verdenskrig. Båndoptagelser af åndelige viser på tysk (*Reichsliederbuch*, *Missionsharfe*, *Rettungsjubel* m. fl.) viser tillige, at missionen også kom sydfra, ikke mindst fra Breklum. I mange familier fandt både den danske og den tyske mission genklang. Oplysninger af denne art kan formentlig være til nytte både for det nationale sindelags og vækkelsernes historie.

På lignende måde kan båndoptagelser af tyske *Lieder* bidrage til at kaste lys over folkelivets kår i det 19. årh. (evt. forekomst af tysk sang i Nordslesvig før slutningen af det 18. årh. lades her ude af betragtning). I følge med kulturelle og politiske strømninger er tyske sange op gennem det 19. årh. nået til forskellige befolkningslag i Nordslesvig. Først i oplysningstiden, da den nyere tyske vise af litterært tilsnit tilegnedes af de dannede; senere de tyske og slesvig-holstenske patriotiske sange, der som bekendt vandt gehør i dele af det nordslesvigske borgerskab; henimod slutningen af århundredet det organiserede fremstød gennem skolerne med »*Liederheft für preussische Schulen*«, hvis *Volkslieder* i stort antal endnu huskes og ofte synges af ældre sønderjyder, og hvis patriotiske sange med iver travesteredes af danske børn. *De tyske skillingsviser*, og i deres kølvand *soldatersangene*, udgør et særligt, ret uoverskueligt stofområde. Med den brede befolknings øgede kendskab til tysk fik viser af denne slags stigende indpas i Nordslesvig fra slutningen af det 19. årh., med tyske karle og piger eller hjemvendende soldater som formidlere. Men længe før har genren været yndet, hvor f. eks. markedssproget var blandet, som tilfældet var i Tønder i første halvdel af det 19. årh., eller hvor nordslesvigere kom under tysk kommandosprog som f. eks. ved det Oldenborgske Infanteri Regiment i Rendsborg.

Med det voksende antal sange og gentagelser tegner der sig mønstre i den samlede stofmasse. Eller rettere: vi nødsages til at tyde tegnene, så langt vi nu kan nå, og indbygge mønstre for ikke at drukne i

detaljer. Så ufuldstændigt det tilvejebragte materiale end måtte være, så er det sådanne mønstre, sammenholdt med arkivalier samt historiske og litterære vidnesbyrd, der må danne basis for såvel enkeltundersøgelser som en sammenhængende betragtning af sangens historie i Sønderjylland.

Den løbende registrering af båndmateriale, arkivalier o. lign. varetages af fhv. gartner Joh. Thoms, Rise, fra 1962 fast medarbejder ved indsamlingen.

Båndmateriale. Antallet af bånd à ca. 30 minutter nærmer sig de 500. I hvert bånd vedlægges en indholdsfortegnelse i nr.-orden. I sangkartoteket ordnes sangene derefter alfabetisk, med angivelse af sanger(e), tid, sted, båndnummer m. m. I sangerkartoteket er hver meddeler opført med sine data og sange (og evt. samtaler) i nr.-orden; på særlige meddeler-liste indføres sangene i alfabetisk orden. Sangkartoteket giver altså oplysninger om f. eks. gentagelser (højeste tal 29: Peter Krisjan køe te stajs!) eller sprog-fordelingen: 2040 danske sange; 346 tyske; 16 på andre sprog, heriblandt 6 på frisiske, 1 på russisk (minde om en russisk krigsfange under første verdenskrig).

Håndskrevne sangbøger er afskrevet i et antal af 71, hver af dem i 4 eksemplarer. 50 af disse bøger stammer fra sangere, 21 er tilsendt af ikke-sangere. Et kartotek over de foreløbigt 1248 sange i de håndskrevne bøger oplyser om, i hvis samling de enkelte sange findes; er sangen blevet sunget, anføres tillige sangerens navn. Et register til hver bog er tilføjet.

Andre kartoteker og registre. Det løbende arbejde med indsamlingsmaterialet omfatter bl. a. opsporing af kilder. En række hjælpearbejder er sat i gang for at muliggøre denne proces, f. eks. registre og kartotek til den o. 1900 yndede Danmarks syngende Mand I-VIII (o. 1200 sange); kartotek over forskellige tyske sangbøger fra 19. og 20. årh.; kartotek over Tønder-listens ca. 700 danske og tyske viser, betegnet med førstelinjer af den løbende censur 1830-47 (hovedparten af de o. 400 tyske sange er under studieophold efterår 1965 identificeret på Volksliederarchiv/Freiburg i Br.)

Ordning og afskrift af båndmateriale. Det må anses for formålstjenligt at overspille visse genrer og enkelte viser til særlige studiebånd, f. eks. en gruppe bånd med rim og remser, en gruppe med ballader i samtlige indspilninger, endvidere skæmteviser for sig, yngre folkeviser, de mest udbredte skillingsviser o. s. v. ; de tyske sange ordnet og samlet på lignende måde. Parallelt hermed melder sig kravet om nedskrift og ordning af tekster og melodier.

En sådan tilrettelæggelse af »råbåndene« til »studiebånd«, fulgt op af tekst- og melodihæfter, har et praktisk/pædagogisk formål, men tjener tillige forskningsmæssige interesser. Danmarks Radio og Dansk Folkemindesamling er interesseret i en ordning. Måske også folkebiblioteker? Det er rimeligt at stile imod, at også det udvalg af bånd,

som tænkes opstillet i den kommende sønderjyske studiesamling, får karakter af »studiebånd«. Specialønsker vil altid kunne opfyldes. Størsteparten af råbåndene findes i to eksemplarer, dels i Danmarks Radio (15 tommers indspilning), dels i Sanghistorisk Arkiv/Aarhus (overspilning til 7½ tommers).

Rapporten skal slutte med en tak til alle dem, der med oplysninger om sangere, interessante papirer o. lign. har fremmet indsamlingsarbejdet. Vi håber, at dette samarbejde vil fortsætte, f. eks. står Haderslev østeramt for tur! Landsarkivet i Åbenrå, der gennem alle årene har ydet stor hjælp, vil fortsat tage imod og viderebefordre skriftlige eller telefoniske henvendelser.

Karl Clausen.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Det blev i 1965 først lørdag den 8. maj, at vi holdt den årlige generalforsamling, denne gang på Kalø badehotel. Der var samlet ca. 70 medlemmer, som hørte lærer Jes Holdts glimrende redegørelse for Kaløs fortid. Ved generalforsamlingen måtte udvalget tage afsked med to medarbejdere, konsulent Toft, som er flyttet fra landsdelen, og kontorchef Erik Christensen, som på udmærket måde har været udvalgets sekretær og kasserer i de senere år, men som nu på grund af manglende tid ønskede at træde tilbage. I stedet valgtes gårdejer Simeon Sørensen, Hajstrup, og lærer J. Svane, Aller, og udvalget er derved blevet bedre repræsenteret for østeramtet, end det før har været tilfældet.

Sommerudflugten gik i år til Skibelund den 15. august. Vi mødtes i Rødding og kørte derfra til det tidligere Langetved forsamlingshus, hvor Kr. Hanssen fortalte om gestapo-overfaldet i april 1945. Så var vi i den gamle Skrave kirke, hvor pastor Jessen viste frem. Kloppenborg-Skrumsagers smukke gamle gård var næste station. Både hus og have var gæstfrit åbnet for deltagerne, og vi fik en redegørelse for slægtens historie. Så kørte vi over Frihed til Skibelund, hvor der blev fortalt om mindesmærkerne. Turen blev som vanligt ledet af H. Neumann, som også gav en kort redegørelse for Kongedalens forhistorie. Ca. 200 mennesker deltog i udflugten.

T. H.

Aabenrå amtskreds.

Amtskredsen holdt sin generalforsamling på Ungdomshjemmet i Åbenrå torsdag den 29. april 1965. Formanden, Holger Jacobsen, og Jes Holdt, Rugbjerg, genvalgtes til bestyrelsen. Regnskabet godkendtes. Det blev foreslået at arrangere en studiekreds til vinteren, hvilket formanden lovede at gennemføre. Efter generalforsamlingen holdt museumsinspektør Slettebo et foredrag ledsaget af prægtige lysbilleder,

»træk af sønderjysk bondekultur«. Foredraget påhørtes med stor interesse.

Søndag den 20. juni holdtes den årlige udflugt i det fineste sommervejr til Hviding kirke og Ribe. De ca. 70 deltagere startede fra Åbenrå kl. 13 og mødtes med dr. phil. Sig. Schoubye ved Hviding kirke, der for tiden restaureres. Dr. Schoubye fortalte meget interessant om denne særprægede kirkebygning og om restaureringen. I kirkens indre blev han på udmærket måde suppleret af pastor Urban Schrøder, Varnæs, der fortalte om den sjældne altertavle og det øvrige inventar. Fra Hviding gik turen til Ribe, hvor man indtog kaffen og havde et par timer til sin egen rådighed til enten at bese byen, domkirken, Sct. Catharinæ Kirke, eller hvad man nu havde lyst til.

Den 22. august var det så Åbenrå amtskreds tur til at afholde en »historisk søndag«. Følgende 5 punkter var tilgængelige fra kl. 14-18 under kyndig vejledning..

1. Varnæs kirke. Vejleder: Pastor Urban Schrøder, Varnæs.
2. Langdysse i Varnæs Tykskov. Vejleder: Kontrolassistent Jens Lauersen, Bovrup.
3. Gejlåbroen og Oksevejen. Vejleder: overl. R. P. Sørensen, Padborg.
4. Urnehoved. Vejleder: Fhv. gårdejer H. P. Jørgensen, Olmersvold.
5. Hærulfstenen og Immervad. Vejleder: Gårdejer Senius Tiedemann, Hovslund.

Trods det dårlige vejr, det regnede konstant, blev dagen en succes. Man var enig om, at et godt vejr ville have sprængt alle rammer. De sagkyndige, der drog deres læs med godt humør, var i »ilden« hele eftermiddagen, og det er et spørgsmål, om opgaven ikke er for krævende. Skønt de var dødtrætte, gik de op i sagen med en rørende ildhu. De fortjener en hjertelig tak.

Onsdag den 27. oktober påbegyndes den ved generalforsamlingen foreslåede studiekreds, der skal beskæftige sig med Sønderjyllands oldtid under ledelse af museumsinspektør Neumann, Haderslev. Allerede på nuværende tidspunkt har der tilsluttet sig så mange, at studiekredsen bliver en realitet.

H. J.

Sønderborg amtskreds.

Den 7. november arrangerede amtskredsen et møde på Nordborg Slots Efterskole med overinspektør Holger Rasmussen fra Nationalmuseet som taler. Mødet, som var godt besøgt, fik et udmærket forløb.

Ved generalforsamlingen i Tandslet i maj 1965 redegjorde formanden for forløbet af prisopgaven. Bidraget, som opnåede 1. pris, har allerede været offentliggjort i første halvdel af Sønderjyske Årbøger 1965.

I stedet for redaktør Huhle, som af helbredshensyn ønskede at trække sig tilbage, blev højskoleforstander G. Rasmussen, Danebod Højskole, valgt til amtsudvalget. Efter generalforsamlingen talte universitetslektor H. P. Clausen om skoleforhold på Als i 1800 tallet. Indbudt til mødet

var de 3 aftenhøjskoler i Lysabild, Tandslet og Hørup sogne, der i vinterens løb havde behandlet lokalhistoriske emner.

E. C.

Tønder amtskreds.

Efterårsmøde holdtes den 13. november 1964 i Løgumkloster forsamlingshus i samarbejde med den lokale foredragsforening. Museumsinspektør Holger Rasmussen, Nationalmuseet, holdt et lysbilledforedrag: »Bondens hjem og arbejdsplads gennem tiderne«. Der var ca. 40 deltagere.

Årsmøde og generalforsamling holdtes tirsdag den 30. marts på Slotskroen i Møgelønder. Lensgreve Hans Schack fortalte om Schackenburg (bygningen og inventaret gennem tiderne). Det var en levende og fængslende skildring.

Genvalgt blev Cornelius Schmidt, Døstrup, Martin Thysen, Vodder, og S. N. Christensen. Ravsted. Årsmødet havde samlet 80 deltagere.

Lørdag den 12. juni var der egnsvandring. Det var en tur i Sydslesvig gennem marken til Slutsil og derfra til Kallehave, hvor gårdejer Andersen fortalte om sin slægt og noget om at være dansk i Sydslesvig. Kaffebord holdtes på »Kirkevang« i Ladelund. Lærer Lindstrøm fortalte her om sit virke og sine oplevelser som lærer i Sydslesvig. Lærer Lindstrøm var forøvrigt leder på turen, der havde samlet ca. 50 deltagere.

C. S.

Sydslesvigsk amtskreds.

I efteråret afholdtes et møde den 10. november, hvor overinspektør Holger Rasmussen holdt foredrag med lysbilleder om »Danske bøndergårde og livet i dem«. Ellers var vi medindbyder til prof. Westergaard-Nielsens foredrag om de islandske håndskrifter og deltager i prof. Lindhardts foredrag om »Sæculariseringen«. Vi er klar over, at vi af hensyn til folkeuniversitetets virke må indskrænke vor foredragsvirksomhed noget.

3. februar holdt vi i anledning af 1100-årsdagen for Ansgars død sammen med den danske menighed i Slesvig en mindefest på Hiort Lorenzen-skolen. Biskop Høirup, Århus, holdt foredrag om Ansgars særprægede missionsmetode, og inspektør Bencard, Ribe, fortalte om udgravningerne angående Ribe på Ansgars tid.

Den 19. februar belyste prof. Magne Skodvin, Oslo, Norges og Danmarks frihedskamp under sidste verdenskrig.

Generalforsamlingen afholdtes den 11. maj, efter at bibliotekslektor, magister Rerup har holdt et ypperligt foredrag om A. D. Jørgensen. Skoleinspektør Dinsen Hansen, Nibøl, og bibliotekar, fru Buhl, Husum, genvalgte til bestyrelsen. Efter en livlig drøftelse vedtoges at indbyde en lang række mennesker til et tillidsmandsmøde i Slesvig.

Den 18. juni foretoges under lektor Th. Madsens ledelse en vellykket

byvandring ud fra Nørreport, hvor han og nu afdøde bibliotekar Fr. Mommsen fortalte lokalhistorie. Til trods for det kolde vejr undlod de talrige deltagere ikke at kigge ind i gamle købmandsgårde. Til løn fik de sig en kop varm kaffe, da man samledes i Flensborghus for at høre om bygningens tidligere tilværelse som vajsenshus. Centralbiblioteket havde fremlagt gamle billeder og dokumenter, bl. a. en regnskabsbog fra vajsenshuset, hvilket altsammen studeredes med varm interesse.

Den 29. august tog bibliotekar Kürstein en stor flok med ud på en sommertur til Angel, hvorunder han kyndigt foreviste Nr. Brarup, Sørup og Munkbrarup kirker, og der blev drukket kaffe i Sønder Brarups danske skole.

H. F. P.

Årsberetning og regnskab 1964-65

Ved *Peter Kr. Iversen* og *Olav Christensen*.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt søndag den 23. maj 1965 årsmøde på Agerskov Ungdomsskole. Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød de ca. 125 fremmødte velkommen og takkede forstanderinde frk. Tang, fordi Historisk Samfund måtte afholde sit årsmøde på skolen. Til dirigent valgtes derefter på formandens forslag formanden for Haderslev amtsudvalg, pastor Tage Holm, Vojens. Efter en fællessang, »Der er sol over vang«, fik formanden ordet og aflagde følgende beretning:

Sidste år kunne vi fejre tre jubilæer med hensyn til vore skrifter. I år kan vi fejre et lille jubilæum på det organisatoriske område. For 10 år siden vedtog årsmødet i Gram nye love, der gav mulighed for oprettelse af amtskredse, som blev ledet af amtsudvalg, der tog sig af det folkelige arbejde på lokal basis, og som havde den umiddelbare kontakt med tilidsmændene. Ved samme lejlighed blev styrelsens arbejde bedre fordelt, blandt andet ved oprettelsen af nye stående udvalg, hvoraf jeg som det vigtigste kan nævne redaktionsudvalget for skriferækken. Nyordningen medførte en aktivisering af foreningens arbejde på næsten alle områder. Udgivelsen af selvstændige bøger i og uden for serien »Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland« øgedes, ligesom antallet af møder, udflugter og kursus-arrangementer har været i stærk stigning. Tydeligst viser foreningens aktivitet sig vel i medlemstallets stigning. Medens vi i de første år af 1950'erne havde et medlemstal mellem 1140 og 1180, voksede det fra 1955-1960 fra 1160-1840. 1963 passeredes medlem nr. 2000, og i dag er vi nået op på godt 2800. Inden for samme periode er der kommet en tilgang på et par hundrede nye holdere af Sønderjysk Månedsskrift, så at abonnent nr. 1000 er passeret. Vi havde nok forudset medlemstilgang i jubilæumsåret 1964 og havde sat oplaget af første halvbind af den særlig fyldige jubilæums-årbog efter vort mest optimistiske skøn. Imidlertid må vi halvt med glæde og halvt med beklagelse konstatere, at der alligevel ikke var årbøger nok til alle de nye medlemmer, således at en del af disse kun har fået 2. halvbind. Jubilæums-årbogen omfattede ialt 536 sider. Styrelsen havde vedtaget, at man ville markere 75-års jubilæet ved denne betydelige udvidelse af omfanget, og en henvendelse til de senere årganges bidragydere resulterede i ialt 32 bidrag, hvis ind-

hold alene er bestemt af forfatterens interesseområde; netop derved kommer 75-årbogen til at stå som ret repræsentativ for de forskellige årgange. Efterårshæftet rummede endvidere det sædvanlige anmeldelses- og notestof. I indeværende år vil årbøgerne vende tilbage til sit normale omfang på ca. 20 ark, men oplaget har vi måtte sætte i vejret til 3100 eksemplarer.

Efter vedtagelse på styrelsesmødet sidste år vil der ikke mere blive aflagt særskilt beretning for *Sønderjysk Månedsskrift*, idet dette ligesom dets regnskab nu indgår på lige fod med vort øvrige arbejde. Inden for redaktionen er sket den ændring, at der nu også her som i de to andre redaktionsudvalg er en fast redaktionssekretær. Vi er taknemlige for, at fru Inger Bjørn Svensson har villet påtage sig dette hverv. Takket være større tilskud til driften har det været muligt at udstyre tidsskriftet med flere billeder, hvilket forhåbentlig er faldet i vore læsers smag. Vi har vist alle kunnet se, at nyordningen har medført en ansigtsløftning på tidsskriftet. Abonnementstallet har været stigende og ligger i dag på ca. 1000. Den nu afsluttede årgang bragte ialt 54 større og mindre artikler. I april 1964 udsendtes et særligt indholdsrigt hæfte i anledning af 100-året for 1864; det var på 74 sider og blev sendt til alle medlemmer af Historisk Samfund — som en lille jubilæumsgave.

September-hæftet blev trykt i et ekstra-oplag på 300 eksemplarer og hæftet, hvis indhold havde speciel tilknytning til den årlige, store egnsvandring, blev uddelt gratis til alle turens deltagere sammen med en lille 6-sidet pjece, der indeholdt en omtale af turen, kort over Als, sange o. s. v.

Den årlige oversigt over avisartikler med lokalhistorisk emne, som den stedlige presse har bragt i forrige kalenderår, er blevet udvidet noget, efter at en række af månedsskriftets læsere reagerede positivt på en forespørgsel sidste år, om oversigten havde interesse.

Den sidste lille nyskabelse er »Boghørsen«, hvor man gratis kan få optaget ønsker om bogbytning, bogsalg eller bogkøb, blot man indsender sin ønskeseddel til redaktionen. Der er kommet en del henvendelser, og flere værker, der har været eftersøgt forgæves i lange tider, er kommet for dagens lys.

Skriftrækken har som nr. 32 udsendt pastor emer. A. Andersens udgave af Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644, og dermed er et betydeligt kulturhistorisk stof fra Christian den 4.'s tid gjort tilgængeligt for en bredere kreds. Man har hermed også øget kendskabet til det gottorpske områdes særlige forhold. Trykningen er betalt af Carlsbergfondet, der også har ydet tilskud til udarbejdelsen af manuskriptet.

Den lille serie er blevet øget med Fr. Høyberg: Gennem 80 År. Erindringer fra fremmedherredømmets tid, en levende fortalt fremstilling, som især er blevet modtaget med interesse i Vestslesvig.

Sønderjylland. Historisk Billedbog. Tiden indtil 1864 blev udsolgt i august 1964 og er nu fremstillet i et nyt oplag på 5000 eksemplarer. Et forsøg på at tilbyde skolerne bogen i særlig solid indbinding vandt ikke

større tilslutning, men iøvrigt går salget støt. Samtidig er en tysk udgave af samme værk under forberedelse ved fru Bantelmann; der bliver ikke tale om en direkte oversættelse, men teksten tillempes efter tyske forudsætninger. Styrelsen har desuden vedtaget at udsende yderligere to billedværker. Det næste, som forventes udsendt om to-tre år, skal dække perioden 1864-1920, medens det tredje og afsluttende bind dækker tiden 1920-1970 og skal udsendes i 50-året for genforeningen, altså 1970.

Under forberedelse og vedtaget til udgivelse er en ny udgave af Johan Hvidtfeldts efterspurgte lille vejledning for sønderjyske slægtshistorikere, ajourført og revideret ved arkivar Worsøe. Denne bog vil foreligge, så den kan anvendes ved vinterens kurser i slægts- og personalhistorie. I løbet af det kommende år vil endvidere kunne udsendes H. V. Gregersens udgave af Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, hvis trykning betales af Videnskabsfondet, og pastor H. F. Petersens Sønderjysk Kirkehistorie. Endelig håber vi til jul at kunne udsende en bog i den lille serie, så at vore medlemmer heller ikke i år behøver at komme i bekneb for gaveideer.

Ekspeditionen råder nu atter over mere arbejdskraft, idet Historisk Samfund med virkning fra 15. februar er blevet anerkendt som beskyttet arbejdsplads og fra samme dato har fået henvist som kontorist fhv. landmand Chr. Thomsen, der på grund af sygdom er blevet slået ud af sit erhverv. Den nye ordning har fremfor den tidligere form for henvisning den meget store fordel, at vi kan regne med at beholde kontoristen gennem en længere årrække, medens vi tidligere som regel måtte sige farvel til kontoristerne, når de var godt inde i arbejdet.

Også i den forløbne vinter har der mange steder været foredragsrækker og aftenhøjskoler med lokalhistoriske og personalhistoriske emner, ligesom der har været vejledende kursus i personalhistorie under ledelse af arkivar Worsøe.

Historisk Samfund fik sidste sommer stillet et beløb til rådighed til foredragsvirksomhed, og vi har derfor i vinter haft mulighed for atter at praktisere en gammel tanke, der bestod i at lade den samme foredragsholder holde foredrag forskellige steder i landsdelen. Det lykkedes at få overinspektør Holger Rasmussen fra Nationalmuseet herved, og i den første uge af november holdt han lysbilledforedraget »Bondens hjem og arbejdsplads gennem tiderne« ved en række velbesøgte aftener i Nordborg, Varnæs, Løgumkloster, Vojens og Flensborg. Forhåbentlig vil det i år lykkes at lave et lignende arrangement.

Fra *amtskredsens* arbejde er der særlig grund til at nævne, at den af Sønderborg amtskreds udskrevne *prisopgave* er afsluttet. Der indkom ialt 8 besvarelser, hvoraf stud mag. K. Rolfsen Nissens afhandling om »præsident« Bruno Topff vandt førsteprisen. Afhandlingen findes trykt i det netop udsendte halvbind af Sønderjyske Årbøger. Andenpræmien gik til handelsoverlærer Jens Lampes afhandling om »Fyr og farvande omkring Als«, medens tredje- og fjerdeprisen måtte deles mellem møller Linow og Jens Lampe, der sammen havde indleveret

et større manuskript om de alsiske møller, og cand. jur. Grove Stephensen, der havde indleveret en lille afhandling om St. Jørgens Hospital i Sønderborg. De øvrige besvarelser blev belønnet med bogpræmier. Amtskredsen har således haft stor fornøjelse og udbytte af konkurrencen. Den *historiske søndag*, som vi håber er ved at blive en tradition, fandt i år sted den 16. august i Haderslev amt og var udmærket besøgt. Endelig kan det nævnes, at man i Slesvig har fejret 1100-året for Ansgars dødsdag. Som sædvanligt blev der overalt arrangeret møder og udflugter inden for amtskredsene.

Den store egnsvandring var begrænset til en eftermiddagstur. Udflugten, der havde samlet 300 deltagere, gik til Als, og vi beså 1964-udstillingen på Sønderborg Slot, Vibæk vandmølle og Kegnæs kirke. Medvirkende ved turens heldige gennemførelse var museumsinspektør Jørgen Slettebo, ingeniør A. Jespersen, forfatteren Martin N. Hansen og førstelærer Georg Andresen, Kegnæs.

Som medlem af *Dansk Historisk Fællesforening* har vi atter været repræsenteret ved foreningens årsmøde, der i august 1964 afholdtes i Göteborg. Udsendelsen i oktober af D.H.F.'s fælles bogkatalog, hvor omtalen af vore skrifter fyldte 5 sider, har utvivlsomt været medvirkende til vort forøgede salg af bøger, selvom det ikke er muligt at give noget konkret tal. Også i *de nationale foreningers oktoberkursus* på Rinkenæs Ungdomsskole deltog Historisk Samfund.

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland har fortsat indsamlingen af traditionsstof af nationalpolitisk art ved lærer Jens Kristensen og påbegyndt indsamlingen af materiale til belysning af arbejderbevægelsens historie i landsdelen ved redaktør Wittrup Johansen, Sønderborg. For at give et indtryk af arbejdets omfang kan det oplyses, at lærer Jens Kristensen i årets løb ialt har foretaget 25 rejser på 1173 km og besøgt 15 forskellige personer. Ialt råder samlingen nu over et halvt hundrede bånd. Billedindsamlingen er blevet intensiveret, bl. a. med henblik på at skaffe illustrationer til de følgende bind af Sønderjylland, Historisk Billedbog, og bibliotekar, fru Vibeke Gribsvad er i fuld gang med en grundig ordning og påfølgende registrering af billederne.

Desværre er det endnu ikke lykkedes at få en fast bevilling igennem til ansættelse af personale ved den lokalhistoriske samling, men et tilskud på 10.000 kr. fra tipsmidlerne har i år sat os i stand til at fortsætte og intensivere arbejdet. Den i beretningen sidste år nævnte kontakt med blandt andre Dansk Folkemindesamling er blevet udbygget, og magister Iørn Piø med flere derfra er nu i gang med forberedelserne til en såkaldt punktundersøgelse i Emmerlev, hvis formål er at indsamle det forhåndenværende traditionsstof og placere det i dets samfundsmæssige sammenhæng. Det er meningen, at seminarieelever fra Tønder skal knyttes til undersøgelsen, og såvel fra rektor, dr. theol. Asger Nyholms side som fra seminariets historielærere er der vist interesse for undersøgelsen. Selve undersøgelsen er begrænset til Emmerlev by, og grunden til, at Emmerlev er valgt, er byens overkommelige størrelse og almin-

delig viden om, at denne by udmærker sig ved traditionsstof, og at der findes en enestående sognekrønike. Vi venter os meget af denne undersøgelse også med henblik på det fremtidige arbejde. Vi får her kontakt med en del unge seminarieelever, som, hvis deres interesse nu bliver vakt, kan tage et historisk arbejde op ude i sognene. Vi er glade for denne kontakt med ungdommen, og vi vil på forskellig vis søge at udbygge den, for det er af ungdommen, vor fremtid afhænger.

Vi har nogle gange ved årsmøderne kunnet berette, at det svundne år har været et godt arbejdsår. Det gælder i år mere end nogensinde. Vi har haft en medlemstilgang ud over de mest optimistiske forhåbninger, vi har haft et bogsalg, som har slået alle tidligere rekorder, vi har været i aktivitet og fremgang på mange andre områder. Vort regnskab, der i år balancerer med ca. 460.000 kr., viser dette med al tydelighed. Vi har ikke kunnet udføre dette arbejde uden tilskud fra fonds, foreninger, stat, kommuner og amtsråd. Carlsbergfondet har som nævnt betalt trykningen af Jacob Fabricius den Yngres optegnelser, og som sædvanlig har vi også i år modtaget understøttelse fra Dansk Kultursamfund og fra Sprogforeningen. Fra hjemstavnsforeningen »Sønderjyden« i København har vi overraskende uden ansøgning fået tilsendt 1000 kr. For denne økonomiske støtte, vi har modtaget i større eller mindre beløb, vil jeg gerne her fremføre foreningens bedste tak. Understøttelserne har i høj grad bidraget til at fremme arbejdet, men havde der ikke inden for medlemskredsen og den snævre medarbejderstab været interesse og vilje til at udnytte de muligheder, den økonomiske støtte gav os, var vi heller ikke nået så langt som tilfældet er. Jeg takker tillidsmændene for deres indsats ved tegningen af nye medlemmer, og for deres arbejde med oprettelsen af foredragsrækker og aftenhøjskoler med historiske emner, og sidst, men ikke mindst, takker jeg medarbejdere i styrelse, redaktioner og andre arbejdsudvalg for god vilje til at klare de voksende arbejdsbyrder, der bliver dem pålagt, og som næppe vil blive mindre i den tid, der kommer. Vi kan konstatere, at der er en voksende interesse for det historiske arbejde i landsdelen, og det bliver nu vor opgave at følge denne interesse op ved en yderligere intensivering og udbygning af arbejdet.

På dirigentens forslag udsattes debatten om beretningen til efter regnskabsaflæggelsen. Kassereren, ekspeditionssekretær Olav Christensen, aflagde derefter det reviderede regnskab (se omstændene). Beretning og regnskab blev stillet til debat, men ingen ønskede ordet, og begge dele godkendtes enstemmigt.

Til styrelsen genvalgte Werner Christiansen, Knud Fanø og Johan Hvidtfeldt. Provst, dr. theol. Jens Holdt havde ikke ønsket genvalg, og formanden takkede ham for det arbejde, han igennem ni år havde udført i styrelsen. Særlig det kirkehistoriske udvalg havde provst Holdt viet sin interesse og sin arbejdskraft, og han

havde en væsentlig andel i, at arbejdet var kommet så godt igang dér. På styrelsens forslag nyvalgte museumsinspektør Hans Neumann. Der fremkom ikke andre forslag. Revisorerne C. H. Sehrt og Erik Friis genvalgte.

Da ingen ønskede ordet for yderligere bemærkninger, sluttede formanden mødet, idet han udtalte, at han opfattede tavsheden som tegn på tilfredshed og bemyndigelse til at fortsætte arbejdet.

Efter årsmødet talte højskoleforstander Hans Lund om »Askov og Sønderjylland«, og landsarkivar Peter Kr. Iversen fortalte træk fra sit studieophold på arkivet i Merseburg i Østtyskland.

ÅRSBERETNING OG REGNSKAB

Regnskabet for året 1. april 1964 til 31. marts 1965

Indtægter:

Beholdning pr. 1/4 1963	1.754,87	
	37.255,14	
Medlemsbidrag	70,00	
	31.164,50	
Portogodtgørelse	22,44	
	8.731,84	
Salg af skrifter	475,70	
	270.989,67	
Sønderj. Månedsskrift:		
Abonn. 1964	20,20	
	14.560,59	
Abonn. 1965	10.828,00	
Annoncer	3.490,00	
Sprogforeningen	2.000,00	
Andre	2,00	22,20
	575,17	31.453,76
Tilskud	72.762,00	
Refusion af papirafgift	916,80	
Renter	1.495,58	

DM 2.345,21
Kr. 454.769,29

Udgifter:

Årbogen:		
Trykning m. v.	43.904,58	
Honorarer	9.555,95	53.460,53
Skrifter		286.204,09
Sønderj. Månedsskrift:		
Afviklet gæld	7.200,45	
1/1 64—31/3 65	30.209,20	37.409,65
Dansk Hist. Fællesforenings katalog		2.500,00
Læs om Sønderjylland		1.700,00
Fragt, porto pakkemat. m. v.		13.298,93
Møder og foredrag		7.131,98
Amtsudvalgene		600,00
		1.452,65
Kontorhold, medh.	10.075,89	
Ref. fra arbejds- ministeriet	7.588,38	2.487,51
Dansk Hist. Fællesforening		911,10
Egnsvandringen, netto udg.		1.172,68
Repræsentation (jubilmæum)		956,90
Aftenhøjskolen (undersk.)		23,25
Studiesamlingen		3.004,98
Forskellige udgifter		5,00
		361,50
Beholdning pr. 31/3 1965		1.740,21
		42.693,54

DM 2.345,21
Kr. 454.769,29

Status pr. 31. marts 1965

Aktiver:

Beholdning	34.693,54	
1.740,51 DM a 1,70	2.958,36	
Tilg. hos Dansk Hist. Fællesforening	8.000,00	45.651,90
Kontingentrestancer		202,50
Statstilskud 1964/65		2.500,00
Udestående for salg		1.500,00
Udlæg for påtænkte skrifter		1.847,74
Balance		8.967,25
		60.669,39

Passiver:

Ubetalt regning		1.917,77
Herredsbogen, saldo		1.367,25
Sønderj. Kirkehistorie		6.000,00
Billedværket		35.896,00
Studiesamlingen, saldo		1.293,35
Tilskud, tipsm.	10.000,00	
		11.293,35
Udgift 1964/65	3.004,98	8.288,37
Sønderj. Månedsskrift		7.200,00
		60.669,39

Haderslev, den 12. maj 1965.

Olav Christensen.

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er gennemgået og fundet i orden. - Det skal bemærkes, at den kritiske revision er foretaget af overassistent Gerhard Hansen, Haderslev kommunes bogholderi.

Beholdningen er konstateret tilstede, og regnskabet giver ikke anledning til bemærkninger.

Haderslev, den 22. maj 1965.

Carl H. Sehr

Erik Friis.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1964 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de senere år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til kassererens kundskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge. Det bemærkes, at det er kassereren, som har ansvaret for udarbejdelsen af tillægget.

Historisk Samfund har siden årsopgørelsen i 1964 haft en nettotilgang på 175 medlemmer, hvoraf det gamle land atter i år tegner sig for over halvdelen, nemlig 93. Fremgangen fremkommer således: tilgangen af nye medlemmer er på 248, medens der foruden 20, der er afgået ved døden, er slettet 53 på grund af udmeldelse eller restance med betalingen. Medlemstallet pr. 1. oktober 1965 udgør derefter 2862, der fordeles sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	175	Åbenrå by	293
Haderslev amt	346	Åbenrå amt	284
Sønderborg by	77	Sydslesvig	198
Sønderborg amt	162	Stor-København	302
Tønder by	143	Det øvrige Danmark	553
Tønder amt	305	Udlandet	24

Afgang ved død

Christensen, Lorenz, dr., Åbenrå	Knudsen, Ebbe, lærer, Rønsdam pr. Padborg
Clausen, Hans, gårdejer, Elsmark	Kock, J. H., købmand, Sønderborg
Eriksen, Erik, gårdejer, Halk	Lorensen, mejeribestyrelse, Stubbæk
Harritsøe, Axel, undervisnings- inspektør, Allerød	Lorenzen, Hans, dr. med., Bov
Hollensen, Andr., købmand, Skodborg Sdj.	Nicolajsen, Fred., præst, Ballum
Jensen, H. S., gårdejer, Tornumgård pr. Líntrup	Nissen, Cathrine, gårdejerske, Haderslev
Juhl, Claus, rentier, Råde pr. Øsby	Plum, Daniel, fuldmægtig, Søborg
Juhl, Elsabe, enkepastorinde, Kolding	Warming, Mads, gårdejer, Råhede
Kaad, Andreas, sognefoged, Mindebjerg	Østergaard, J. H., rentier, Gabøl
	Aaholm, Th., fhv. sognepræst i Vojens, Roskilde

Tilgangsliste

Abild, lærer, Asserballeskov pr. Fynshav	Andersen, Erik F., Ved Bella- høj 3 st. vest, Brønshøj
Albrectsen, Esben, arkivar, Fredens- vej 43 I, Charlottenlund	Andersen, Hans, vandrelærer, Stedesand
Aldrich, Jørgen, Sjællands Tidende, Slagelse	Asserballe bibliotek pr. Fynshav
Alnor, Harry, Dalsgård, Rinkenæs	Assing sognebibliotek, Kibæk
Andersen, Cecilie Slot, elev, Møgel- tønder	Bang, Jørgen, direktør, Espergærde
	Beier, fru øjenlæge, Åbenrå
	Bejer-Petersen, Broder, lektor, forstk., Ravnehøj, Nærum

- Bekke, J. M., Sølvgade 28, København K
 Biering, H. A., ambassadør, Kgl. Dansk
 Ambassade, Accra, Ghana, Afrika
 Birk, Jørgen, førstelærer, Krummerup
 pr. Fuglebjerg
 Black, E. N., materialforv., Vojens
 Brandt, Aage, sparek.bestyrer, Brøns
 Bredsdorff, Morten, forstander,
 Vordingborg
 Brink, Johannes, styrmand, Korsør
 Bruun, Ebba Lützw, lærerinde,
 Overbyen, Rinkeby
 Böwes, Karl, Adelbygade 63,
 Flensborg
 Calender, styrmand, Åbenrå
 Christensen, Børge, ass. ved post- og
 telegrafv., Sandkrogen 62, Lyngby
 Christensen, Johs., plantageejer,
 Fakse Ladeplads
 Christensen, Peder, lærer, Møgeltønder
 Christensen, Synne Mølmark, Tors-
 vang 5, Kongens Lyngby
 Christiansen, Chr., Philipsborg
 pr. Avnbøl
 Dahl, Steffen, sekr., cand. jur., Søborg
 Hovedgade 201 III, Søborg
 Dahlmann, Peter, gårdejer, Nr. Skær-
 bæk pr. Skærbæk
 Danholt, E., civilingeniør, Åbenrå
 Dehn, Flemming, kommunel., Frederiks-
 berg Allé 90 I, København V
 Due, Jakob, sekretær, Sønderborg
 Enemark, Anker, fuldm., Allegade 26,
 København F
 Engberg, Jens, arkivar, mag. art.,
 Adelgade 61 IV, København K
 Ensted sogns bibliotek, Stubbæk
 pr. Åbenrå
 Fallesen, Peder V., ass., Humlebæk-
 gade 8 III tv., København N
 Fich, H., seminarieadj., cand. mag.,
 Haderslev
 Frank, Holger, Moltrupvej 15, Haderslev
 Frantzen, P. I., overfenrik, Haderslev
 Futtrup, Inger, overlærer, fru,
 Pailinenalle 2, Lyksborg
 Georgsen, Niels Chr., gårdejer, Alstrup
 pr. Nørager
 Gildberg, C., lærer, Ladegårdskov skole
 pr. Gråsten
 Gladsaxe kommunebibliotek, Glad-
 saxevej 111, Søborg
 Gotthardsen, Niels, gårdejer, Daler
 pr. Daler Østerby
 Gottlieb, fru, Frederikssundsvej 123 D,
 København, Brønshøj
 Gram-Hansen, H. J., Egilsvej 148,
 Odense
- Granum-Jensen, A. R., sognepræst,
 Brandurup J.
 Greisen, Walther, Dalstrøget 105 st.,
 København Søborg
 Hammerich, Thora, fru, Åbenrå
 Hansen, Gregers, Barsmark skole
 Hansen, Bent, stud. mag., Lindesnæs-
 vej 11, Århus N
 Hansen, Mogens Bernhard, manufaktur-
 hdl., Fåborg
 Hansen, Bodil Marie, børneforsorgs-
 pædagog, fru, Nærumgård, Nærum
 Hansen, Elisabeth, overlærer, fru,
 Thisted
 Hansen, Erik, lærerstuderende, Tønder
 Hansen, Flemming, Åbenrå
 Hansen, Hans Peter, Nørrealle 3,
 Flensborg
 Hansen, Herle, fru, Åbenrå
 Hansen, Henry, lærer, Henrik Cavlings-
 alle 3, Vanløse
 Hansen, Johannes, skolelærer, Brebøl-
 holt, Slesvig amt
 Hansen, Jørgen, farvehandler, Haderslev
 Hansen, Kathrine, lærerinde, Skanderup
 friskole pr. Kolding
 Hansen, Max, lærer, Asserballe
 pr. Augustenborg
 Hansen, N. A., Femkanten 17, Odense
 Hansen, Niels, arbejdsmand, Kollund
 Østerskov pr. Kollund
 Hansen, Otto Storm, bibliotekar,
 Augustenborg
 Hansen, Peter L., gårdejer, Nørby,
 Visby Sdj.
 Harck, Grethe Hinchely, sundhedspl.,
 Dansk Sundhedstjeneste, Sydslesvig
 Hartwigsen, Dorothea, fru, Johannes-
 gade 30, Flensborg
 Harvey-Hansen, H., bankass., Løgum-
 kloster
 Heide-Jørgensen, E., rigspolitichef,
 Strandvejen 223, Charlottenlund
 Hellese, C. A., malermester, Mølby
 pr. Sommersted
 Hemmersam, Karl-Johann, stud. mag.,
 Nyborggade 12, København Ø
 Hennike, Fritz, pastor, Nibøl,
 Sydslesvig
 Henningsen, Inge, kontorass., Åbenrå
 Henningsen, Jens V., overass., Haderslev
 Hillersborg, Astrid, lærerinde, Holstebro
 Holmgaard, Kristian, gårdejer,
 Skodborg J.
 Hübschmann, Anne, fru, Toftlund
 Høgsmose-Jacobsen, P., murer.,
 Vordingborg

- Jakobsen, Bodil, amtsfuldm., fru
Kalundborg
- Jacobsen, H., kolonnechef, Tinglev
- Jacobsen, Niels-Jørn, lærerstuderende,
Kolding
- Jacobsen, Svend, stud. scient., Lands-
dommervej 9 I, København NV
- Jannsen, Marianne, fru, Harreslevmark,
Musbækvej 74, Sydslesvig
- Jebesen, Michael, skibsreder, Åbenrå
- Jensen, Hjalmar, Byevej 8, Holme
pr. Højbjerg
- Jensen, J. C. Skriver, generalmajor,
Åbenrå
- Jensen, Marta, frue, Vamdrup
- Jensen, Otto, malermester, Kolding
- Jensen, Tove Harritsøe, Svendborg
- Jepsen, Peter, læge, Tønder
- Jespersen, H. Friis, fhv. dommer,
Nybølgård pr. Gram
- Jessen, Erik, amtstueassistent,
Hillerød
- Johannsen, Kirstine Reinholdt, Sund-
hedspl., Dansk Sundhedstjeneste,
Sydslesvig
- Juhler, Johan, stadsarkitekt, Sønderborg
- Juncher, P., adjunkt, Virum Stations-
vej 174, Virum
- Junckers Savværk, Køge
- Justesen, Holger, rentier, Gravens
- Jørgensen, Christen, Kobberholm
pr. Gråsten
- Jørgensen, Hans, sporvejsfunktionær,
Frederik 6. Alle 11, København F.
- Kaps, Hermann, Gedved seminarium
pr. Horsens
- Karstoft, Johann, forstander, Herning
Kass-Christensen, Frederik, Toften 20,
Åbenrå
- Katballe, Peter, pastor, Haderslev
- Kielland-Brandt, Johs., civiling.,
Århus C
- Kirkmand, Johan, elev, Ollerup
- Kjeldsen, J., lærer, Bredebro
- Kjærnulf, H., arkitekt, Sct. Clemens,
Fyn
- Knudsen, Knud, faktor, Vojens
- Knudsen, N. H., inspektør, Åbenrå
- Koefoed-Nielsen, R., civiling.,
Sønderborg
- Kolding-Nielsen, Erland, stud. art.,
Birkerød
- Koustrup, P., maskinkons., Marstrup
- Kragh, Th. V., biskop, Haderslev
- Kressner, Noline, lærerinde, Visby Sdj.
- Kring, Hans, stud. mag., Århus C
- Kristensen, Alfred, pens. landpost,
Udbyneder, Havndal
- Kronslev, Stig, Ågård friskole,
Ågård Jyll.
- Køks, Lorenz, gårdejer, Stemmild,
Bylderup Bov
- Kræmer, Lorenz, gårdejer, Balleskov
pr. Fynshav
- Lange, Frantz, lærer, Svenstrup Als
- Langdahl, Svend Erik, sognepræst,
Bonderup pr. Fjerritslev
- Lanthén, Kirsten Poort, socialrådgiver,
Åbenrå
- Larsen, F. B., generalmajor, Ejder-
kasernen, Rendsborg
- Larsen, H. K., Skyttebjerg 131, Nærum
- Larsen, Hans, førstelærer, Svindinge
- Larsen, Knud, overlærer, Fredericia
- Larsen, Paul, direktør, Køge
- Laugesen, Bent N., skoleleder, Møllebro,
Flensborg kreds
- Lauridsen, A. M., fru, Kystvej 48,
Åbenrå
- Lauritsen, Aage, konsulent, Røde Mølle,
Ollerup
- Leidecker, Liselotte, fru, »Sønderjyden«,
Tønder
- Lind, maskinmester, Skrydstrup
pr. Vojens
- Lind, Egon, overass., Åbenrå
- Lindstrøm, Jørgen Henrik, stud. mag.,
Holte
- Lintrup bibliotek
- Lohmann, Hanne, lærerinde, Vojens
- Lomdahl, P. Sejersen, overl., Toftlund
- Lorenzen, A., rentier, Brede, Bredebro
- Lorezen, Carla, afdelingssygepl.,
Haderslev
- Lund, A. Chr., gårdejer, Poppenbøl,
Højer
- Lund, Benny, lærer, Hammelev
- Lund, Magnus, fhv. stationsf., Fredericia
- Lund, Sven, direktør, Odense
- Lundby-Nielsen, Helga, fru, Åbenrå
- Lycke, Anna Cæcilie, fru, Barsmark
pr. Løjt Kirkeby
- Lyngebye, Palle B., lærer, Vejle
- Lützen, Helene, Bredebro
- Madsen, Kaj, overass., Haderslev
- Madsen, Niels Aage, driftsl., Ladegård
pr. Haderslev
- Madsen, Vagn, efterskolelærer,
Bramminge
- Maltbæk, Katrine, overl., Løjt Kirkeby
- Michelsen, Kai, stud. jur., Regensen,
København K
- Mygind, H. B., overlæge, Farsø
- Mylin, Christian, lærerstud., Esbjerg
- Møller, Kai, Nordborg
- Møller, Lago, retsbud, Gråsten

- Møller, L. C., fhv. bagerm., Tønder
Neddermann, Gertrud, fru, Beethovens-
gade 2, Flensborg-Engelsby
Nellemann, Aksel, lektor, Kolding
Nielsen, Anna M., frue, Klipleve
Nielsen, Bente Østergård, Rise gamle
skole pr. Rødekre
Nielsen, Bodil, lærerinde, Ruds Vedby
Nielsen, C. O., distriktschef, Vojens
Nielsen, Carl, vidensk. ass., Højer
Nielsen, Elisabeth, postkontorass.,
Åbenrå
Nielsen, Erik, lærer, Løgumkloster
Nielsen, G. R., rangerfmd., Sønderborg
Nielsen, Harald, husejer, Rødding
Nielsen, Hilmar, dommerkontoret,
Vestervig
Nielsen, Ingelene, lærerinde, Kirke-
hørup, Als
Nielsen, Karl, gårdejer, Skafterup,
Sandved Sjøll.
Nielsen, Niels Juel, forsikringsdirektør,
Thorshavn
Nielsen, Tage, lærer, Gråsten
Nielsen, Aage, møllejer, Mølby
pr. Sommersted
Nyegaard, P. Thune, redaktør, Mel-
chorsvej 1, Charlottenlund
von der Ohe, Inge Bente, fru professor,
Flensborg
Olesen, Else, håndgerningsl., Simmelkær
pr. Sunds
Olsen, stationsforst., Fårhus
Olsen, Bernhard, Hedsgård pr. Tinglev
Olufsen, P., Nyhavn 53, København K
Outzen, S., Nygade 7, Bredebro
Petersen, Carl, gårdejer, Sivkro
pr. Bedsted Lø
Petersen, Karoline, fru, Stranderød
pr. Rinkenæs
Pedersen, Erik Ross, kons., cand. jur.,
Nyvej 1 A II, København V
Pedersen, Ernst, stud. mag., Mølle-
marken 8, Bagsværd
Petersen, H., Starup pr. Haderslev
Petersen, Henning E., foderstofforh.,
Skodborg Jyll
Petersen, Hermann C., skrædder, Feld-
berggade 1, Husum, Sydslesvig
Petersen, Kjestine, frk., Bulgariens-
gade 2 IV, København S
Petersen, Niels Møller, læge, Åbenrå
Plum, Frederik, direktør, Assens
Poulsen, P. K., overlærer, Hirtshals
Rasmussen, Ejnar, skoleinsp., Glumsø
Rasmussen, Holger, overinsp., National-
museet, København K
Rattenborg, Marie Helene, overlærer,
Åbenrå
Ravn Jensen, seminarielektor,
Haderslev
Reinholdt, Peter Jessen, dyrlæge,
Visby Sdj.
Reinwald, H., major, Padborglejren,
Fårhus
Rohleder, bibliotekar, Åbenrå
Rostgård, Kirsten, fru, Svinninge
Schmidt, Ejnar, køb., Lydersholm
pr. Jejsing
Schmidt, Hans Jørgen, kølemontør,
Åbenrå
Schmidt, Jørgen, direktør, Køge
Schmidt, N. A., kriminalass., Tønder
Schmidt, Ole, seminarieadj., Haderslev
Schmidt, Petrea, Løjtkloster
pr. Løjt kirkeby
Schmidt, Søren H., købmand, Randerup
pr. Ballum
Schönwandt, J. Chr., dyrlæge, Åbenrå
Sigersen, Erling, komm.lærer, Tagens-
vej 126, København N
Sigaard-Madsen, Gunnar, lærer, Struk-
strup, Sydslesvig
Skau, A. O., overvagtimester, Gråsten
Snitgaard, Anders, rutebilejer, Højer
Staugård, Hans, gartner, Bovrup
Staub, Ulla, Rødekre
Steffensen, Finn Erik, stud. mag.,
Valdemarsgade 31 II, Århus C
Stenbæk, Jørgen, cand. theol., Storenor
pr. Malling
Studiesamlingen, Dansk Central-
bibliotek, Flensborg
Svendsen, Aage Vilh., landsretssagfører,
Århus C
Svensson, Einar, regnskabschef, Risskov
Sørensen, Arnold, værkfører, Havn-
bjerg kro
Sørensen, Bodil Kruse, stud. mag.,
Emdrup Banke 26, København Ø
Sørensen, Jens H., uddeler, Høruphav
pr. Kirkehørup
Tandrup, Leo, stud. mag., Svejstrup
pr. Skanderborg
Termansen, Marie Bang, barnepl.,
Randers
Thomsen, Adolf, gårdejer, Gårdeby
pr. Tinglev
Thomsen, Alfred, typograf, Haderslev
Thomsen, Edith Baungaard, håndger-
ningsl., Brabrand
Thomsen, F. H. S., fhv. trafikkontr.,
Haderslev
Thomsen, Hakon, advokat, Haderslev
Thomsen, Jens, chauffør, Haderslev

TILLÆG TIL MEDLEMSFORTEGNELSEN

Thomsen, Kamma og Lorentz, lærere,
Brøns

Thorning, Ejner, Strandhuse, Kolding

Thunø, Helge, tandlæge, Tønder

Tiemroth, Jens Henrik, stud. mag.,

Dronninggårdsalle 96, Holte

Truelsen, K. P., overlærer, Borg,

Bredebro

Thygesen, Hans Holm, forvalter,

Abenrå

Wagner, Hans Erich, lærer, Rødekro

Warming, Ejner, landmand, Råhede,

Hviding st.

Wehnert, O. Traugott, bogtrykker,

Lombardigade 17, København S

Vestergård, H. P., afdelingsl., Abenrå

Westergaard, O., overtrafikass.,

Skærbæk

Vidsted, Christian, Engvej 48,

Nørresundby

Willif, Kurt Holten, lærer, Haderslev

Wittrup-Johansen, E., Rådmands-

løkken 9, Sønderborg

Vollstedt, Carsten, slagter, Haderslev

Wulff, Kai, gårdejer, Asserballeskov

pr. Fynshav

I serien
SKRIFTER, UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND,
er udkommet:

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25. (I boghandelen kr. 4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
3. Tønder gennem Tiderne. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Udsolgt.
6. Navneregister til H. P. Hanssens værker. Udg. af Johan Hvidtfeldt. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Kr. 2,00 (4,00). Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. 2. udgave revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Red. af Cl. Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Uds.
16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns Erindringer. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. Indb. kr. 12,00 (24,00).
20. Knud Kretzschmer: Den sønderjydske Fond. Kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550-1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).

24. Sigurd Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900. Udsolgt.
25. Åbenrå Bys Historie I. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 16,50 (33,00). Bd. II udkommer 1966.
26. Harald Jørgensen: To Ungdomsvener. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk Psalmesang 1717-1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salt-handelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).
30. Tønder Seminarie-Stat 1788-1963. Indb. kr. 25,00 (50,00). Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen.
31. Peder H. Smidt: Hverdag og Fest - Vestslesvigske Minder. Udsolgt.
32. Jacob Fabricius d. Yngres Optegnelser. Tekst, oversættelse og noter v. pastor emer. A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Indb. 30,00 (60,00).

SØNDERJYLLAND - HISTORISK BILLEDBOG

Tiden indtil 1864.

v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 256 s. Indb. kr. 15,00 (30,00).

I Historisk Samfund for Sønderjyllands serie af små, populære levnedsskildringer er udkommet:

Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livs-historie. Udsolgt.

Hans Hansen: Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste. Kr. 5,00 (10,00).

Morten Kamphøener: Skrumsager. En sønderjysk fører. Kr. 5,00 (10,00).

Johan Meyer: Det gamle Frøslev. Udsolgt.

Th. Kaufmann: Minder og tanker. Erindringer fra grænse-landet. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Frederik Høyberg: Gennem 80 År. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Andreas Øster: Barn i Herrnhuternes Christiansfeld. Indb. kr. 6,00 (12,00).

De to serier redigeres af et udvalg bestående af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, København, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tanderupgård. Manuskripter og henvendelser til redaktionen iøvrigt sendes til redaktionssekretæren, seminarielektor H. V. Gregersen, Dronning Alexan-drinevej 2, Haderslev, telefon (045) 2 20 83.